3 1761 04617456 1

SZÁMKIVETÉS ALATT

OLASZORSZÁGBAN.

IRTA

PULSZKY FERENCZ.

BUDAPEST.
KIADJA RÁTH MÓR

D3
P8A3

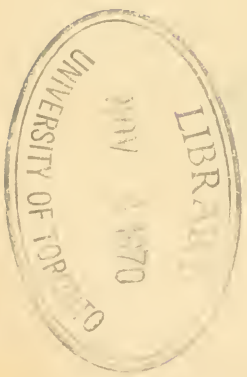

TARTALOM.

	Lap
Bevezetés	1
Olaszország állapota 1860-ban	5
Meghasonlás köztem s Kossuth közt	23
Összeütközésem Kossuthtal	57
Olasz és magyar viszonyok	74
Levelek a számkivetésből báró Kemény Zsigmondhoz	89
Aspromonte	112
Mazzini	145
Az olasz egység alkotói	153
Turin és Flórencz	175
Az idegenek Flórenczben	198
Műgyűjtemények, műárúsok, művészek	218
A porosz háború	253
Hazajöttem	271
Függelék: Levelek a Daily Newshoz, 1862. augusztusban és szeptemberben	280

BEVEZETÉS.

Korunkban a metaphysika lejárta magát; ez a népek mythologiájában vette eredetét, melyeknek mindegyike megakarta magyarázni a teremtés nagy rejtélyét; az ind, görög és német bölcsek fejlesztették ki, és kimeritették a combinatiók minden lehetőségét, mig végre szárnyszegetten elismerték, hogy a megfejtés lehetetlen. Ekkor azonban a természettan fogta fel ezen kérdést s biztosabb alapon bizonyitotta be az anyag öröklétét és folytonos törvényszerü átváltozását. Az, mit Epikur csak sejtett, s Lucrétz elmondott:

„Ex nihilo nihil, in nihilum nil posse reverti,“ most a tudomány egyik sarkpontjává vált.

Mindez jutott eszembe, midőn e napokban Jakab Elek, tudós barátom a Toldy irományai közt megtalált azon Elegiám másolatát volt szives nekem általadni, melyet 1859-ben Deák Ferenczhez irtam, s melynek elvesztét „Életem és Korom“ III. kötetében fájlaltam, mert evvel kezdődött összeköttetésem régi barátimmal, kik tiz évig rólam megemlékezni nem merhettek. Nem vész el tehát semmi, még egy költemény sem, mikor oly gyüjtők léteznek, mint Toldy volt, kik minden csekélységet megőrzenek, mely történelmünkre világot vet. Verseimnek nincs ugyan költői becse, nem is

szükséges mesterségesen bebizonyitani, mint az, egy kitünő barátommal, gyönyörü verseinek daczára megtörtént, hogy nem születtem poétának; de azért mégis közlöm őket, mint azon szomorú idők egyik emlékét, midőn prózában haza irni alig lehetett, nehogy barátainkat compromittáljuk. Tréfás distychonokban fordultam Deákhoz, midőn az Akadémiának beküldött nyelvészeti értekezésem sorsa iránt, mely Londonban a philologiai társulat ülésén feltünést okozott s nyelvészeknél elismerést nyert, otthonról hónapokon keresztül semmi tudositást nem kaphattam. Elveszettnek hittem, Jakab Elek mégis feltalálta, szövege a következő :

Tristium Elegia I.

Ad Virum gravissimum Franciscum Deák.

Vastagom, országunk nagy táblabirója, köszöntlek!
Én idegen földön számkivetett szökevény.
Mig te, körözve barátoktól, sétálva tanitgatsz
Ildomot, úgy mint a híres Aristoteles,
Hol Rákos mezejére, hol Angyalföldre kimenvén
S a Svábhegyre, s megint a Duna partjaira,
Nem gondolva velünk, kiket Anglia bús ege bosszant
És a számkivetés vajmi fanyar kenyere;
Engemet a szanszkrit nyelv kincsei elfoglalnak
S honn tartóztatnak pénz- s tudománykeresés.
Mert bizony a kapczám szorosabb még mint tudományom,
S azt is igen gyakran váltani pénzre nehéz.
Súlyos gond és hat gyerekem nevelése kifáraszt
S nem fizetik már jól hírlapi czikkeimet
Távol Amérika lapvezetői, mióta hazájok
És Európának pénzügye oly zavaros.
S mégis azon voltam, hogy gyász feledés ne borítsa
Jó nevemet Pesten, s irtam egy értekezést
Képzőkről s igeformákról és kurta ragokról
S nagy tudományáról India bölcseinek.

Irtam, el is küldtem, postán, január hava végén
Annak rende szerint s — elmarad a felelet.
Nem teszem én azt fel, hogy nyúlszivü volna barátunk
Toldy, irályunknak bajnoka, a dalia;
És hogy lett legyen oly vaddá Hunfalvy tudósunk
A pisze finnek közt: azt soha sem hihetem.
Tőlök tudd meg hát azon értekezés mibelétét,
S intsd őket komolyan, s bird feleletre hamar.
Nem nekem — ildomos embertől nem várhatok ennyit —
Hisz jó polgár mind ketteje, nem katona —
Ámde Tanárky Gyulának, elég jól ismeri a hon
Mint biztost, biztos jelleme, szive, neve.
Itt él Londonban, Szent-Albans-Villa az utcza,
Száma tizenhárom, lakhelye Highgate Rise.

Emlékiratokba könnyen csúszhatnak be hibás állitások, midőn régibb időkről szólunk, melyeknek részletei emlékezetünkben elmosódtak s igy barátim a III. kötetre nézve is figyelmeztettek: hogy Kiutahia nem Ciliciában hanem Phrygiában fekszik; hogy Andrew Marvelt a XVII. század erélyes parlamenti szónokát nem Walpole, a XVIII. század ministere kereshette fel, hanem Dundas; hogy nem Ledru-Rollin felesége volt angol, hanem Lamartineé; hogy Polyxena leányomat Taylor keresztelte, nem Martineau, ki Károly fiamnak volt keresztelője; hogy Blind Károly soha sem lett angollá, hanem most is büszke németségére; nem is irtam azon állitásomat, melyen e kitünő férfi fennakadt, ily értelemben, mintha elhagyta volna nemzete és hazája ügyét, csak azt akartam megértetni olvasóimmal, hogy minden német menekülők közt ő fogta fel s értette meg legtisztábban az angol életet és eszmemenetet minden sajátságaival együtt.

Meglehet, hogy ezeken kivül is találkozik itt-ott hasonló botlás munkámban, még a leghivebb emlékező

tehetség is felmondja néha a szolgálatot, sőt magam is tapasztaltam, hogy az indulat s a pillanat hatása még a szemtanunak hitelességét is megsemmisíti. New-Yorkból mentem gőzhajón Bostonba; alig jöttünk ki a kikötőből, egy más gőzhajót értünk utól, mely szintén Bostonba ment; a verseny tehát amerikai szokás szerint mindjárt megkezdődött s egy darabig folyt, mig a másik gőzhajó egyszerre megállt; sejtettük, hogy szerencsétlenség történt, hajónk tehát visszament, hogy segélyt hozhasson, a másikhoz s csakugyan oly közel jött hozzá, hogy két utas hajónkra átugrott; irlandiak voltak, halálra ijedtek, kik elbeszélték, hogy a gőzkazán elrepedt, van három halott s több sebesült, magok látták; azalatt a közlekedés a két hajó közt létesült, nem volt biz ott semmi kazán-robbanás, csak egy cső repedt meg s nem is volt sem halott sem sebesült, nem is szerencsétlenség, csak fennakadás; az utasok átszálltak a mi hajónkra, a két ir elbujt szégyenében, én pedig megjegyeztem magamnak, hogy még a szemtanúnak sem lehet mindig hitelt adni.

A jelen kötetben, melylyel emlékeimet bezárom, elbeszélem Odysseánk végső részét, mint foszlottak szét jogosult reményeink, mint bomlott fel szálanként az egyetértés a bujdosók közt s mint lett reám nézve a hazajövetel kínosabb mint a számkivetés.

A kiegyezésben természetesen nem vehettem részt, a későbbi politikai változásokat: miként lett Tisza Kálmán pecsovicscsá s Gyulay Pál annak hive s bámulója, annak megirását ügyesebb kezekre bizom; elbeszéltem e kötetekben nemzetünknek egy szomorú drámáját, mely reám nézve tragédiává vált, de Vadnai azt tartja, hogy komédiát irni nem tudok, s ennélfogva leteszem tollamat.

OLASZORSZÁG ÁLLAPOTA 1860-ban.

I.

Gróf Cavour tüstént lemondott tárczájáról, a mint a villafrancai egyezmény tudtára jutott, mert nem akarta a felelősséget azon békéért elvállalni, melyet Napoleon az osztrákkal feje felett kötött, s mely csak Lombardiát csatolta Olaszországhoz, a főherczégek jogait Toskanára és Modenára elismerte, sőt egy kalandos olasz szövetséget is tervezett, mely a pápa tiszteletbeli elnöksége alatt az osztrákot, mint Velencze birtokosát, a modenai s toskanai főherczegeket, a nápolyi Bourbonnal és a Sub-Alpin királylyal magában foglalná. Ratazzira, az olasz balközép vezérére hagyta azt, hogy a zürichi congressusban vesződjék ily tervekkel, de ő maga nem feledkezett meg életének nagy feladatáról, s gondoskodott arról, hogy Napoleon ezen szemfényvesztő tervét tettleg meghiusitsa s a főherczegek visszajövetelét lehetetlenné tegye. Minthogy pedig az egyezmény megkötötte a királyság hivatalos eljárását, mindazon számos katonatiszt a szárd seregben, ki nem volt piemonti születésű, tüstént lemondott állásáról, önkénytesekből szerveztek sereget, mely Garibaldi vezérlete alatt rögtön megszállta Modenát s előrenyomult Bolognába, mert ezen, az osztrák Velenczével határos tartományokat komoly veszély fenyegette, miután a modenai herczeg osztrák földön még mindig rendelkezett egy kis sereggel. A magyar legiót is felszólitották, marad-

jon az Emilia ideiglenes kormányának szolgálatában; Emiliának nevezték t. i. még a római császárok idejében azon tartományt, mely az Appennintól és a Pótól a tengerig terjed. A legióbeli magyarok azonban teljes amnestiát kapván, legnagyobb részint visszamentek hazájokba, csak kevesen maradtak Olaszországban, kik Bethlen Gergely ezredes vezérlete alatt csakugyan lementek az Emiliába, hol az ujonnan szervezett kormány a tartományt minden modenai betörés ellen biztositotta, a pápai hivatalnokokat elűzte s az igazgatást olasz módra elrendezte. Midőn azonban Garibaldi még tovább is terjeszkedni kezdett, s nyiltan arról szólott, hogy a márkákat sőt Rómát is megtámadja, Napoleon is beleszólt, az olasz kormány tehát Fanti tábornokot küldte Bolognába vezérül, mire Garibaldi lemondott és visszajött.

Toskanában a közigazgatás sokkal rendesebben folytattatott, mert Ricasoli állt ott az ügyek élén s a lakosság egyátalában műveltebb, mint bárhol máshol az olasz félszigeten. Mindez azalatt történt, hogy a franczia, olasz és osztrák diplomaták Zürichben a béke feltételeit stylusba szedték s kifejezések felett vitatkoztak. A mint a béke alá volt irva, Cavour ismét elfogadta a ministerelnöki állást, mert hátra volt még a nehezebb rész, az Emiliának és Toskanának hozzácsatolása a Sub-Alpin királysághoz, Savoyának pedig és Nizzának átengedése Franczíaországnak. Mindez csak parlamentáris uton történhetett meg, nem is egyszerre, nehogy a zürichi béke, még mielőtt a ténta rajta megszáradott volna, már is haszontalan papirnak nyilvánuljon, más részről pedig előre látható volt, hogy még Savoyának sincs nagy kedve arra, hogy Franczíaországhoz csatoltassék, de Nizzának, mely nem is

franczia, hanem olasz, elválása azon országtól, melyhez mindig tartozott, előre láthatóan nagy izgalmat fog előidézni, annál is inkább, minthogy Garibaldi, ki Nizzában született s anyavárosát semmi áron idegen kezekbe juttatni nem akarta, minden nap nagyobb népszerüségnek örvendett.

Ily bonyolodott belviszonyokban volt Olaszország, ily nagy kérdések voltak napirenden, midőn aprilis első hetében Turinba érkeztem. Párisban Szarvadi Nigránk, az olasz követnek mutatott be, ki sürgönyöket bizott rám, hogy azokat Turinban a külügyministeriumban adjam át, mit megérkezésemnél tüstént megtettem s egy rövid kisérő levélben megkértem gróf Cavourt, legyen szives értésemre adni, mily órában fogadhat. Másnapra két órára délután rendelt magához; levezettek dolgozószobájába, ott adtam neki által Kossuthnak következő levelét:

London, aprilis 3-án 1860.

Excellentiád! — Miután Bixio úr közölte velem Excellentiád engedelmét, hogy egy biztos, értelmes s a legnagyobb bizalomra érdemes férfiúnak megbizást adhassak Excellentiád személyéhez, ki képes legyen oly propositiókat elfogadni, minőket az események javasolhatnának s tiszteletteljes kérelmeimet Excellentiádnak előterjeszteni, ezen czélra jelen soraim átadóját, Pulszky Ferencz urat választottam, ki Magyarországban külügyi államtitkár volt, később kormányom ügynöke Angolországban, egy őszinte, discrét férfi, ki egész odaadással szolgálja az ügyet, mely annyira szivemen fekszik s egyike a legegyenesebb jellemü személyeknek, kikkel rendelkezem, ki legbensőbb bizalmamat birja. Van szerencsém őt ezennel bemutatni s Excellentiádat megkérni, hogy őt szokott szivességével fogadja. Fogadja

Gróf úr mély tiszteletem, egész devotióm kifejezését. Maradok Excellentiádnak alázatos szolgája.

A gróf elolvasta a levelet, igen szivesen fogadott, megemlitette, hogy Kossuthot nagyra becsüli s általam mindig szivesen fogja venni tudósitásait s mindjárt beereszkedett azon kérdésekbe, melyek engem idevezettek.

Politikai viszonyom Cavourhoz azon jelentéseimből világos, melyeket Kossuth iratainak második és harmadik kötetében közrebocsátott, melyeket tehát itt ujra felhozni felesleges volna. Cavour egyébiránt megjegyezte, hogy engemet inkább palotájában fogad, mint a ministeriumban, öt órakor reggel mindig meg fogom találni. Egy későbbi alkalommal megmondta, hogy az esetre, ha nem fogadhatna az nap és sürgős volna a teendőm, keressem fel Farinit, a belügyminisztert, az ő meghitt barátját, ki hat óra tájban minden nap a nagy fasorban, a városon kivül egy óra hosszat sétálni szokott; másnak ne szóljak missiómról.

Az olaszok, csakúgy mint az angolok, nem szeretnek korán felkelni, de Cavour e részben kivételt képezett, ő mindennap hajnalban kelt fel, $^3/_4$5-re ott volt már a komornyikja, hogy őt megberetválja, s behozta neki a reggelit, ötkor fogadta mindazokat, kiket nappal hivatalosan alig fogadhatott, hat órakor behozták a postát, melyet Artom és Nigra, akkori titkárai előtte felbontottak, azután jött a tengerészügyi államtitkár; mert Cavour a külügyek mellett, majd mindig más tárczát is kezelt. Kilencz órakor pontban elhagyta palotáját, útban bement a czukrászhoz, hol a külföldi sajtó kitünőbb tagjai igen sokszor már várták, egy kis pohár likört ivott, néha beszélgetésbe eredt a tudósítókkal s a miniszteriumba sietett; onnét tizenegykor a

kamarába, mely rendesen három óra tájban zárta be ülését; öt óráig hol a királynál, hol a miniszteriumban dolgozott, ekkor elment ebédelni s ha semmi rendkivüli esemény sem adta magát elő, többé hivatalos tárgyakkal nem foglalkozott, senkit sem fogadott s meghitt társaságban mulatott estig, hacsak vasuton ki nem ment Sant-Jába, jószágára, mely Turinhoz elég közel feküdött, hogy ott is megfordulhasson, a nélkül, hogy hivatalos munkáit elhanyagolja.

Felkerestem tüsténti Ihász barátomat, bemutattam a kamarának quaestorainál angol hirlap-tudositói megbizásomat, kivettem jegyemet a reporterek karzatán, találkoztam Türrel s általa Frapollival, ki Farininak bemutatott. Ez eredetileg orvos volt, barátságos lábon állt az olasz Bonapartékkal, később száműzetésben élt, visszajött, Cavourhoz csatlakozott s minthogy az Emiliában született, diktatornak állt be Bolognába, midőn Garibaldi azt megszállta s az maradt, míg a tartomány bekebelezése került napi rendre; különben Garibaldival most is jobb viszonyban maradott, mint Cavour, kit ez Nizza tervezett átengedése miatt nyiltan hazaárulónak hirdetett.

Miután az olasz nem oly rátartó, mint az angol s igen könnyen barátkozik idegennel, kevés nap alatt sok ismerőst szereztem, ezek közt különösen érdekelt a lombard Frapolli, ki régi időben az osztrák seregben tiszt volt, 48 után Párisban élt, a villafrancai egyezmény után Garibaldit az Emiliába kisérte, ott mint Farini hadügyminister szervezte a sereget, s Fantit, mint a katonai bureaukratismus megtestülését, egész lelkéből gyülölte. Különben, mint minden olasz, pessimista nézetekkel el volt telve, a kormányt szidta, de azért mégis vele voksolt sokszor s meg volt győződve,

hogy Olaszországnak nem lehet monarchikus jövője; multja is történelmének minden fényesebb szakában köztársasági volt, jövője sem lehet egyéb.

Türr s Frapolli által Garibaldi barátaival ismerkedtem meg, kiket Cavour s a kormánypárt semmiképen sem szeretett, sokan közülök köztársaságiak voltak, mindnyájan forradalmárok, olyanok, kiket a mamelukkok hol veszedelmeseknek, hol bolondoknak szoktak kikiáltani, nagy részök számüzött római, nápolyi vagy siciliai volt, mert ezek közt csak kevesen találkoztak, kik őszintén a kormányhoz csatlakoztak volna, mint például Poerio, kinek martyrságát annak idejében Gladstone irta volt le s ki most mint senátor Turinban élt, tiszteletreméltó, minden tekintetben correct egy öreg ur; és Lafarina, ki mint kitünő szónok s roppant munkaerő, Cavour által mindenütt felhasználtatott, s épen ezért nem volt népszerü elégedetlen honfitársai közt.

II.

Cavour feladata igen kényes volt ezen időben. A milanói képviselők ott voltak ugyan az uj parlamentben, Toskana és az Emilia annexiója a napi rendre jött, de Savoyát át kellett engedni a franczia̋knak, mi ellen egyébiránt az olaszoknak nem volt nagy kifogásuk. A savoyai képviselők közül csak az egy Chenal jelent meg Turinban s ügyes franczia beszédben érzékenyen búcsúzott el a háztól, de azon határozat, hogy Nizzában azon kérdésre nézve történjék az általános szavazás, vajjon a lakók Olaszországhoz akarnak-e tartozni, vagy Franczia̋országhoz, felingerelte a kedélyeket. Garibaldi e részben a legnagyobb szenvedélyel kelt ki Cavour ellen s nem akart szülőföldének

átengedésébe beleegyezni, melyet Robaudival együtt a kamarában képviselt; ő ebben egyenesen hazaárulást látott. Egyébiránt ő és pártja igen jól tudták, hogy Nizzának átengedése azon árhoz tartozott, melyen a franczia segedelem vásároltatott meg s egy pillanatig sem kételkedhettek, hogy minden erőlködésök hasztalan, de azért mégis azt hitték, hogy a megátalkodott parlamenti harcz hazafi kötelesség. Figyelmök egyébiránt máshová is irányult.

Siciliában ujra kitört a lázadás, a sziget lakói sohasem tudtak megbarátkozni azzal, hogy teljesen beolvasztattak a nápolyi királyságba; függetlenségöknek és autonomiájoknak emléke sokkal ujabb volt, mint hogy arról megfeledkezhettek volna, anyagi érdekeik sok tekintetben ellentétben álltak a nápolyi érdekekkel s a Bourbon kormány, amint azt egész Európa elismerte, annyira elmaradott a művelt nyugati közigazgatási rendszertől, hogy azt csak a török basakormányhoz lehetett hasonlitani. Cavour, kinek figyelme Olaszország minden részeire kiterjedett, egyik, meghitt fiatal külügyi tisztviselőjét Palermóba küldte volt farsangolni, hogy megtudja a népnek hangulatát; ez azonban körülbelül oly jelentéssel jött vissza, minőt Danielik és Kemény Zsigó Kossuthnak tettek, hogy t. i. mindenki elégedetlen, úr és paraszt, pap és kereskedő, az aristokratia és a polgárság, s csak azt várják, hogy az olasz kormány kezdje meg a háborút a nápolyi Bourbon ellen, akkor ők mindnyájan egyhanggal, egy lélekkel felkelnek és segédkezet nyujtanak hazájok felszabaditására. Azt azonban, hogy ők kezdjék meg a felkelést, ne várja tőlük senki; még ujabb emlékezetben van báró Bentivenga szerencsétlen merénylete, melyért neki életével kellett bűnhödnie. Mig azonban Cavour kül-

döttje az aristokratiánál bálozott, Mazzininak egyik tanitványa, Rosolino Pilo, egy nagy siciliai családnak számüzött sarjadéka, szintén Palermóba ment, de nem kereste fel a palotákat, hanem munkásnak beállva a kikötőben, a halászok, dugárusok és napszámosok közt izgatott s az összeesküvés hálóját mindig szélesebbre szőtte, csakhogy a policzia is neszét vette s midőn az összeesküvők a barátok kolostorában az előre kitűzött órában összegyűltek s a templom harangja megadta a jelt a felkelésre, a rendőrség készen állt, s rövid utczai harcz után elnyomta a lázadást. Egynehányan elestek, egynehányan elfogattak, Rosolino Pilo Corraóval, az ácscsal, a hegyekbe menekűlt a szegénylegények közé s ott igyekezett szervezni nagyobb csapatot. A szigeten azonban nemcsak nápolyi katonák tanyáztak, hanem volt két ezred is, mely bajorokból és osztrákokból állott, kiket a király az Alpeseken túl toboroztatott össze. Ezek czirkáltak mostan a sziget belsejében és ámbár Rosolino Pilót és társait nem tudták elfogni, mégis azt lehetett jelenteni a királynak, hogy a lázadás tökéletesen el van fojtva s Sicilia mindenütt csendes. Ezt hirdették a hirlapok is, ezt felelte Cavour, midőn e kérdésre nézve interpellatio történt a képviselőházban, sőt mint komoly államférfi Siciliát tökéletesen kihagyta minden combinatiójából, voltak azonban Turinban is siciliaiak, kik a honvágy egész szenvedélyével reményeket tápláltak hazájok felszabadulása iránt; voltak sokan számüzöttek, kik nem tudtak maguknak állandó politikai állást szerezni s mindig készek voltak bármi kalandos merényletre; voltak mazziniánusok, kiket Olaszország egységének eszményképe lelkesitett, és Garibaldi személyes barátai, társai Montevideoból és Rómából; szóval, egy egész serege a kétségbeesett, eré-

lyes férfiaknak, kik életökkel nem sokat gondolva, azt szivesen koczkára tették, hogy egy nagy czélt érjenek el. Mindezek Garibaldi köré csoportosultak; voltak köztük régi katonák, mint Medici és Cosenz, hajóskapitányok mint Bixio, papok, mint Sirtori, képviselők, ügyvédek, kereskedők, öregek és ifjak, szóval a legveszedelmesebb elemek egész Olaszországban, jóformán mindnyájan köztársaságiak, kik egyidőre elveik félretételével Olaszország egységének helyreállitására most a szárd királysággal szövetkeztek. Ezek titkon tanakodtak, kelljen-e a siciliai felsült zendülés fennmaradt elemeire támaszkodva, megkisérteni a szerencsét s a felkelést átvinni a déli tartományokba. A legnagyobb rész kivihetetlennek és kétségbeesettnek tartotta ezen kalandot, de sokan mégis hozzájárultak, midőn Garibaldi késznek nyilatkozott a vezérletet elfogadni. Lement tehát egyik barátjának villájába, Quartoba Genua mellett s ott szervezte titokban az expeditiót, de a titok leple mégsem volt oly sürű, hogy azon keresztül ne lehetett volna látni. A diplomatia nem tulajdonitott ezen készületnek nagyobb fontosságot s azt tartotta, nem nagy kár, ha Garibaldi és desperatus követői egyszerre megsemmisíttethetnek Siciliában s Olaszország megmenekszik legveszedelmesebb elemeitől. Cavour tudta az egész ügyet, ámbár egyenes összeköttetésben nem állt vezetőivel s nem is volt semmi kifogása, hogy a genuai Arsenal raktárából ezer ócska puska adassék el s a merénylők kezébe kerüljön, sőt május első hetében el is utazott Turinból, nehogy a diplomaták alkalmatlankodhassanak neki kérdésekkel, midőn Garibaldi Rubattino két gőzhajóját elfoglalta s társaival elindult.

A minister csak több nap mulva került vissza s a nápolyi követnek kérdésére kijelentette, hogy az egész

úgy a kormány beleegyezése nélkül történt s felelősségén kivül esik; ha azonban a nápolyi kormány bizhatik alattvalóinak hűségében és ragaszkodásában, akkor ezer ember azt nem fogja felforgatni; az erő sokkal kisebb, minthogy félelmes lehetne.

Két magyar vett részt Garibaldi ezen expeditiójában, Türr és Tűköri. Mindakettőnek nem sokára alkalma volt kitűntetni magát s nagy szolgálatot tenni az olasz egységnek. Amint t. i. a nagy tengerre jutottak, észrevették, hogy fegyverök van ugyan, de puskaporuk nincs, most az egész merénylet sikere attól függött, hogy meg legyen az elégséges lőporkészlet. Garibaldi tehát a hajót Porto Telamonéba irányozta, hol Orbitello, egy kis erőd védte a kikötőt. Türr itt partra szállott, az erőd parancsnokát felkereste s bejelentette, hogy Garibaldi egy kis sereggel itt van, titkosan kiküldve a kormány által a nápolyi királyságba s minthogy azon utasitása van, hogy itt szerelje fel magát, kéri a várparancsnokot, szolgáltassa ki neki a szükséges lőport. A parancsnok megjegyezte, hogy erre semmi rendeletet sem kapott, ezt tehát nem teheti, de midőn Türr kimagyarázta neki, hogy a parancs valószinűleg elkésett, hogy Garibaldi jelenléte maga is garantiául szolgálhat, mikép az expeditio nem történhetett a kormány tudta nélkül s hogy ennek sikere a meglepetéstől függ, mely lehetetlen, ha a hajó itten soká késik, a parancsnok csakugyan kiadta a lőport, sőt még négy hegyi ágyút is, melyek a szertárban álltak. Türr diplomata-ügyessége megszerezte Garibaldinak a siker lehetőségét.

III.

Nehány napig nem jött semmi hir az expeditióról, csak azt tudtuk, hogy a nápolyi hadi hajók czirkálásra

küldettek, Garibaldit, ha lehet, még a tengeren elfogni. Egyszerre megjött a hir, hogy az ezer hős, épen midőn a nápolyi flotta hajóikat utólérte, Marsalában, Siciliában szerencsésen partra szállott minden veszteség nélkül. Az egyik hajót elsülyesztették ugyan a nápolyi ágyúgolyók, de már akkor, midőn kiürült, mert egy angol hajó, mely történetesen ott volt, ugy állitotta fel magát, hogy Garibaldi hajóját a nápolyiak tüzétől jó ideig megvédje.

Marsalában minden kapu be volt zárva, az emberek ijedséggel fogadták a kis sereget, kevesen csatlakoztak hozzá; látszott, hogy a lakók nem igen bíznak azoknak sikerében, kik a nápolyi hatalom megtörésére érkeztek közéjök. Alig is voltak kilenczszázan; ki gondolhatta volna, hogy ez is elég a nápolyi hatalom megtörésére? De az események ez egyszer Mazzininak adtak igazat. Nem sokára azt is megtudtuk, hogy Garibaldi Calata Fimi mellett találkozott a nápolyi sereg egy részével Lando tábornak alatt s hogy az összeütközés után a hegyekbe vonult vissza. Ez természetesen nápolyi tudósítás volt, de oly valószinűnek látszott, hogy mindenki elhitte.

Ezen időben Éber Nápolyban időzött, mint az angol Times levelezője. Amint hire terjedt, hogy Garibaldi Marsalánál partra szállt, a gőzhajón tüstént Messinába sietett, ott egy kis kocsit bérlett s Palermo felé hajtatott. Utban több helyütt találkozott fegyveresekkel, siciliai önkéntesekkel, kik az olasz szabadsághősök megjelenésének hirére felkerekedtek, hogy azokat felkeressék. Éber ezeket összeszedte, s amennyire lehet, utközben organizálta s velök együtt épen akkor ért hajnalban Palermo közelébe, midőn Garibaldi kis serege szintén megjelent a főváros alatt, melyből a helyőrség leg-

nagyobb része a Calata Fimi ütközet után csakugyan a hegyekbe csalatott egy kis garibaldinus csapat által, mely siciliai önkéntesekkel erősödve, nagy lármával s puskalövésekkel a fővárostól a hegyekbe vonta el a nápolyi helyőrség főbb részét. Garibaldi érkezése Palermo alá egészen váratlan volt, s ő ezen körülményt ki akarván használni, tüstént megtámadta a várost. A magyar Tűköri vezette az előcsapatot s hősien esett el, midőn sikerült heves harczban a kaput elfoglalni s a városba behatolni. Utczáról utczára szorultak vissza a nápolyiak, este a város Garibaldi kezében volt, ellenei csak a kikötőt s erődöt tarthatták. Éber, miután egész nap maga is kitünő részt vett az ostromban, éjjel, az utcza kövezetén — mert a szabaditó sereg nem mert a házakba elszéledni — megirta tüstént a tudósitást az angol ujságnak, mely egyike volt legjobb, legsikerültebb czikkeinek, áthatva a küzdelem izgatottságától, a győzelem mámorától, csaknem szagolni lehetett rajta a puskapor füstjét. A nápolyi helyőrség most el volt zárva minden élelemtől, mert az egész sziget mindenütt fellázadt s kikergette a nápolyi katonákat, kik a palermói kikötőbe s erődbe vonultak vissza. Az angol hajók, melyek Palermo előtt horgonyoztak, előbb fegyvernyugvást eszközöltek ki Garibaldi s az ostromlott helyőrség közt, később egy konventiót, melynek következtében a nápolyi haderő Messinába szállíttatott s Palermo erődje is Garibaldi kezébe került.

Ezen mesés siker meglepte az egész világot s kimutatta a nápolyi kormány rothadt voltát. Genuában most egész nyiltan uj expeditiót szerveztek Medici vezérlete alatt, de emberei nem viseltek vörös inget, hanem kéket; Cavour nyiltan támogatta őket, a felszerelés sokkal tökéletesebb volt, mint az első csapaté;

világosan látszott, hogy annak feladata nemcsak kiegésziteni azt, amit Garibaldi kezdett, de egyszersmind őt ellensulyozni s befolyását megzsibbasztani. Az események azonban máskép fejlődtek ki. Medici szerencsésen szállott partra Siciliában s Melazzónál csakugyan megtámadta a nápolyiakat, kik Bosco tábornok vezérlete alatt ez egyszer vitézül harczoltak s Medicit már is visszavonulásra kényszeritették, midőn Garibaldi és serege épen a döntő pillanatban megérkeztek s Boscót hátrálásra kényszeritették. Az egész sziget, a messinai erőd kivételével, Garibaldi kezébe került, ki a dictatori czimet vette fel, kormányt alkotott a nép nevében s Crispit nevezte ki prodictatornak, ki most decretumaival szervezte a közigazgatást. Ez természetesen nem tetszhetett Cavournak, aki Lafarinát, a tekintélyes siciliai menekültet s jelenleg is képviselőt Turinban, azelőtt Garibaldinak jó barátját, leküldte Palermóba levéllel, melyben a dictátort felszólitja, hogy ő reá bízza a kormányt. Crispi azonban Lafarinát szivesen fogadta ugyan, mint régi képviselő társát, de midőn ez csakugyan megkövetelte, hogy a kormányzás neki adassék át, egész tisztességgel hajóra ültette s visszaküldte.

IV.

Nagy mozgás volt egész Felső-Olaszországban, minden nap jöttek önkénytesek, kik Siciliába Garibaldihoz siettek. Bertani, az ismeretes köztársasági orvos, ki mint Garibaldi ügynöke, az önkénytesek szervezésével foglalkozott Genuában, nekem egy idő óta ismerősöm volt. Egy szép reggel a fiatal Paget jött hozzám, erdélyi barátomnak fia s elbeszélte, hogy apja őt Angolországba küldte egy nevelőintézetbe, s hogy most beállván a vákáczió, ő kirándulást akar tenni

Olaszországba és Siciliába. Ránéztem e szavakkal: „Szólj igazat, megszöktél s Garibaldihoz akarsz menni.“ A fiú elpirult s mentegetődzni akart, de én folytattam, „ha Angolországból megtudtál szökni s ide jönni, hiába fognálak itten visszaakarni tartani; ha már Siciliába készülsz, adok legalább levelet Bertanihoz, hogy ne mint ismeretlen közlegény, hanem mint hadnagy folytathasd a kalandot“; minek ő nagyon megörült, megköszönte szivességemet, átvette levelemet s tüstént Genuába sietett, hol épen készen állt a hajó, mely az önkénteseket magával vitte, Pagetet is, ki ajánlatomra tüstént megkapta a tiszti kinevezést. Harmad napra Bethlen ezredes jött hozzám adjutansával Priulival. Együtt ebédeltünk, elbeszélte, hogy egész nap futkosott a hadügyministeriumtól a belügyhöz s vissza s ismét a rendőrség főnökéhez, mert levelet kapott Pagetéktől Erdélyben, hogy fiok eltűnt Angolországból s bizonyosan Garibaldihoz akar menni, tartóztassák fel Turinban s küldjék vissza Erdélybe.

— Meg is tettem — igy szólt — mind a szükséges lépéseket; ha a fiu idekerül, mindjárt elhozzák hozzám, majd megleczkéztetem őt, hogy szüleit igy megszomorítja, egy pár napig itt tartom, azután visszaküldjük haza.

— Későn jösz — volt a feleletem — mert tegnapelőtt jelentkezett nálam s most már tengeren van, ahol őt nem éritek többé utól, ugy látom, hogy a fiu életrevaló, nem árt neki ezen kaland.

A kis Paget csakugyan kitűntette magát a capuai csatánál; ő vette el magyarjaival a nápolyi üteget s mint kapitány, érdemkereszttel mellén ment vissza szüleihez. A hadjárat után megházasodott, de egy évvel egybe-

kelése után meghalt. Kár érte, példánya s előképe lehetett volna az erdélyi ifjuságnak.

Ez alatt az organizátio Éjszak-Olaszországban mindenütt előre ment az ujonnan felszabadult országokban s az Emilia hozzácsatoltatott az Alpesek alatti királysághoz, mely most az olasz királyság nevét vette fel. Vasutak terveztettek mindenütt s az egyik iránt, Genuából kétfelől a tengerparton. Kossuth is érdeklődött egy angol consortiummal. Ezen ügyben is sokszor érintkeztem az olasz ministerekkel, különösen Jacinival, a közlekedési ministerrel; igen derék hazafi volt, valódi gentleman, most kezdte tanulmányozni szakmáját. Egyszer Londonba is visszamentem, hogy szóval jelentsem a nehézségeket, de az egész terv nem sokára még is dugába dőlt.

Nyár volt, családom is elhagyta a régen megszokott Angolországot s Olaszországba jött hozzám. Eléje mentem feleségemnek Susáig s vártam a gyorskocsit, mely kedveseimet a Mont-Cenisen áthozza, mert a tunnel nem volt akkor még kifúrva. Nagy csudálkozásomra itt találtam Teleki Sándort is.

— Mit csinálsz itten barátom? — szólitám meg.

— Siciliába készülök Garibaldihoz — volt a felelet.

— Mi közöd Siciliához? ez nem magyar ügy, vénebb is vagy már, és semmi szükséged, hogy irhádat ott tegyed ki a golyóknak.

— Barátom — felelt Sándor tréfásan — mikor ez az egyetlen ország Európában, hol nincs sem hitelezőm, sem elhagyott szeretőm.

Turinban nyaralót vettem ki a város szomszédságában, elhanyagolt egy villa volt az, de azért elég jól tudtuk magunkat abban berendezni; nagy kert tartozott hozzá, melyben régi római sarkofágok és mellszobrok

a mult század rokoko emlékeivel együtt meglehetősen elmohosodva álltak; látszott, hogy ez ötven hatvan év előtt valami gazdag háznak lehetett mulatóhelye, mely azóta olasz gondatlanság által pusztulásnak indult. Itt töltöttük a nyarat; én mindennap bementem a városba elvégezni dolgaimat hol a ministerekkel, hol a kamarában, megirtam jelentéseimet Kossuthhoz, tudositásaimat a Daily Newsnak, eljártam sokszor a galeriába s a muzeumba s az estét családom körében töltöttem.

V.

Nehéz fogalmat adni azon izgatottságról, mely ez időben Olaszországban uralkodott. Míg Turin régi nyugodt typusát külsőleg megtartotta, Genuában mindenütt észre lehetett venni a forradalmi légkört. Bertani igazgatta a mozgalmat, mindenünnen érkeztek önkéntesek, kik Garibaldihoz siettek, a vörös inget felvették, fegyverkeztek s a gőzhajókkal, hol egyenkint, hol nagyobb csapatokban egymás után Siciliába indultak, pedig a szárd és nápolyi kormány közt nem szűnt meg a rendes, békés viszony, mert a diplomatikai felfogás szerint Garibaldi mint magánember viselt háborút a nápolyi Bourbonnal; Sicilia dictátora volt s mint ilyen törvényes rendeleteket bocsátott ki, hivatalnokokat nevezett ki s elmozditott, kölcsönöket kötött, adókat szedett, vasutengedélyeket adott, szóval uralkodó hatalma senki által kétségbe nem vétetett. Nápolyban is hozzászoktak már a kormánykörökben azon eszméhez, hogy Sicilia elveszett, de remélték, hogy Garibaldinak átszállását a szárazföldre megtudják akadályozni, sőt, hogy Európa nem is fogja engedni a savoyai ház hatalmának ily rögtöni gyarapodását s az európai egyensúly megbontását, mely az egységes Olaszország megalapitása által

eszközöltetnék. Ugy látszik, hogy Turinban csakugyan tétettek ily értelemben diplomatikai lépések is, mert Viktor Emanuel, kit Garibaldi Siciliában mindenütt az egységes Olaszország királyának kiáltatott ki, maga irt sajátkezű levelet a győzelmes hősnek, melyben felszólitja, hogy megelégedvén eddigi győzelmeivel tartózkodjék átmenni az olasz szárazföldre; mire Garibaldi felelt: hogy a királynak mindig híve s parancsainak mindenben engedelmeskedni kész, ezen egyet kivéve, mert ily engedetlenséggel a hazának és Olaszország egységének tartozik.

A feladat nem volt könnyű. A fáróban nápolyi hajók czirkáltak, Garibaldinak nem volt több hajója egy-két szállitó gőzösnél; csónakokon átvetett ugyan egy pár száz vörös ingest Calabriába, ezek azonban semmire sem tudtak menni s a hegyekbe vonultak vissza, mert nem a vörös ing, nem is az olasz egység eszméje, hanem csak Garibaldi személyisége villanyozta fel a népeket s töltötte el őket a siker biztosságának eszméjével; jelenléte nélkül nem mertek felkelni a nápolyi helyőrségek ellen; a babonás nép száz meg száz regét és csodát kötött nevéhez; voltak, kik megesküdtek, hogy maguk látták, miként semmi golyó nem fogja, s hogy a milazzói csatában csak úgy tuczatonkint rázta ki köpenyéből a golyókat. Ő volt a nép szemében Szt. Rozáliának, a sziget védszentjének fia, ki boldogságot terjeszt, a szegény nép bajait ismeri és rajtok segíteni fog. De a vagyonos osztályok sem ijedtek meg tőle s midőn a sereg eltartására pénzre volt szükség s találkoztak angol bankárok, kik, bízva az eddigi sikerben, készeknek nyilatkoztak államkölcsönt kötni, habár alacsony kibocsátási árral: a siciliai aristokratia ezt nem engedte s

maga irta alá a szükséges milliomokat al pari. Nem tudta még, hogy a szabadság, a parlamentaris kormány s a nagy eszmék keresztülvitele mind drága egy portéka, mely az ország hitelét olyannyira igénybe veszi, hogy papirjai nem maradhatnak al parin.

A külföld fel volt villanyozva Garibaldi sikere által, de a diplomaták semmiképen sem tudtak megérteni ily állapotot, mely a rendes kormányok s államférfiak combinatióin kivül működik s hol nem lehet látni a hatalmat, mely a mozgalmat korlátozza.

Ezalatt Nizzában megtörtént a plebiscit, a nélkül hogy nagy figyelmet költött volna. Egyik ismerősöm elbeszélte nekünk, hogy az oroszok ottan mind Franciaország mellett izgattak, az angol vendégek pedig Olaszország mellett s hogy a nizzaiak magok nem sokat gondoltak sem a francziával sem az olaszszal, hanem inkább avval, miként nyúzhatják meg legjobban akár az oroszokat, akár az angolokat. Azt azonban még sem szerették, hogy mindjárt a szavazás eredményének kihirdetése után ott termettek a franczia tisztviselők s velök egy sereg mázoló, kik nemcsak minden olasz feliratot az utczákon s középületekben francziával váltottak fel, hanem anélkül hogy a kereskedők s iparosok engedelmét vagy beleegyezését kikérték volna, minden olasz czímtáblát hivatalból befestettek s fütyörészve franczia czímeket pingáltak helyökbe. A francziák jobban értik civilizátori szerepöket, mint mi.

A határ szabályozása egyébiránt a kormánypártnak sem tetszett; sem ethnographiai sem strategiai elvek nem döntöttek itten, csak arra volt tekintet, hogy a király vadászterülete, hol a zergék közt még a ritka sziklabakok is fordulnak elő, teljes épségében maradjon meg Olaszországnak.

MEGHASONLÁS KÖZTEM S KOSSUTH KÖZT.

I.

Amint Garibaldi Reggiótól felfelé Nápolyig semmi ellenállásra sem talált s győzelme csaknem biztosnak látszott, Cavour is roppant tevékenységet fejtett ki, hogy a siker ne legyen kizárólag Garibaldié. Azon terv nem sikerült ugyan, hogy Viktor Emanuel s az olasz egység érdekében a vörös-ingesek megjelenése előtt is zendülés törjön ki Nápolyban, mely az olasz sereg rögtöni beavatkozását maga után vonná, mert mindenki utálta ugyan a fennálló kormányt, de szükségtelennek tartotta idő előtt kétes harczot megkezdeni, midőn Garibaldi megjelenése úgy is csak napok kérdése lehetett. Midőn végre a vörös-inges sereg Nápolyt is kardcsapás nélkül elfoglalta, a turini kormánylapok tele voltak rémséges hírekkel, hogy Mazzini szervezi Garibaldi kormányát, hogy Louis Blanc is ott van már Nápolyban és socialista terveit életbe akarja léptetni, hogy Ledru-Rollin odakészül, szóval, hogy Nápoly egy politikai pandemóniummá válik s a rendbontók ott mind összegyűlnek és fel fogják forgatni mind a fennálló institutiókat. Ezeknek megmentése európai szükségesség s a közrend fenntartásának érdekében a királynak magának kötelessége a sereg élén oda menni s tekintélyével helyreállítani a megbomlott rendet, hogy Európát egy társadalmi forradalomtól mentse meg. Ezen ürügy alatt tört be Cialdini a markákba, Szent-

Mihály napján megverte La Moricièret Castelfidardónál, elfoglalta Umbriát s lejött a nápolyi határig, hol a király Garibaldival találkozott s tőle formailag is átvette az országot. Ugyanazon időben Cavour tudatta velem, hogy Kossuthtal s a magyar nemzeti igazgatósággal személyesen is értekezni kíván. Kossuth, Telcki, Klapka megjöttek tehát Turinba s megbeszélték Cavourral a terveket, melyek szerint a jövő tavaszszal megkezdődik ismét a háború Ausztriával; Klapka Bukarestbe megy s az ottani magyarokból szervez sereget, melynek felfegyverkezésére Cavour a genuai arsenálból Galatzba küldi a fegyvereket; Belgrádban Ludvigh elő fogja készíteni a talajt, hogy annak idejében Türr működhessék ottan, ki most a déli seregnél tettleges szolgálatban volt; Garibaldi pedig és Kossuth Dalmatia valamelyik pontján kötnek ki s nyomulnak Magyarország felé. Ezen tervnek sarkpontja természetesen az volt, hogy Napoleon megnyitja tavaszszal az osztrák háborút. Kossuth maga visszament még egyszer Angolországba feleségével, leányát Vilmát, ki folyvást gyengélkedett, nálunk hagyta Turinban, hogy az enyhébb éghajlat alatt megerősödjék.

Kezdetben minden jól indúlt meg, jó hírek érkeztek mindenünnen; de csakhamar következtek be a csapások. Ludvigh nagy reményekkel ment Belgrádba; Klapka már a múlt évek óta jó viszonyban állt Couza herczeggel; most épen akkor érkezett Bukarestbe, midőn a hajók a Szulina torkolatba jöttek a fegyverekkel, melyeket a megbeszélt terv szerint mint olasz árúczikkeket kellett volna becsempészni, csakhogy azokat minden elővigyázat nélkül küldték el a genuai arsenálból, a ládákon rajta volt az arsenál jelvénye, dobszóval akartak nyulat fogni. Galatzban tehát a genuai rövid

árúk gyanút ébresztettek s lefoglaltattak s midőn Klapka e miatt panaszkodott, Couza avval mentegette magát, hogy a fegyverküldés oly nyilvánosan történt, miként az angol követnek is tudomására jött Konstantinápolyban s lehetetlen volt ezt Galatzban ignorálni.

Épen midőn ezen rossz hírt vettem, Cavour hivatott. Rossz kedvű volt, megtámadott, hogy ügyetlenül viszszük dolgainkat, minek következtében a fegyvereket elkobozták; most arról kell gondoskodni, miként lehessen a küldést más valakire, Garibaldira vagy Türre hárítani, nehogy a kormány compromittáltassék. Midőn mentségül felhoztam a genuai fegyvertárnak vigyázatlan eljárását, mely szerint a fegyverek nappal szállíttattak hajóra, úgy hogy azt minden ember megtudhatta, félbeszakított s tudtomra adta, hogy nemcsak ezért hivatott, hanem főleg, hogy tudassa velünk, miszerint Napoleon felhagyott azon tervekkel, melyeket két hónap előtt jóváhagyott, hogy tehát tavaszszal nem lesz háború s mind az mit jelenleg előkészítettünk, legjobb esetben is hosszabb időre elnapoltatik. Megdöbbentem, felfogtam ezen közleménynek végzetes horderejét s megírtam tüstént Kossuthnak körülményes jelentésemet; de ez, amint látszik, máskép fogta fel a dolgot, nagy súlyt fektetett a gróf neheztelésére s a fegyverek veszte érzékenyen érintette, de jelentésem második részét nem tartotta oly komolynak mint én, s írt egy hoszszú levelet, melynek legnagyobb részét, ezt is két helyen, egymástól elválasztva, Iratainak III. kötetében 219—222. és 513—517. lapon közzéteszi, bebizonyítva, hogy az olasz érdek múlhatatlanúl megkívánja a háborúnak tavaszszal történendő megkezdését. Amint e levelet vettem, elmentem mindjárt a ministerhez, megbeszéltem vele az utasításnak első részében foglalt kivánságokat s meg-

mondtam végre, hogy itt van még Kossuthnak egy hosszú értekezése, melyben nézeteit kifejti, hogy a háborút múlhatatlanúl meg kell kezdeni tavaszszal; kívánja-e a minister, hogy ezt egész kiterjedésében adjam elő. Cavour mosolygott, kiméljem meg, úgymond, sok a dolga, irjam meg Kossuthnak, hogy mindezt ne neki, hanem a császárnak adja tudtára s capacitálja ha lehetséges, hiszen senki sem fogna ennek a sikernek jobban örűlni mint ő (Cavour). A Tuileriák döntenek itten, nem pedig Turin; ha Napoleon nem akarja a háborút, Viktor Emanuel nem kezdheti meg, s elmondta még egyszer mindazon okokat, melyek Olaszországnak lehetetlenné teszik, hogy tavaszszal háborút kezdjen Francziaország nélkül.

Megilletődve távoztam; láttam, hogy reményeink szétfoszlanak; világos volt előttem, hogy az olasz egység eszméjének oly gyors, gyakorlati kifejlése, mely három év alatt a régi szárdiniai királyság terűletét megtízszerezte, aggodalmat gerjeszt Napoleonban; mert ő is tudja, hogy a nemzetek háladatossága múlékony s nem is látja át, miért kellene neki franczia vért azon czélból áldozni fel, hogy Olaszország Velencze elnyerése által annyira erősödjék, miszerint Francziaországra többé semmi szüksége ne legyen. Sőt miután Umbriának s a Markáknak elfoglalása a pápát világi uralmának teljes vesztével fenyegeti: nem kételkedtem, hogy Napoleon ennek védelmére kél s e miatt előbb utóbb meg fog hasonlani Olaszországgal, mert a francziák többségének katholikus érzűlete kötelességévé teszi, hogy mint a pápa védője lépjen fel s ne engedje az olasz királyságnak bejutását Rómába.

II.

Bajaink napról napra szaporodtak; Kossuth tudta, hogy legjobb esetben is, ha Magyarországba be tudnánk hatolni, pénzre lesz szükség; az igazgatóság tehát az olasz kormány tudtával s megigért és részben megadott költségén magyar papirpénzt készíttetett Angolországban a három igazgató aláírásával. Az egész készlet Genuába s onnét Anconába volt szállítandó. Az osztrák követség Londonban ennek is nyomára jött s pert kezdett Kossuth ellen. A bankók lefoglaltattak s megkezdődött a törvénykezési zaklatás. Toulmin Smith barátunk jogtudománya s önzetlen buzgósága megkönnyítette ugyan Kossuthnak kellemetlen állását, de ezen ügy mégis folyvást zaklatta őt s még most is, húsz év után, oly jelentékenységet tulajdonít neki, hogy a pénzjegypernek 140 lapot szentel irataiban. Mindehhez járúlt még, hogy Magyarországból folyvást követeltek pénzt az úgynevezett organizátio fenntartására. Az olasz kormány ki is fizetett egyszer 100,000 francot kezemhez, melyeket gróf K. Gyula, ki akkor anyját látogatta meg Olaszországban, átvett tőlem és 100,000 szivarról adott nyugtát. A bukaresti és belgrádi missióra is meg lett a szükséges költség, de mindez nem volt elég; Kossuth ismételve meghagyta nekem, hogy kérjek pénzt Cavourtól. Én deczember 22-én megírtam, hogy a jelen körülmények közt utasításom ezen pontját előadni nem tartottam czélszerűnek, annál inkább, mert a kérelem nem volt határozottan formulázva s a mennyiséget nem említette s mivel Klapkát úgy is mindennap várom, kinek az egész financiális kérdést új basison kell elrendeznie; mert úgy értesültem, hogy miután Ceruttit, nem tudom miért, Perzsiába küldték, az eredetileg nekünk szánt

pénz a bukaresti kudarcz után a perzsa missióra fordíttatik. Megjegyeztem még, hogy ha e részben hibát követtem volna el, szabatos utasítást kérek.

III.

Kossuth nem tudott beleszokni azon eszmébe, hogy reményei épen azon pillanatban, midőn teljesülésökhöz oly közel állani látszottak, egyszerre füstbe menjenek. Nézeteink itt kezdtek eltérni először. Én már ez időben tisztán láttam át, hogy a franczia császárral való szövetségünknek további lehetősége megszűnt s minthogy Cavour tervei a franczia segély alapjára vannak fektetve, nekünk ő reá többé komolyan számolni nem lehet; maradhat ugyan s maradni fog jó viszonyban Kossuthtal s a magyar száműzöttekkel, kik iránt mindig rokonszenvvel és fejeik iránt tisztelettel viselkedett, de politikájában nem tekintheti őket többé tényezőkül. Nézetem szerint tehát itt más választás nem lehetett többé, mint vagy Garibaldival szövetkezve, egy még kétségbeesettebb expeditióval, mint a siciliai, a dalmát partokról, Horvátországon keresztül Magyarországba hatolni, ami a lehetetlenséggel határos, még akkor is, ha igazak Kossuth magyarországi ágenseinek jelentései az általános organizátióról; vagy pedig Deák politikáját felkarolni s a kiegyezésben keresni Magyarország jövőjének biztositását, s a jelen tarthatatlan állapotoknak némi javulását. Ily szellemben irtam Kossuthnak is, ki ez időben még egy más közbejött esemény által roppantul fel volt izgatva. Teleki László t. i. álnév alatt Drezdában időzött, hogy néhány magyarországi kedves hozzátartozandóival találkozhassék. Visszajövetele Párisba minden pillanatban várható lévén, ő azon fordulatról, mely időközben beállott, nem lett tudósítva, s arról

meg volt győződve, hogy a régi terv fennáll s hogy tavaszszal a franczia háború s a betörés Magyarországba három oldalról mindenesetre be fog következni. Személyisége azonban sokkal feltünőbb volt, mint, hogy gyanút nem gerjesztett volna Drezdában. A szász minister tekintettel volt ugyan iránta s tudatta vele másod kézen, távozzék tüstént, különben elfogatik. Ő azonban nem hallgatott ezen intésre, bízott angol útlevelében, mely nem az ő nevére, hanem azon névre szólt, mely alatt utazott s nagyon csodálkozott, midőn őt másnap reggel csakugyan elfogták s Bécsbe vitték. Itt épen régi barátja s atyjafia, báró Vay Miklós volt a magyar cancellár, aki őt, anélkül hogy gyanította volna, a Burgba vitette a felség elé. Ez neki nagylelkűen megadta szabadságát, azon egy feltétel alatt, hogy külföldi összeköttetéseit végkép megszakítottaknak fogja tartani s a politikába nem avatkozik. Teleki ezen váratlan fordulatra beleegyezett abba, hogy ideiglenesen távol marad a politikától s Magyarországba ment, hol megjelenését politikai tüntetésekre kezdték felhasználni. Kossuth mindezeknek hallatára roppantúl felháborodott, s az első benyomások alatt e következő levelet írta nekem:

London, jan. 3. 1861.

Kedves Barátom!

Teleki!! — — — — irtózatos, ha igaz. Lelkem fellázad a hit ellen.

Jósikának azt írtam, minek másolatát iderekesztem.

De ujra mondom lelkem revoltál a hit ellen. Nem akarok a gondolattól megválni, hogy Metternich hazudott Thouvenelnek.

Akármint legyen, menj el a grófhoz, mondd el neki,

minő irtózatos impressiót tett a dolognak még csak lehetsége is reám — szégyellem magam Isten és világ előtt mint magyar s mint ember. — Nem csodálkoznám — többet mondok rossz néven sem venném, ha a gróf többé szóba sem állana velünk. Mindenesetre, mielőtt valami lépéshez nyúlnék, akarom tudni, vajon a dolog (feltéve, hogy igaz) nem ingatta-e meg a gróf bizalmát akár nemzetünk, akár magunk iránt.

Még ha igaz volna is (mi csak úgy lehet az, ha T. L. momentán megtébolyodott) nyugtasd meg a grófot, hogy indiscretiótól tőle semmi esetre nem tarthat.

Most érkezett decz. 31-kei leveledre csak annyit, hogy mind szép azt mondani: „reánk is kerül a sor, csak várjunk s lehetetlenséget ne kivánjunk.“ — Erre nem ad a nemzet semmit. — Terv, positiv terv kell s positiv basis. Puszta szavakkal nem mégy nemzetünkkel semmire. — Én fatalis geographiai helyzetünknél fogva más tervet, melyre a nemzet épithessen, nem tudok, mint a melyet közlöttem. A gróf azt mondja „lehetetlen.“ Hát mondjon más rationabilis tervet — de tervet, de mondjon. Testetlen biztatásokra a nemzet nem ad semmit. Én sem. S egy dologra szavamat adom: valamint taval a hatalmas császárnak nem engedtem hazánkat diversiókba sodortatni, úgy azt most sem fogom engedni, — sőt megakadályozom. Azért tervet, alapot, positivumot kérek, — vagy legyen vége mindennek.

Clara pacta boni amici . . Így beszélj vele.

A legióra nézve vidd ki, hogy a nápolyi helytartóságtól legyen függésben, s ne a szerencsétlen Fantitól, ki szigetekre akarná deportáltatni a legiót.

Barátod

Kossuth.

Ehhez a következő levél másolata volt csatolva :

Jósika Miklósnak. London, jan. 3. 1861.

Kedves Barátom!

Azon ponton vagyok, hogy még e szót is „ember“ megátkozzam, s hogy szégyeneljem magamat a napvilág előtt, mivelhogy embernek születtem én is.

Tudod, mit hozott tegnap a telegraph T. L. elfogatási drámájának denouementja iránt. — Nőm s gyermekeim halálsápadtan rohantak fel a lappal szobámba; de halálsápadtan bár, azt kiálták mindnyájan : „rágalom! borzasztó szemtelen rágalom! árulás volna a haza, az emberiség iránt ilyesmit csak egy perczig is lehetségesnek hinni Teleki Lászlóról“, ő róla, kit én a tántoríthatatlan elvhűség, szilárd jellem s lovagias becsület megtestesült mintája gyanánt szoktam követésül felmutatni fiaimnak.

Sürgettek nőm, fiaim, szólaljak fel tüstént a lapokban s nyilatkoztassam rút koholmánynak, rágalomnak az egész hírt.

Olvastam, meghűlt bennem a vér s lelkem égető indignatiójában már-már tollat ragadtam, szavakba önteni lelkemnek s nőm, fiaim lelkének megtörhetetlen hitét. A hideg ész várásra intett.

Ma közöltetik velem Thouvenel egy levele január 1-jéről eredetiben, s benne e sorok :

„Jelentem Önnek gróf Teleki szabad lábra való „bocsátását. Az osztrák császár maga elé hozatta s „neki körűlbelől ezeket mondta : Ön 1848 óta conspirál „ellenem; tudom mit forral ellenem, mind a mellett „megkegyelmezek Önnek. Ön gentleman, csak annyit „igérjen nekem, hogy megszakítja összeköttetéseit a „külfölddel s Ön szabad. — Tudósítóm szavai szerint

„Teleki mélyen meghatva a császár szavai által, nem-
„csak megigérte a mit tőle követeltek, de ki is nyilat-
„koztatta, hogy jövőben hű alattvaló lesz, megmaradván
„jó magyarnak.“

Hiszed-e te ezt?

Bennem a lélek fellázad csak a gondolatra is. Nem hiszem, nem akarom hinni; megverekedném a pokolbeli ördöggel is e hitemért.

S ha még is a lehetetlenség valósulna, úgy mi maradna fel egyéb szétzúzott lelkemnek, mint átok s kétségbeesés az emberiség felett.

Sok fájdalmat, nagyobbat, mint minek jellemzésére szó van — éreztem az életben. A legnagyobb volt az, melyet éreztem, midőn külerőszak s árulás szirtjén hazám szabadsághajója megtörött. De midőn zokogva hulltam le hazám határára, földje porára nyomva búcsúcsókomat, erőt adott felemelkedni az érzet, hogy leszünk egy maroknyi, hontalan nép, kik tanúságot teszünk népünk jelleméről Isten és világ előtt; kik feltartjuk inség, veszély, nyomorúság közt a magyar becsületet szeplőtlenül; kik hitet, bizalmat, becsülést ébresztünk nemzetünk iránt, míg a magból, mit elvetünk, s a sarjból, mit hű kezekkel ápolandottunk, a honszabadság élőfája — bár hamvaink felett — újból felvirúl.

Azon irtózatos fájdalom súlya alatt még csak hazám felett sem estem kétségbe.

Ha az, mit Thouvenel ír, igaznak bizonyodnék be — nemcsak a haza, de az emberiség felett is kétségbe esem.

E sebet lelkemen nincs ir, mely meggyógyíthatná.

Ha e hír valósúl, hogy minden összeköttetéseinknek vége van s pedig gyalázattal van vége — gyaníť-

hatod. — Hogyan bízzanak bennünk; hogyan építsenek nagy terveket nemzetünk jellemére; hogyan ne higyjék, hogy e nemzet elhagyja szövetségeseit s kialkuszik az osztrákkal, ha még egy Teleki Lászlónak!! egy Teleki Lászlónak!! is elég volt egy pár nyomorú szó a császár ajkairól, hogy kezébe alattvalói hűséget fogadjon!!

Isten óvja meg szegény fejemet a tébolyodástól.

Választó ponton állok.

Ha nem igaz a szörnyű hír, siessen Teleki azt nemcsak szóval, de tettel is megczáfolni.

A czáfolatnak, hogy az irántunk, a nemzet iránt megroncsolt hitet s bizalmat helyreállítsa, csak egy módja van: „kijönni.“

Isten vigasztaljon . . . Engem ő sem vigasztalhat . . semmi sem vigasztalhat, csak a czáfolat.

Barátod.

Most veszem leveledet. Nem tehetek róla, az én lelkemben is van egy hang, mely hangosan kiáltja: „nem igaz! lehetetlen!“ Metternich hazudott Thouvenelnek, hogy T. L. jellemét s a mi irántunki hitet aláássa.

IV.

Mindezen események engemet is felizgattak, én is ideges voltam, amint az a következő levelemből kitetszik. Ennek azonban csak fogalmazványát birom, nem másolatát, úgy emlékezem, hogy itt-ott megváltoztattam egy-két kifejezést a leirásnál.

7. Via Burdin San Salvario, Turin, január 8-án 1861.

Kedves Barátom Kormányzóm!

Azért, hogy gróf Teleki László, ki nyolcz évig visszavonúlt tőled s 59-ben csak azért közeledett ismét,

mivel nélküled semmire sem tudott menni — a császár jelenléte által megzavarodva, magát politikailag megölte, azért én sem a haza, sem az emberiség iránti bizalmamat el nem vesztem. Elhagyott, úgy mint gróf E., mint gróf C., mint gróf A. Te bíztál benne, én hidegségemet iránta csak nehezen tudtam titkolni; emlékezel találkozásunkra házadnál. Te csalódtál benne, amint több egyéniségekben csalódtál, felejtsük el. Azon hatást azonban nem felejthetjük el, melyet politikai öngyilkossága tett. Az igazgatóság hitelén mind a külföld, mind a magyarok előtt oly csorbát ütött, melyet helyrehozni lehetetlen; mert, hogy hihetnek ezentúl szavainknak, hogy bízzanak előadásainkban, például az organizátióra nézve, midőn látják és ismételve látják, hogy akár magán, akár közdolgainkban bizalmunkat érdemetlenekre pazaroljuk. Hitelünk csökkent, állásom háromszor egymásután megingatva, csaknem tarthatatlanná vált. Bocsásd meg tehát, ha ily komoly körülmények közt, komolyan szólok hozzád, mint barát s mint hazafi, s kívánom, hogy a helyzet szabatosan constatiroztassék, minden későbbi félreértés eltávoztatására.

Lássuk előbb, mi az állás itt Turinban. A gróf nem akarja a háborút tavaszszal; hiszi, hogy Olaszország nem elég erős forradalmi eszközök nélkül megmérkőzni az osztrákkal; továbbá a franczia politikához van kötve s a császár engedelme nélkül nem tesz semmit. Iránt unk nincs bizodalma, restelli összeköttetéseinket Crosskeyval; haragszik, hogy a fejedelemségekben compromittáltatott, midőn Kl. szavai szerint azt hitte, hogy mindent előre elrendeztünk; Teleki árulása boszszantja. Nem hisz annak, amit mondunk. Ötöd napja, hogy tudja kívánságomat, tőle direct feleletet kapni azon eszközökre nézve, melyek az organizátió fenntar-

tására szükségesek, minden nap magához rendel, s nem találhat öt perczet a feleletre; pedig tudom, hogy tegnap egy fiatal embernek, ismerősömnek számára, kinek politikai dolgai csekélyszerűek, egy egész órát tudott találni s mindenféléről beszélni, még Vilma egészségéről is. Ellenségeskedését Garibaldi ellen semmiképen sem titkolja. A gróf azonban nem mindenható többé, az utólsó hetek erősen megrontották állását, a nápolyi kudarcz rehabilitálta Garibaldit s nagy a kérdés, vajon a választások nem adnak-e többséget a caprérai hősnek, kinek prestigeje nőttön nő. A gróf könnyen megbukhatik, s mi kirekesztőleg támaszkodunk reá s azon rendes seregre, melyet ő nem adhat.

Garibaldi ellenben nagyhatalommá nőtt. Márczius-ban mindenesetre elhagyja szigetét s ha Olaszországot beutazza, sereget tapos a földből minden lépténél, s vagy magával ragadja Cavourt, vagy feldönti. A háború az ő kezében van, nem a császáréban, nem a gróféban s mi vele nem vagyunk egyetértésben, sőt ellenségével s kizárólag ellenségével tartunk. Neve nem olasz többé, hanem európai, s ha ő, amit nem tudok, ki akar szállani a dalmát partokon, ha neki a kikötés sikerül, ha önkényteseivel az első csatát meg találja nyerni: akkor, valljuk be őszintén, még a te szavad is elhangzik a győzedelmes fegyvercsörgés közt s Magyarország avval megyen, ki tesz, nem avval, ki akadályoz. Ha pedig nem sikerül az expeditió, azok, kik őt követték, vérökkel fogják fizetni bátorságuk árát, mielőtt a haza felkelhetett volna. Magyarország egy könnyet fog szentelni emléköknek, de szerencsétlenségbe nem keveredik, mert hosszú az út s nem magyar földön vezet keresztül, mely a tengertől a Dráva vizéig terjed. — Mondjuk ki bátran: a magyar nem mozdúl, mielőtt,

egy barátságos sereg, akár önkénytesekből, akár rendes katonákból álljon, a Dráva partjain nem jelent meg; ha pedig ott van a baráti kéz, meg fogja azt ragadni, bárki intésének ellenére is. Te pedig ily körülmények közt nem fogod akadályozni a nemzet felkelését. Kossuth Lajos nem tehet semmi szolgálatot Ferencz Józsefnek, még akaratlanúl sem.

Ami a magyar ügyeket illeti, azok nem az organizátió fejeitől, hanem Deák Ferencztől veszik irányukat. Mióta egynéhány név az előbbiek közül tudomásomra jutott, nem bízom bennök. Ellenségeidet látom ottan, gyanús egyéniségeket, könnyelműeket vagy olyanokat, kiknek szilárdsága nem állta még ki a tűzpróbát. — Teleki állt velök összeköttetésben, az ő esete rosszúl kezeskedik jellemökért. Ha az országgyűlés rövid idő alatt csakugyan összejő, ha a diplomatia a háborút elhalasztja, ha Te, amint ismételve irod, megakadályozod Garibaldit, hogy hazánkba diversiót csináljon, akkor kibékül a magyar az osztrákkal, erről meglehetsz győződve. Akkor Vay, akkor Deák Ferencz fogják elintézni nemzetünk jövőjét, mindaddig, míg a bécsi cabinet nem érzi magát elég erősnek, hogy az adott concessiókat visszavegye. — Semmi egyéb, csak egy Garibaldi-féle kétséges és kétségbeeső expeditió segíthet az ily kimenetelen! Te pedig ezt váltig ellenzed.

Igaz, hogy kívánod az értekezést a hőssel; vele azonban értekezni nem lehet, anélkül, hogy az ember Cavourral törjön. Garibaldi vagy Cavour — ez a választásunk; vagyis inkább Garibaldi vagy Deák; mert ha Cavourral tartunk, semlegességre kárhoztattuk magunkat, megszűntünk hatni a hazára.

Midőn ily választóponton állunk, természetesen nem lehet figyelni személyes ingerültségre s oly csekélysé-

gekre, vajon jelentésem stylje a hivatalos courtoisie minden igényeinek megfelel-e vagy nem. Én styllel nem szoktam gondolni annyit, mint gróf Teleki László; felhatalmazva éreztem magamat egy feltételes utasitást, mely egy régi, velem közlött, hanem nem nekem irt levélre hivatkozik, félre tenni, látván, hogy a felelet azon pillanatban nem lehet kedvező. Te ezért leczkéztél engemet s azt irod, hogy „mit a körülmények parancsoló kényszerűségének nyomása alatt, én az igazgatóság nevében, még pedig hivatalosan megteendőnek itélek, nem lehet abban megnyugodnom, hogy az igazgatóság képviselői azt cum honore seponálják — — — kivált ily körülmények közt, midőn tudtad, mert sokszor (?) irtam, hogy a hazai küldöttet, ki egyikért főképen ezért jött ki, minden perczben vártam. — Van pénze, nincs pénze a kormánynak, adnak, nem adnak, az lehet baj, de minket nem compromittál; de az compromittál, hogy amit a haza (?) reánk bíz, arra nem eszközlünk választ.“ — Ha csakugyan így álltak a dolgok, akkor az utasításnak nem kellett volna azon szavakkal kezdődnie: „Azon esetre, ha a gróf határozata oda ütne ki, hogy kívánja is, de lesz is okunk a hazábani szervezetet feltartani, stb.“, hanem feltétlen parancsot kellett volna kapnom. Akkor tudtam volna, mit kelljen tennem, discretiómra nem maradván semmi.

Azóta az igazgatóság megszűnt. Az egyik tagjának dezertiója megtörte azt s remélem, nem fog újra szerkeztetni. Gróf Teleki politikai öngyilkossága nagyobb compromissió reánk nézve, mint az, hogy a hazai küldött nem vihetett be pénzt. Személyes állásomról levén most szó, őszintén megvallom, hogy magamat ezentúl egy nem létező igazgatóság képviselőjéül nem tekinthetem. Képviselem a haza ügyeit s érdekeit, teljesítvén

utasításaidat, teljesítettem híven, nem gépszerűleg s úgy hiszem, jó szolgálatot tettem a hazának. Most azonban, hol a választóponton állunk, nyiltan kimondom, hogy ezentúl egyéniségemet nem enyésztetem el. Ha a tett mezejét választod, szerencsésnek fogom magamat tartani, Téged ezentúl is képviselni; ha azt határozod, hogy tenni nem akarsz, hogy akadályoztatni akarsz, akkor előre is lemondok eddigi állásomról s felkérlek, hogy más valaki által váltass fel, mert én avval fogok csak járni a válság perczében, ki tesz, nem avval, ki akadályoz, s. a. t.

Barátod

Pulszky Ferencz.

V.

Két órai várakozás után végtére bejutottam a gróf-hoz. Szokott mosolyával fogadott; én előadtam Kossuth kivánságát, hogy határozottan feleljen november 22-ikéről kelt s vele közlött utasításom azon pontjára nézve, mely az organizátió további fenntartására szükséges eszközöket illeti. Nagyot ásított s nem felelt semmit; akkor azt mondtam neki, hogy pénzt kérek, százhúszezer frankot, amint azt Kossuth megírta, melyek nélkül az organizátió meg nem maradhat. Megint ásított:

— Istenem, pénzt! valóban nem tudnám, honnan vegyem.

— Ekkor aztán el kell oszlatni a szervezetet.

— Csakugyan azt kell tenni; oszlassák el.

Most előhoztam, hogy miután Kossuth tervét nem tartja kivihetőnek, ő nem insistál; kivánja azonban tudni, minő tervet substituálna a gróf, mert akarják tudni otthon, mit várhatnak.

— Nem vagyok stratég — volt a felelet — azaz, az vagyok a kamarák számára, de nem a táborban s a csatatéren; de van egy telegrammom Klapka tábornoktól, hogy nem sokára megjő, akkor aztán vele beszéljük meg ezen kérdést. — Ismét ásított. — Most nem tudnék Önnek feleletet adni. — Mit csinálnak Bécsben?

Én. Anyósom azt írja — igen okos asszony, ki nekünk mindent megír, amit a társaságban beszélnek, — hogy Schmerling és Rechberg közt politikai viszály van napi renden s aligha nem győz Rechberg. Schmerling azt akarná, hogy Mensdorf legyen a külügyminister.

Cavour. Mensdorf? mit jelent az?

Én. Ez talán Velencze megvehetőségének lehetsége. Ő két testvértől való az angol királynéval, a belga király unokaöcscse. Lássa Excellentiád, az osztrák monarchia két félre oszlik. Szent István koronájának országai elég erősen constituálták magokat, hogy a másik félre befolyással legyenek; mert vannak államférfiaik, van erélyök és politikai tapasztalásuk, mely a másik félnél hiányzik; Schmerling tehát meg akarja adni az ellensúlyt ezen másik félnek nemcsak politikai organizatiója, hanem a frankfurti szövetségi tanács reformja által is.

Cavour. De ott Poroszországgal találkozik majd szembe. Van-e elég bátorsága?

Én. Túl akarja licitálni Poroszországot szabadelvűségben; ismeri a talajt, 1848-ban János főherczegnek ministere volt.

Cavour. Schmerling tehát német professzor?

Én. Épen nem, ő régi bureaucrata, ki szeret parancsolni s nem sokat gondol avval: vajon paran-

rancsait teljesítik-e, főleg pedig nem szereti a discussiót.

Cavour. Hát Magyarországban mit csinálnak?

Én. Össze szeretnének veszni Ausztriával, de a kormány udvariassággal fogadja az insultust. Zemplén vármegye Kossuth Lajost választotta a megyei bizottság tagjává s Bécsben azt találják, hogy ez igen jó egy tréfa, így biztos távolságban, csak ne legyen ő valósággal Újhelyben.

Cavour. Ah! ez csakugyan erős!

Én. Hát bizony avval, a ki enged nem lehet összeveszni. Bécsben félnek erősen a tavasztól és Garibalditól; összehívják tehát a magyar országgyűlést ezen idő előtt. Ha háború lesz, az országgyűles maga előkészíti majd a forradalmat; ha júliusig vagy augustusig nincs háború, koronázás lesz őszszel s az ország békét köt. Excellentiád most még számíthat Magyarországra, hat hónap múlva késő lesz.

Cavour. Ez természetes, igen jól értem. Most pedig köszönöm azon felvilágosítást melyet adni szíves volt.

Felkeltem, elmentem; nem is szomorodtam el, előre sejtettem ezen kimenetelt; tudtam, hogy nem gondolnak többé velünk, hogy nincs szükségök reánk. Mindezt tüstént megírtam Kossuthnak is.

Mielőtt ezen leveleimre választ kaphattam volna, megjött Kossuthnak következő utasítása Türrhöz :

London, január 7-én 1861.

— — — — — A situatió ez : Magyarország oly helyzetben van, hogy ott a dolognak jobbra vagy balra dőlnie kell, azon egyszerű oknál fogva, mert a coronationális országgyűlés legfelebb márcziusban, ha nem hamarább, összeül.

Ha a magyar koronázás, diplomatikai kötés megy előre, ha ez történik, úgy a magyar nemzet nem mondom kibékült, de kialkudott az osztrákkal.

Ha pedig kialkudott, nem fog többé felkelni, hacsak azon hatalom (pedig nagyhatalomnak kell lennie, mert az osztrákkal csak nagy háború lehetséges) mondom, azon hatalom, mely az osztrákkal háborúban leend, egész erejével Magyarországot nem választja a harcz főszínhelyéül.

Ezt a franczia tehetné, de nem akarja. Az olasz hiában akarná, mert nem teheti. Hogy tehesse, hogy egész erejével Magyarországra vethesse át a háborút. először meg kellene vernie olasz földön az osztrákot; mit (tekintve, mennyire készen van az osztrák) nálunk nélkül hiában remélne.

Tehát az olasz érdek azt tanácsolja, hogy a magyarnak kialkuvása az osztrákkal megakadályoztassék.

Ez — félre minden illusiókkal — ez csak úgy lehetséges, ha az országgyűlés megnyitása, vagy legalább a coronationális oklevél iránti megegyezés előtt, először az olasz kormány Olaszország egész erejével az osztrákot megtámadja s egyszersmind, másodszor, nemzetünknek a felkelést lehetségessé teszi.

Ami az elsőt illeti: a turini kormány azt mondja, az angol indulatos ellenzése, a franczia akadékoskodása, a nápolyi állapotok, a nagy háborúnak (mert ez nagy háború ám) megfelelő sereg és flotta hiánya stb. a háború megkezdését tavaszra lehetetlenné teszi. Nem vitatkozom felette, hanem azt mondom mint tényt, melyen a világon semmi és senki nem képes változtatni, ha tavaszra nem lesz háború — győzelemre elkészült nagy háború — Magyarországot ki kell hagyni

minden további calculusból, kialkuszik az osztrákkal.

Ami a másodikat illeti: ismét mint tényt mondom, melyen a világon semmi és senki nem változtathat: hatalmas külsegítségnek Magyarország határán megjelenése nélkül, mely az egészen fegyvertelen nemzetet felfegyverezze, s hadi rendbe állani segítse, a magyar nemzet fel nem kél, s józan ésszel fel nem is kelhet, habár háború lenne is a tavaszszal.

Miként lehet neki ezen segítséget és fegyverzetet megadni?

Kezdetben — mint tudja tábornok úr — azon operationális tervben történt köztünk s a turini kormány közt a megállapodás, hogy három oldalróli invasióval initiáljuk a harczot: Klapka Moldvából, Ön Szerbiából, (miután mindkét helyűvé fegyvert szállítandottunk s ott s onnan a szomszéd, hazai széleken expeditionális seregeket szervezendettünk) és egy olasz királyi sereggel, s annak fedezete alatt a Vetter által vezénylendő, időközben egy erős dandárrá fejtendő, magyar legióval, a dalmát partokról.

Tekintetbe véve azt, hogy ezen olasz seregnek feladata volna a dalmát parterősségeket a flotta segítségével bevenni, megszállani s megtartani, Mamula Armeecorpsjával ütközni, Károlyvárost bevenni — a közt és Zágráb közt alkalmasint a Laibachból (Ránig vasuton) eléje vetendő másik osztrák sereget megverni, legalább is százezer emberre való fegyverzetnek közel ötven geogr. mérföldöni transportját a Dráváig, s az a Dráváni átkelést fedezni, s a tengerrel való commu-

nicátiót nyitva tartani — ezen olasz segédsereget harminczezer emberre tettem, mint minimumra.

De harminczezer embert elegendőnek tartottam azért, mert a Moldvából és Szerbiából intézett, simultaneus operatio miatt az osztrák erő megleendett oszolva.

Ezen terv alapján készítők előre az országot a harczra. A három oldalról simultaneus invázióra általános népfölkelés (levée en masse) történt volna nemcsak, hanem az országot felosztottuk hadtestekre, hadosztályokra, dandárokra, melyekbe már hatvanezer ember van actu (persze fegyvertelenül) besorozva, tisztekkel, vezérekkel ellátva, s az operationális terv szerint úgy utasítva, hogy az ország geographiai fekvése szerint az illető dandárok stb. a három invázionális sereg felé concentrálták volna magokat, miszerint csatlakozván, nyomban felfegyvereztethessenek, s csatarendbe állíttathassanak; a felföldi dandárok időközi, külön guerilla működése el volt rendezve; szóval az ország úgy el volt készítve, hogy, mindig a három oldalról invázió feltétele alatt, általános felkelést, amellett hatvanezer főnyi rendes sereget azonnal, — hat hét alatt pedig a harcz kezdetétől legalább százötvenezernyit — s annak következtében egy-két nyert csata után az osztrák sereg dissolutióját és biztos állandó győzelmet igérhettem — fejem, becsületem zálogával Viktor Emanuel királynak s második fiának kilátást szt. István koronájára a hálás nemzettől.

Ezen biztos tervnek — fájdalom — vége van. Amint fegyverszállító hajóink esetét megtudtam, mindjárt tudtára adtam Cavour grófnak azon impressiómat, hogy a moldvai bázisnak bizonyosan, a szerbiainak alkalmasint vége van. Erdélyre a harcz kezdetén, nemcsak nem számíthatunk, de jó, ha magát az oláh öl-

döklések ellen megtudandja óvni, míg véres győzelmek után mi vihetnénk, ha vihetnénk neki segélyt.

Amit gyaníték, s amitől féltem beteljesedett. Ma kaptam, holnap küldöm Pulszky képviselő úrnak (kivonatban) Klapka tábornok jelentését Jassyból december 23-ról. Tessék ezt magával közöltetni. — Irtózatos! Nem indiscrétiók, nem hibák forognak ott fenn, hanem az, hogy Couza s kormánya és az egész oláh tisztviselőkar és általában az oláhok dühös, halálos ellenségei a magyar nemzetnek. — Árulók! még ki is adják vagy internálják a kiszáguldó magyarokat s Erdélyt virtualiter magokénak tekintik.

Ludvigh is megtette végjelentését. Mihály herczeg még csak el sem fogadta őt; ellenben épen negotiátióban volt az osztrákkal minden Szerbiába érkezhető magyarnak kiadatása iránt. Kormánya egészen osztrák szellemben van organizálva. Képzelheti a helyzetet, ha mondom, hogy Ludvigh kisebbnek tartotta a veszélyt, akasztófára ítélt fejével Pest s Bécs felé visszajönni, mint Belgrádban maradni. Berlinből írt betegen január 5-én.

Szóval ott, azon oldalról vége mindennek.

Lamentatió vén asszonynak való, a férfiú szemébe tekint a bajnak, s azt nézi mi a teendő.

Minden nehéz, politikai úgy, mint hadi problémának csak egy solútiója van. A jelen esetben a problema solútiója ez :

Minthogy a három operationális bázis közül csak egy maradt fel, a magyar-dalmát tengerpart, minthogy még csak fegyvert is csak ezen az uton lehet a magyarnak kezébe vinni, s minthogy tény, ezerszer tény, hogy külsegítség nélkül a magyar fel nem kél; tehát a három közül fennmaradt, egyetlen invázionális

bázisra harmincz ezernyi sereg nem elég, nagyobbra van szükség, legalább is ötvenezerre. Ha ez meg lesz, jótállok az eredményért, ha nem, vége mindennek.

Ha azt mondják Turinban: „Ez lehetetlen!“ én nem vitatkozom, hanem azt felelem: ha ez lehetetlen, a magyar felkelés is lehetetlen. Hagyják ki a magyar nemzetet a calculusból, s lássák, hogy mit csinálnak. De ha azt kihagyják, a magyart alkura kényszerítik az osztrákkal, s arra kényszerítve, az osztrák hatalmát reconstituálják — — kérdem, mi jövendőt igérnek, az olasz egységnek? amint mondám, ez az egyetlen solútió — vagy, vagy; más választás nincs.

Operationális tervem részletesen meg van írva Pulszky Ferencz úrnak adott, dec. 14-ki utasításomban. Tessék azt magával közöltetni.

Abból látni fogja tábornok úr, mi az, amit Garibaldi tábornoktól kérek s várok, hazám s Olaszhon közös érdekeiben.

Csak ő vele lehető a terv kivitele, másképen nem. De ő is maga egyedűl azt ki nem viheti, nem, habár tízszer oly hatalom volna is, mint a minő. De ha ő és a kormány kezet fognak azon operationális tervem kivitelére, mely a fenforgó körűlmények közt az egyedűli mód arra, hogy a magyar a harczban részt vegyen; az osztrák örökre döntve lesz, mert én ezen segítség viszonzásaúl oly viszontsegítséget biztosítok az olasznak a közös ellenség ellen, mely több s fontosabb, mint egész Olaszország jelen ereje, még ha egy volna is (pedig nem az) — több és fontosabb, mert tizenöt milliónyi nép az osztráktól elvonva s az olasz erőhöz adva harmincz milliónyi különbség, azonkívűl dissolútió az osztrák hadseregben s 150—200 ezer főnyi magyar hadsereg, melynek mindenik embere méltó vetélytársa

Garibaldi classikus hőseinek, kikkel Marsalánál kikötött.

Csak így lehet nemcsak Velencze megmenthető, hanem az olasz egység is örökre consolidálható; különben ez a belső visszavonás és az európai diplomatia ármányai közt szétmállik s a végeredmény a multnál szomorúbb lesz.

Kérésünk tehát Garibaldihoz három :

1. Nézze át operationális tervemet — helyesli-e?

2. Ha igen, használja fel állásának hatalmát a királynál s a királyi kormánynál, hogy azon terv, mint az egyedül lehetséges, elfogadtassék, biztosíttassék s végrehajtása előkészíttessék.

3. Határozza el magát, mit választ magára nézve a hadmunkálatok alternativái között, s vegye annak előkészületeit munkába.

A fentebbiekből önkényt következik — fájdalom — hogy tábornok úr nem mehet többé Szerbiába.

Isten ne adja, hogy midőn legbiztatóbbak voltak kilátásaink, akkor legyünk kénytelenek hazánk független jövőjéről végkép lemondani, le még a reményről is, hogy hazánk földében alvandjuk az örök álmot.

Pedig úgy van. Ha tavaszszal nem lesz háború, vagy lesz bár, de ötvenezer ember nem köt ki a dalmát partokon, s nem viszen fegyvert és háttámaszt a magyarnak, a magyar nemzet kialkuszik az osztrákkal, és az osztrák erősebb lesz, mint valaha volt.

Ez tény, s mert tény, hiábavalóság ellene okoskodni. Ezen a világ minden diplomatiája sem változtat.

Szives tisztelettel barátja

Kossuth.

VI.

Én ekkor ezt írtam :

7. Via Burden San Salvario,
Turin, január 10-én 1861.

Kedves Barátom Kormányzóm!

Vettem leveledet jan. 7-éről. A situatió itt a következő. Cavour Nápolyban akarta megtörni Garibaldit. Farini, kinek szoros utasításai voltak, oda dolgozott, hogy az önkénytes sereg minél előbb oszoljék szét; veres egyenruhás tiszt nem bocsáttatott eléje s a palotába, a Garibaldi hymnusa eltiltatott, a piemonti katonák nem tisztelkedtek Garibaldinus tiszteknek, s az administratió kizárólag a hazatért menekűltekre s Bourbonistákra bizatott. Revolutionär vagy Garibaldinus szellem elégséges volt bárkit a kormányból kizárni. Ezen politika végképen megbukott. A kudarcz, melyet Cavour emberei vallottak, Éjszak-Olaszországban is ártott a gróf befolyásának. Most tehát kiegyenlítésről, békéről Garibaldival van szó, mert tudják, hogy tavaszszal a hős szava elégséges arra, hogy forradalmat idézzen elő, ha nem lesz háború. Jacini testvére elment Caprerába s felsült, mert Garibaldi ujra kijelenté, hogy márcziusban eljő s megkezdi a háborút. Most Türrt küldték oda. Egy statushajót tettek dispositiójára, melylyel ő ma reggel Genuából Caprerába indúlt. Missiójáról természetesen nem mondott nekem semmit; tudom azonban, hogy van, s oda megy ki : rábírni a hőst, hogy tavaszszal ne tegyen semmit. Ha lehet, rá fogja őt bírni, hogy Londonba menjen, hol ovátiók által visszaakarják őt tartóztatni minél tovább. A terv nem új, veled is azt tették Amerikában, hogy a coup d'état

idején ne légy Európában; ürügyül fogják használni Garibaldinál, hogy az angol kormány az igazi ellensége, s hogy demonstrátiókkal reá lehet ijeszteni s kényszeríteni a noninterventióra, úgy, hogy az Adria szabad maradjon, holott az igazi ok: időnyerés s nem egyéb.

Kedvem volt Türrel elmenni Caprerába; meggondolván azonban, hogy látogatásom titokban nem maradhatna, hogy Türr valószinűleg ezen missiója által végképen megrontja minden lehető befolyását Garibaldinál, s hogy általa bevezettetvén bennem sem bíznék többé a hős: jobbnak tartottam, nem ajánlani kíséretemet, annál inkább, minthogy a dec. 14-ki utasításnak reá vonatkozó pontja annyi clausulával van körűlírva, s a 3. pont alapját tartja fel, melyet a gróf határozottan elvetett. A ki Garibaldival akar indúlni, annak előre Cavourral törnie kell, vagy az egyik, vagy a másik, így áll a választás. A gróf operationális tervedet nem fogadja el; nem akarja, hogy Garibaldival összeköttetésbe lépjünk azon alapon, hogy ő tegyen valamit; nem ijed meg attól, hogy Magyarország kibékűl, sőt természetesnek találja ezt; új operationális tervet nem proponál; így tehát nézetem szerint el kell határoznod magadat, vajon tétlenségre akarod-e kárhoztatni magadat, vagy pedig avval összekötni sorsunkat, ki mer tenni, habár materiális ereje csekély. Én nem tartom, hogy nagy problemáknak csak egyetlen egy solútiója volna; theoriában s az életben sok, különböző úton el lehet jutni ugyanazon czélhoz; ha a biztosabb lehetetlen, sikerűlhet a kevésbbé biztos is; aki nem mer, nem nyer.

Aggódom nőd betegségén, remélem, hogy jobban van. Neked jelenleg minden erélyedre szükséged van.

Türrel multkor a magyar állapotokról szóltam. Megmondtam, hogy kibékűl a nemzet az 1848-iki alapon, ha késik a háború. Ő ezen épen nem indúlt meg; azt találta, hogy ez nem volna baj; hiszen a magyar akkor a hatalmat kezében tartaná s túlnyomó befolyással bírna Bécsben. Artomnak is szóltam ily szellemben.

— Cette solution serait peut être assez bonne — volt a felelet — le parlament hongrois serait assurément contraire à la guerre pour retenir la Venetie. — Ebből látod, hogy hiába ijesztgetjük őket, ők ismerik az állást.

Isten veled; remélem, hogy jan. 8-án írt levelemre rögtön felelsz.

Hived

Pulszky Ferencz.

VII.

Időközben érkezett meg a következő utasítás:

Pulszky Ferencz képviselő úrnak Turinban.

London, január 9-én 1861.

Mihelyt a keletrei fegyverszállítás iránti szerencsétlenségnek első hírét vettem, utasítottam volt képviselő urat, Cavour gróf úrnak tudtára adni, miként én arról vagyok meggyőződve, hogy a dunai fejedelemségekre, mint operationális bázisra, többé nem számíthatunk.

A gróf ministerelnök úr azon véleményben volt, hogy exaggerálom azon szerencsétlenség következését.

Semmit sem óhajtottam inkább, mint hogy én csalódjam s a grófnak legyen igaza.

Fájdalom, az iderekesztett kivonatok moldvai ügynökünktől, Klapka tábornoktól s belgrádi képviselőnktől szomorú nézetemet várakozáson túl igazolták. Vára-

kozáson túl, mert én csak a moldva-oláhországi bázist véltem elveszettnek s ím a szerbiai is elveszett. Én csak azt hittem, Couza s Obrenovics Mihály fejedelmek nem fognak merni nekünk a készületre tért engedni, s ím mindkettő osztrák frigyesnek s az első különösen dühös ellenségünknek mutatkozik.

Klapka tábornok jelentése igen szomorú vigasztalást nyújt, hogy, ha a fegyver-transporttali szerencsétlenségre valakinek hibája volt befolyással, a hiba nem ő benne s nem a mi ügynökünkben, hanem a genuai szállítókban van. De én még ezeknek sem számítom be a szerencsétlenséget. A kútfő az oláh rosszakarat, mely taval inkább félve Napoleon császártól, mint remélve az osztráktól, jóakaratot színlelt irántunk, most pedig, a párisi pressió hiányozván, inkább fél az osztráktól, mint remél Olaszországtól s így szabad folyást enged irántunk intézett buta gyűlöletének s Erdély utáni vágyainak (convoitise), melyek annál szenvedelmesebbek, minél chimericusabbak.

Elég az, hogy már most vitatást nem szenvedhető tény gyanánt van constatirozva, hogy azon oldalról minden terveinknek, számításainknak vége van.

A mi pedig hazánkat illeti, a helyzet ez: Magyarország nincs azon tompa agitationális állapotban, mely a dolgokat elhatározatlanúl hagyva, függőben tartható, míg valamely véletlen kitörésre kedvező alkalmat nyújt. Ott a dolognak kevés hetek alatt jobbra vagy balra el kell dőlnie. El fog dőlni. Legfelebb márciusban, ha hamarabb nem, össze fog gyűlni a coronationális országgyűlés. A nemzet egyedűl, fegyvertelenül nem kelhet fel, hogy ezt megelőzze. Öngyilkolás volna, ha tenné. Lelkiismeretem nem engedi, hogy neki öngyilkolást tanácsoljak; s ha elég rossz hazafi volnék is

(mi nem leszek), hogy ezt neki tanácsolnám, nem követné tanácsomat.

Az országgyűlés, mely összegyűl, függetlenségre nem, de a constitutionális élethez visszatérésre nyujtand a nemzetnek kilátást.

Ha azt mondhatom a nemzetnek: akkor s akkor az osztrák meg lesz támadva, s kiütvén a háború, ötvenezer főnyi olasz segéd hadsereg jelenik meg a Drávánál, százezer fegyvert hozva számotokra: — a nemzet, mely úgy sem hiszen az osztráknak, nem nyugszik meg a constitutionális kilátásokban, hanem oly feltételeket kötend a koronázást megelőző diplomatikai kötéshez, melyeket az osztrák vonakodni fog elfogadni, s a dolog a koronázás előtt törésre kerül.

De ha erre biztosítást nem adhatok a nemzetnek, ki nem békül ugyan, de megalkuszik az osztrákkal a koronázási feltételek iránt s koronázni fog; mert az a közvélemény az országban, hogy segítség nélkül felkeléshez nyúlni lehetetlen; s ha segítségre nincsen biztos kilátás, tanácsosabb a belconstitutionális életre ajánlkozó alkalmat elfogadni, mint magát a német rendszer jármának ujabban kitenni.

Hacsak tehát a nemzet egyrészt kora háborúról, másrészt külsegítségről nem biztosíttatik, mely neki a felkelést rationábiliter lehetővé tegye: a koronázási kötés iránt megalkuszik, koronázni fog, s ha egyszer koronázott, a forradalmi kalkulusoknak Magyarországra nézve hosszú időre vége van; legalább addig vége van, míg ismét rendkívüli, európai conjuncturák, kapcsolatban az osztrák ujabb szószegéseivel, a forradalmi szellemet újra fel nem költik.

Illusiókban ringatni magunkat, melyek, bármenynyire hízelkedjenek is hő vágyainknak, a valósággal

ellentétben vannak, magunkra nézve botor önámítás, nemzetünkre nézve bűnös könnyelműség volna. Illuziókkal kecsegtetni az olasz kormányt, mind a becsülettel, mind azon hála kötelességével ellenkeznék, melylyel neki jóakaratáért tartozunk.

Mi az olasz kormánynak tiszta igazsággal és positiv tényekkel tartozunk, s tiszta igazság és positiv tény gyanánt mondom: kora háború és azon segítség, azon operationális terv nélkül, melyet december 14-ki utasításomban képviselő úrnak kijelöltem, Magyarországra az olasz kormány többé nem számíthat. Azon operationális tervem szükségszerűségét fatális geogr. helyzete országunknak, nemzetünk fegyvertelen állapota, a szerbiai és moldvai bázis elvesztése, s annálfogva azon szomorú kénytelenség, hogy még fegyvert is csak a dalmát partoktól a Dráváig való hosszú úton, tehát győzelmes csaták folytán lehet nemzetünk kezébe adnunk, cáfolhatatlanúl bizonyítják s megnyugtatásomra szolgál, hogy még Klapka tábornok is, kit a keleti csalódások, s a katonai szellem sanguinikusabb nézetekre hajlíthatnának, december 23-ki levelében határozottan kimondja, hogy „an einen Aufstand zu denken, bevor eine Hilfsarmee an der Drau angelangt, wäre ein Verbrechen.“

Igen is vétek volna a haza ellen. Mi nem fogjuk e vétket elkövetni, s ha bárki elkövetni próbálná, hiában vétkeznék; a nemzet nem követné, hanem követné a hasztalanúl feláldozott kevesek átka.

Gróf Cavour ministerelnök úr ezen, a változott körűlmények által parancsolt, operationális tervemet lehetetlennek nyilatkoztatta.

Nem illenék hozzám a vitatkozás, s hiában is volna; azért erre válaszúl annyit parancsol az irántai hála, s

hazám iránti hűség kötelessége kijelenteni : hogy ha propositióm kivitele lehetetlen, Magyarország felkelése is lehetetlen.

Ez a tény kényszerűsége; ez nemzetem véghatározata, melynek bánatos szívvel, de hű tolmácsa vagyok.

Képviselő urat felkérem, hogy ezeket a mellékelt levélkivonatokkal egyetemben Ő Excellentiájának, a ministerelnök grófnak irásban terjeszsze elő; — kérje fel Olaszországhoz annyi érdekkel, annyi rokonszenvvel csatolt, hős nemzetünk nevében: vegye böles fontolásba a következéseket s adja az ég, hogy olyan legyen határozata, hogy mind az olasz, mind a magyar nemzet áldását vonja maga után.

Január közepe táján várom a hon küldöttjét. Az izenet, melyet az haza viszen, határozó lesz. A fentebb előadott situatiónál fogva nem fogja Ő Excellentiája figyelmét elkerűlni, hogy amit Önnek dec. 14-ki utasításom közlésére válaszúl adott, t. i. hogy várjunk s tartsuk a dolgot függőben, — az Magyarország jelen helyzetében lehetetlen. Ha a küldött, kit várok, akár kielégítő válasz nélkűl, akár pedig minden válasz nélkűl leszen kénytelen hazamenni, — a dolgok fordulatának otthon mindenesetre eldöntő irányt adand.

Ily elválasztó ponton állván, azon körűlmény, hogy csekély működési eszközeinkből már rég egészen kifogytunk, csak alárendelt fontossággal bír. Meg fogja azt Ön mégis említeni, annak hozzáadásával, hogy a decemberi küldöttnek anélkűl lett hazamenetele, hogy az organizátió fentartására december végével igényelt financiális segélyt hazavihette volna, otthon igen lehangolólag hatott.

Ami az olasz kormánynak a nyugati hatalmak irányábani viszonyait illeti, melyek, amint Önnek de-

cember 22-ki jelentésből látom, irányunkban oly igen kedvetlen befolyással vannak a turini cabinet határozataira, szabadságot veszek magamnak két észrevételre:

Úgy látszik nekem, hogy az angol kormány protestatióinak és fenyegetéseinek sokkal nagyobb fontosság tulajdoníttatik Turinban, mint amennyit Anglia helyzetének ismerete igazolhatna. — Igaz ugyan, hogy az angol udvar s az angol kormány, legyen whig vagy tory, traditionális politikájoknál fogva még mindig ragaszkodnak azon elavult nézethez, hogy Angliának egy erős Ausztriára szüksége van s azért épen nem csodálkozom, hogy amennyire nagy szavakkal s üres fenyegetésekkel lehet, iparkodnak Ausztria integritását támogatni; de azt is bizonyosnak merem mondani, hogy nincs az az angol minister, ki Ausztria támogatására egyetlen egy ágyút el merjen süttetni ily háborúban, mint aminő kérdésben van. Vannak dolgok, mik Angliában lehetetlenek. S e lehetetlen dolgok közül egy sem lehetetlenebb, mint az, hogy Anglia az olasz és magyar szabadság ellen Ausztria mellett fegyvert fogjon. Egészen más volna, ha a franczia vagy orosz akarna Ausztria territóriumából valamit maga számára elszakítani. Én, aki Angliát annyira ismerem, csak csodálkozom azon, hogy az angol ministerium ügyünkben és Velencze ügyében tökéletesen impotens fenyegetéseinek a legkisebb súly is tulajdoníttatik. Ami pedig a franczia császárját illeti: czáfolhatatlan igazságnak tartom azt, hogy ha Magyarország — a felkelésre nélkülözhetetlen segítség megtagadása által — az osztrákkal kialkuvásra kényszeríttetik, az osztrák újolag erős hatalommá válik. Az angol kormány ezt óhajtja s tartózkodás nélkül meg is mondja miért? t. i. hogy az erős Ausztriában egyrészt az orosz, másrészt a franczia ellenében,

ellensúlyra találjon. Világos tehát az is, hogy ha a francziák császárja ezen, saját maga ellen számított ellensúlynak helyreállítását elősegítené, öngyilkos politikát követne. Hogy a francziák császárja ily politikát követni akarhasson, lehetetlenségnek tartom, — s így, ha a turini cabinetnek nehézségeket csinál, hogy a háborút az osztrákkal késleltesse, ez csak onnan eredhet, mert nem gyanítja, hogy a késleltetés a magyart alkura kényszeríti az osztrákkal, kényszerítendi pedig; s azért remélni merem, hogy ha Cavour gróf a császárt Magyarország elvesztésének imminens veszélye iránt felvilágosítandja, az nem maradand Napoleon császár határozataira befolyás nélkül. Mondanom sem kell, hogy amit ez irányban csekély állásomban tehetek — az nincsen elmulasztva.

Legyen még szíves, képviselő úr, azon nézetemet közleni a ministerelnök úrral, miként én igen tanácsosnak vélem, hogy az Oláhországban kirakott két hajóteher fegyverzet is visszaszereztessék s visszahozassék, mert meg vagyok győződve, hogy ami fegyver ott marad, az ellenünk, — s hihető a 48-ikihoz hasonló öldöklésre fog használtatni.

Midőn még septemberi állapodásaink annyi reményekre jogosítottak, lépéseket tettem a horvát határőrczredek megnyerésére. Most tudosíttatom, hogy ez sikerült s hogy egy horvát főnök útban van velem a dolgot személyesen elintézni; s mert reméli, hogy én felfogom őt ruházni azon financiális eszközökkel, melyek a határőrezredekben tett igéreteinek egyes, befolyásos egyének irányábani teljesítésére szükségesek. A dolog oly fontos, hogy ha operationális terveim elfogadására kilátás s a szükséges pénzalap birtokomban volna, nagynak semmi áldozatot sem tartanék. Így, amint a dolog

áll, félek, a horvát főnök kijövetele csak ujabb compromissiót okozand; nagyobbat, veszélyesebbet, mint a decemberi magyar küldött kijövetele okozott. A horvát vagy kétszázezer frankkal remél visszamehetni: én üres kézzel leszek kénytelen őt visszaereszteni. Ő hírt remél visszavihetni az olasz auxiliáris expeditió felől: s én félek, azt leszek kénytelen neki mondani, hogy nem lesz expeditió.

Ez azonban a gróf ministerelnök határozatától függ. Aggódó kebellel várom azt. Ha kedvezőtlen lesz, alig maradand egyéb számomra, mint megkérni Olaszhon királyát, adjon menhelyet a szegény száműzött magyarnak maroknyi hátralevő napjaira s engedje, hogy fiaim tehetségét Olaszhonnak szenteljem. Mert ha már poraim hazám porával nem vegyűlhetnek, olasz földön óhajtanám fejemet az örök álomra lehajtani, Olaszhont óhajtanám fiaimnak fogadott hazájokúl.

Fogadja képviselő úr tiszteletemet, és bizalmam megújított biztosítását.

Kossuth, s. k.

ÖSSZEÜTKÖZÉSEM KOSSUTHTAL.

I.

A várt felelet végre megjött, hideg hangon írt rövid levél, mely ezen szóban culminált: „Tessék!“ Ez fájt nekem s a következő sorokat írtam:

6 Via Burden San Salvario,
Turin, január 17-én 1861.

Barátom!

Január 12-iki soraid váratlanok voltak. Huszonöt évi ismeretségnek, tizenhárom évi barátságnak, melynek a kereskedelmi társaság krizisének ideje óta a jelen perczig nem egyszer adtam tanúságát, nem kell, nem lehet egy fenyegetéssel s egy hideg bókkal véget vetni.

— — — — — — — — — — — — — — — —

Politikai nézeteink különbözhetnek s különböznek jelenleg; politikai véleménykülönbség azonban akkor, midőn az eszközökről van szó, nem a czélról, — mert erre nézve nem különbözünk — nem elégséges arra, hogy minden baráti kötelék, mely eddig bennünket s családjainkat összefűzött, szétszaggattassék. Én három hónap óta ismételve megsértve éreztem magamat keblem mélyében; többször panaszkodtam, soha egy szíves szót Tőled feleletül nem kaptam; de azért még egyszer nyújtom Neked jobbomat s kérlek, bocsásd meg, ha

akaratlanúl megsértettelek. Fogadd el vagy taszítsd el, én nem fogom elfelejteni, mennyivel tartozik neked minden hazafi.

Hazafi üdvözlettel

Pulszky.

II.

Kossuth most terjedelmesebben felelt; ez volt az utolsó levél, melyet hozzám intézett :

London, január 23-án 1861.

Barátom!

Midőn leülök, hogy január 17-ki leveledre feleljek, remélem, régi barátságunk emlékezete s azon meggyőződés, hogy szavak a tényeken nem változtatnak, elég hatalmat gyakorlandnak tollamra, miszerint higgadtan „sine ira et studio“ írjam s végezzem levelemet.

Kezdetűl rövidre összefoglalva, fel kell említenem olaszhoni viszonyainkra politikám programmját, ámbár az közel egy éves megbízatásod folytán különben is egy nyitott könyv Előtted.

Hazánkat kirekesztőleg olasz érdekek végett diverzióra felhasználtatni nem engedem, hanem az osztrák hatalomnak definitiv megtörését közös s hazánk függetlenségét Olaszhon egységes függetlenségével coordinált czélnak vétetni s a hadmunkálati terveket e czélra irányoztatni követelem.

E közös czél elérésére a hős Garibaldi közreműködését nemcsak hasznosnak és kívánatosnak, hanem nélkülözhetlenűl szükségesnek is tartom; de őt egyedűl V. E. királynak és kormányának közreműködése nélkűl a czél kivitelére elegendőnek nem tekintem, Olaszországra sem, még kevésbbé Magyarországra nézve,

különösen a franczia s angol kormányok miatt is; — melyektől teljességgel nem tartok, ha az olasz kormány, háborút kezdve, népjogilag elismert lobogója alatt indít a dalmát partok felé expeditiót; de melyektől igen is tartok, hogy Garibaldinak a kormányon kívűl megkísértendő expeditióját (Olaszországon kívűlre irányzottat) az ádriai tengeren feltartóztatnák.

Azért feladatunknak nem azt ismertem s ismerem, hogy a király kormányával Garibaldi ellen, vagy Garibaldival a király kormánya ellen complotirozzunk; hanem ismertem s ismerem feladatunknak azt, hogy köztünk s a királyi kormány és Garibaldi közt combinátiót iparkodjunk létre hozni; — s e combinátiót a Tuileriák cabinetje által is elfogadtatni, vagy legalább elnézettetni.

A combinátió módja módosúlhat a körűlmények szerint. Lehet oly combinátió, hogy a kormány kezdje; lehet olyan, hogy Garibaldi kezdje a háborút. Ez discussió s alkú tárgya, hanem az, hogy akármi történik, combinátióban történjék, essentiális.

Erre törekedtem mindig s fogok törekedni jövendőben is. Én mint magyar hazafi szoros kötelességemnek tartom, az olasz kormánynyal, legyen az Cavour, legyen az akárki, a lehető legjobb viszonyra törekedni; s elhatározott präcisióval mondom, hogy a kormánynak háta mögött, vagy a kormány ellen, akárkivel is Olaszhonban complottirozni, conspirálni, a hála kötelességével, a becsülettel s hazánk érdekeivel ellenkezőnek tartom magyar ember részéről, tartom privát és publikus véteknek.

Ennyi elég programmomból. — S most áttérek leveledre.

Azt írod január 17-én, hogy „január 12-kei soraim váratlanok voltak.“

Csodálatos!

Te január 8-ki leveledben nekem nem véleményt mondasz, hanem tényt állítasz elémbe; — tudtomra adod, hogy elhatároztad magadat, tőlem elpártolni s máshoz állani s ezen elhatározásodnak oly motivátiót adsz, melynél régi barátságunk minden gyengéd emlékezeteire vala szükségem, hogy azt insultusnak ne vegyem, azt a motivátiót adod, hogy „én csak akadályozni, nem pedig tenni akarok.“ — (Szerény ember vagyok, nem ismerek ambitiót; de nem csak Neked, de a világ minden lakói között semmi élő teremtésnek sincs s nem lehet joga felemelt fővel ilyesmit mondani nekem!) — — Röviden és saját szavaidat idézve, azt írád, hogy „miután T. L. defectiója az igazgatóságot megszűntette, Te ezentúl egyéniségedet nem enyészteted el,“ — ha én Cavourral (azaz a kormánynyal) nem török, úgy én nem tenni, hanem csak akadályoztatni akarok, annálfogva lemondasz állásodról, mert Te annak oldala mellett fogsz állani, aki tesz, nem azé mellett, aki akadályoz.

Ezt írtad, a velem maradásnak oly cathegorikus feltételét szabtad, (t. i. „hogy Cavourral törjek“) mit én teljességgel el nem fogadok, mit elfogadni, mint ember a hálával s becsülettel, mint magyar, hazafiúi kötelességgel ellenkező bűnnek tartok, s ha ezt el nem fogadom, kinyilatkoztattad, hogy nemcsak állásodról mondasz le, hanem, hogy elhagysz s más oldal mellé állsz. Megvallom, fájt ezen (minek is nevezzem csak? hiában! csak egy szó van reá:) defectió! — fájt kétszeresen, mert oly rögtön jött a Teleki-féle csapásra — de én

megbirom a csapásokat s azért minden indulatoskodás nélkül elpártolásod ezen kinyilatkoztatására, ezen egy szóval feleltem: „tessék!“

S Te azt írod, hogy feleletem váratlan volt! — Csodálatos! Hát ugyan minő feleletet vártál!

— — — — — — — — — — — — — — — — —

Emlékezzél ama sértő „akadályozni és tenni“ szavakra. Emlékezzél arra, hogy azt fogod rám, hogy én Garibaldi „(mint nevezed) kétségbeesett és kétséges expeditióját a dalmát partokra váltig ellenzem.“ — — Ördögbe ellenzem! Ellenzem s ellenezni fogom mindig azt, hogy akár Garibaldi, akár Cavour, akár V. E. király, akár Napoleon császár, akár a nagy mogúl, akárki a világon hazámat puszta diverzióképen vérbe, lángba borítsa; hazámat czélnak akarom, nem majomkörmöknek, melyekkel más magának a parázsból a gesztenyét kikaparja; — de ha Garibaldi vagy akárki a világon, ki akar kötni a dalmát partokra, azt ellenezni már csak azért sem juthatott soha eszembe, mert az ember csak azt ellenzi, amit meg tud akadályozni. Annyira nem jutott eszembe akadályozni, hogy dec. 14-ki utasításomban s Türrhöz intézett két levelemben pláne kérdést teszek iránta s tervet formulázok. De annyit igen is kimondok, hogy ha akárki a világon oly expeditiót tenne, melyből én hazámra jót nem várhatnék, gonddal lennék, hogy a nemzet tudja, miként azzal nekem semmi közöm. Ezt tudva, lássa mit csinál.

Továbbá azt írod: „hogy három hónap óta ismételve kebled mélyében megsértve érezted magadat; többször panaszkodtál, soha egy szíves szót feleletül nem kaptál.“

Meg kell vallanom, hogy mindez előttem egészen váratlan újság; s én, ki gonddal szoktam megolvasni,

amit nekem írnak; s tudom mit írok magam; s azon kivűl minden leveleiddel s az enyéim legtöbbjének másolataival szemeim előtt, bátran merem mondani, hogy ez oly vád, melyet, ha még ezer évet élsz, sem leszesz képes substantiálni.

Egyszer, midőn azt írám, hogy ne félj, nem foglak terhelni a Canalis ügyével, — igaz panaszosan feleltél, hogy jobb is, mert (vonatkozván a Crosskey-féle vasutügyre) nem szeretsz megszidatni, midőn köszönetre, elismerésre számítottál.

Mi ez ügyben közös kereseti részesek voltunk. Te dolgoztál s költöttél ott, én dolgoztam s költöttem itt; mindkettőnknek voltak kellemetlenségeink — nekem alkalmasint több; s hasztalan feszegetnők, melyikünknek lehete oka többet, nem mondom, panaszkodni, de károm-kodni. Azonban vévén azon „elismerés helyett szidásra“ hivatkozást, megnéztem miről van szó? s mit találtam? — ezt: Te ezt írád: „végünk van politikailag is; meg vagyunk ölve, semmisítve“ stb. — Azt feleltem: „Az istenért, Barátom! hagyd el ezt a lamentátiót; nincs bizony nekünk végünk, sem megölve, sem megsemmisítve nem vagyunk; nincs ennek a dolognak a politikára legkisebb befolyása sem (sőt még csak az industriális körre sincs, tanúság reá Frapolli, Toffoli stb.); tettél, amit tehettél, ez becsületes ember keblének elég: nem sikerűlt, nem tehetsz róla; azért bizony nem verjük a falba fejünket; hát soh'se lamentálj biz azért.“

Ez az, amit te szidásnak neveztél — (én ceremonia nélkűli, baráti elismerésnek neveztem volna) — de ezen (alaptalan) panaszkodásokat kivéve, mit csak levelem nem olvasásának tulajdonithatok, — én levelezéseidben panaszkodásokról nem tudok; de azt tudom, hogy az

én leveleimnek hangulata három hónap óta is mindig változatlanúl az volt, amely három hónap előtt.

Igazán sajnálom tehát, hogy január 12-ki leveledben jónak láttad azzal állani elő, hogy „három hónap óta kebled mélyében megsértve érezted magadat“ — először, mert erre semmi okot nem adtam; másodszor, mert nem ez okozta viszonyainkban a változást, hanem az, hogy, mert én Cavourral törni nem akarok, jónak láttad nekem a politikai barátságot felmondani, nem azért mivel „három hónap óta lelked mélyében megsértve érzed magadat“, hanem mivel azon felfedezés szállott meg, hogy én csak akadályozni s nem tenni akarok, s azért Te annak oldalához állasz, aki tesz, nem az enyém mellé, aki csak akadályoz.

E körűl forog a dolog. A többi üres szó, ez tett.

Politikai barátság felmondásáról szólottam, mert bármi mélyen s méltán megsértetve érzem is magamat keblem mélyében ezen sem nem provokált, sem nem opportun, politikai defectió által; azt, soha a váratlan meglepetés első perczében sem jutott eszembe, privát baráti viszonyainkra is kiterjeszteni. — Bizonysága annak, hogy Benzi úrnak e szavakban adtam tudtúl lemondásodat: „Quoique mes relations privées avec Mr. Pulszky resteront toujours les plus amicales, j'ai cru devoir consentir à ce qu'il cesse de se charger de la réprésentation de nos intêrets politiques auprés de Mr. le Comte de Cavour.“ A magán barátságnak hasonló fentartásával írtam a grófnak is. — Én előttem régi barátságunk emléke nagyon becses s családomat családodhoz szeretettel és — leányomra nézve — hálával érzem csatoltnak lenni. Bármennyire elágazzanak is jövőben a politikai téren ösvényeink, ez

érzelmek keblemben nem változandnak soha. — — De minek csináljunk magunknak illúziókat, midőn nem véleménykülönbség, de oly határozott elszakadás ténye, mint a tied, választja el ösvényeinket; bármennyire óhajtsam is, alig remélhetem, hogy a köztünk fenállott, testvéries familiaritás egére ború ne szálljon, mert a szív csak egy : nem lehet annak érzelmeit ketté választani. Lám! bevallom gyarlóságomat : restellem, de nyom, hogy leányom iránti szívességedet még nehány hétig elfogadni kénytelen vagyok. Csaknem szégyenlem mondani, de megvallom : nyom.

Isten áldjon.

Barátod Kossuth.

III.

Válaszom a következő volt :

Turin, január 28-án 1861.

Barátom Kormányzóm!

A levelezéseknek van egy átka, hogy az ember gondolatait csak főpontjaikban adhatják s a félreértésnek elejét nem vehetik, mielőtt az a bizodalmat megmérgezte.

Január 8-iki levelem vezéreszméje ez volt :

Többször említed levelezésedben, hogy honunk ügyeinek csak egy lehető solutiója van, — vagy operationális terved, vagy vége mindennek; ha ez lehetetlen, akkor Magyarország felkelése lehetetlen, — vagy tervedet el kell fogadni, vagy vége mindennek.

Én ezen nézetet el nem fogadhatom s nem mondhatok le a haza felszabadításának reményéről azért, mert operationális terved a gróf által határozottan elvettetett s elfogadtatása a jelen körülmények közt

lehetetlenné vált. Ugyanazért a másik alternativára utaltam, Garibaldira.

Garibaldi és Cavour határozott ellentétben állanak egymás ellenében, nem a czélra, de az eszközökre nézve s ezen ellentét oly éles, hogy közreműködésök, különösen ha arra még a császár elnézése is szükséges, tökéletesen lehetetlen. Ez tény, melyről meg fogsz győződni, ha a helyszinén ezen két nagy emberrel értekezel.

De Garibaldi azért nem complottiroz a kormány ellen, hanem érleli terveit, nem gondolva avval, vajon tetszenek-e V. E. mostani kormányának. Lehet, hogy egy bizonyos határidőig s bizonyos eventualitásoktól felfüggeszti fellépését; annyi azonban bizonyos, hogy tenni akar, tenni fog.

Lehet-e aztán, szabad-e hazánk sorsát egyetlen egy kártyára vetve, behúnyni szemeinket s nem gondolni avval, mit mások — kiknek eszközeik is vannak s akaratjok is — terveznek a haza irányában? Szabad-e a nélkül, hogy terveiket ismernők, azokat egyelőre elvetni?

Cavour annak idejében adott igéreteket s némi eszközöket terveink kivitelére; azért azonban még le nem kötötte a magyar politikát az olaszhoz oly oldhatatlan kötelékkel, hogy lemondani kellene mindenről azért, hogy ígéreteit teljesíteni vagy nem képes, vagy nem akarja. Kötelességnek tartom ily körülmények közt azokat is megtudni, miket Garibaldi tervez, azt azonban Cavour révén soha meg nem tudhatjuk; Cavour auspiciumai alatt még csak közelíteni sem lehet Garibaldihoz.

Te Cavourral még most törni nem akarsz (de dec. 14-én azt írtad: „kedvem volna mondani: adieu la compagnie“). Respectálom okaidat; de nem hihetem,

bármennyiszer mondod, hogy vagy így, vagy vége mindennek. Van még más út is, veszélyesebb talán, de nem kevesebb sikert igérő s Te ezt meg fogod ragadni, mert a tett emberének ismerlek, kinél hazánk java mindenek felett elhatározó.

Sértve érzed magad azáltal, hogy azt írtam: „Ha a tett mezejét választod, szerencsésnek fogom tartani magamat Téged ezentúl is képviselni, — **ha** azt határozod, hogy tenni nem akarsz, hogy akadályozni akarsz: **akkor** előre is lemondok eddigi állásomról“, motiválván ezen elhatározásomat avval, hogy én csak azokkal járok, akik tesznek, nem azokkal, akik akadályoznak. Ezen feltételes szavaimra tudtomra adod, hogy elfogadod lemondásomat. Ebből az én logikám szerint azt kellene következtetnem, hogy tenni csakugyan nem akarsz. Január 23-iki leveledben azonban az általad több ízben ejtett akadályozni szót szabatosan határozod meg s megmondod, hogy „ha Garibaldi vagy akárki a világon, ki akar kötni a dalmát partokon, azt ellenezni nem juthatott eszedbe.“ — Örűlök, hogy ezen felvilágosításod azon helyzetbe tesz engemet, hogy bocsánatot kérhetek félreértésemért; szavaid mutatják, hogy egymást megérthetjük, ha az egyetértést kívánjuk. Azt azonban, vajon akármely expeditió jót vagy rosszat hoz-e a nemzetre, ajánlhatod vagy kárhoztassad-e, csak akkor mondhatod, ha a tervet és az eszközöket ismered, nem előbb. Azon állás, melyben jelenleg a turini kormány irányában állsz, lehetetlenné teszi, hogy Garibaldival bizodalmas összeköttetésbe juthass. Mint az igazgatóság képviselője én sem tehetném; de most, hol az lenni megszűntem, mint magyar hazafi tenni akarom s tenni fogom azon czéllal, hogy Neked is és a hazának is szolgáljak.

Ha annak idejében a válság perce elérkezett s a tervek megértek, szükséges, hogy ismerjed azokat; akkor ítélhetsz róluk. Ugyanazért bár megszűntem képviselőd lennie, folytatni fogom levelezéseimet, tudósítani foglak azokról, miket tudnod kell, s elő fogom mozdítani a közös czélt, habár utasítás nélkül. Defectióról, politikai barátság felmondásáról sohasem gondoltam; de, hogy személyes érzéseim három hónap óta mélyen meg voltak sértve, azt nem titkolhatom; — érzés dolga. Meglehet, hogy több figyelmet vártam, mint amennyit érdemeltem; meglehet, hogy barátságod nagyrabecsülésében, mint a féltékeny szerető, minden rosszalásnak s rossz kedv kitörésnek nagyobb jelentékenységet tulajdonítottam, mint aminőt neki adni akartál; meglehet, hogy szolgálataimat túlbecsültem, (mert a vasutat pusztán kereseti vállalatnak sohasem tekintettem, magam hasznáért abban semmi feltétel alatt annyit nem tűrtem, sem nem dolgoztam volna), s hogy nem volt méltányos azon kivánatom, a legutolsó londoni jelenetről, a dráma befejezéséről is tudósíttatni, — mindez meglehet, de mindez fájt; most azonban elmúlt, nem akarok többé emlékezni róla; de annál szívesebben köszönöm leveled azon szavait, hogy régi barátságunk emléke becses Előtted, s azért ne is nyomjon Téged semmiképen azon gondolat, hogy Vilma még egy ideig nálunk marad; kedves jó egy leány, ki most, hol csaknem egészen felépült, az egész házamat jókedvével földeríti. Akkor, midőn kétes egészségi állapotában három orvos közül egy sem titkolhatta el aggodalmát, akkor éreztük a felelősséget, melyet magunkra vállaltunk: most, hol egészsége lassan-lassan helyre áll, jelenléte csak örömet szerez, nem gondot s nincs semmi, ami Tégedet e viszonyban nyomhatna.

Azt írod ugyan leveledben, hogy bármennyire óhajtod is, alig reméled, hogy a köztünk fenállott testvéries familiáritás egére ború ne szálljon. Én azonban még most is mèg vagyok győződve, hogy habár ösvényeink jelenleg a politikai téren elágaznak, csakhamar ismét találkozandanak. Isten veled.

Barátod

Pulszky Ferencz.

IV.

Klapka megjött a keletről. Nézeteink nem különböztek; elhatároztuk, hogy Garibaldit meglátogatom Caprérában s megtudom tőle, minő tervei vannak; mert arról Klapka csak úgy mint én, mint mindenki, meg volt győződve, hogy babérjain nyugodni nem szándékozik mindaddig, míg Róma és Velencze idegen kézen vannak. Ő volt most minden forradalmárok reményhorgonya, annál is inkább, mert azon barátai és tisztjei, kik nem csatlakoztak a kormánypárthoz, nyiltan beszéltek arról, hogy egy új expeditió készül; némelyek Görögországot említették, mások Magyarországot. — Miroszlavszky, a lengyel forradalmi párt legtevékenyebb vezére is eljött Olaszországba, találkozott Cavourral s lement Caprérába. Görög ágensek Corfuból biztatták Garibaldit, hogy miután Dél-Olaszországot felszabadította a zsarnokság alól, álljon élére a görög mozgalomnak és szabadítsa fel a görög tartományokat a török járom alól. Azt is hallottam, hogy Garibaldi legtöbb sympathiával viselkedik a magyar ügy iránt, melynek összeköttetését Velencze felszabadításával hangsúlyozni szokta. Meggyőződést akartam tehát szerezni magamnak valódi szándékáról s terveiről; lementem Genuába, hol Rubattino hajói fenntartják az összeköttetést Szárdiniával

és La Maddalénát érintik, Capréra szomszédságában, menet s negyednapra, visszajövet Cagliáriból.

Közel a nagy szárdiniai szigethez, éjszakon, a Szt.-Bonifácz tengerszoros kezdeténél fekszik La Maddaléna és Capréra két sziklasziget kevés szántófölddel a tengerpart közelében; a Sirokkó dühe itt sokszor oly nagy, mint a Bóráé Trieszt körül s a fáknak növését mindenütt megakadályozza, hol falak nem törik meg hatalmát; az ember csak kaktuszokat lát s a szikladombok éjszaki oldalán szegényes bozótot. A két sziget közül La Maddaléna a nagyobbik; halászok és tengerészek lakják, kik az év legnagyobb részét hajókon töltik, az ember a piszkos kis városban rendesen csak nőket, gyermekeket s elaggott véneket lát. Capréra, mely mellette fekszik, csaknem egészen lakatlan, egyik harmadrésze most Garibaldi birtok, a második egy különcz vén angol nőé, ki itt már harmincz év óta elkülönözve élt a világtól, a harmadik rész La Maddaléna község közlegelője volt. Amint a hajó La Maddalénában megérkezett, Menotti, Garibaldi fia, nagy csónakjával átvette a postát s az ismerősöket, kik atyjához szándékoztak, engem is meghívott mindjárt vendégül. Fél óra alatt áteveztünk a szigetre, hol Garibaldinak olyan háza volt, minő nálunk a jómódú táblabíráké; mellette állott egy kis vasház, melyet egy angol ide ajándékozott s felállított; itt lakott Fruscanti, Garibaldi titkára, ki Ferencz-rendű barátból már 1848-ban garibaldinus lett. Engem is ide kvártélyoztak be, a főépületben a tábornok lakott fiaival, rokona Deideri s azon vendégek, kik hosszabb időre jöttek. Minthogy mindenki tudta, hogy Garibaldi nem vagyonos s a vendégszeretet költségeit nem bírná, a vendégek legnagyobb része La Maddalénában maradt a rossz vendéglőben s csak délután

jött által, hogy Garibaldit meglátogassa. De azért még is Caprérában is minden héten három napig tele volt a ház és asztal és azért szokássá vált, hogy a vendégek is hozzanak élelemszereket, melyek itt nehezen voltak megszerezhetők: maccaronit, gesztenyét, burgonyát, czukrot, kávét, stb. Én narancsot s egy finom angol plumpuddingot hoztam; a mint azt az ebédnél eléje tették, megkóstolta s tüstént elvitette, megkérdeztem, talán nem ízlik-e?

— Sőt inkább; tulajdon számomra tétetem el, azok, kik itt ülnek, nem tudnák megbecsülni.

Garibaldi nagyon rendes életet élt; már öt órakor reggel ott volt kertjében s kapálta a szőllőt s különösen a babot; nem szerette, ha munka közben megszólították; egy elegáns franczia tette ezt egyszer, mire Garibaldi udvariasan kérdezte, nem akarna-e neki segíteni s megkérte, húzza a vizet a szivattyú-kútból, mely a kertet öntözteti; a franczia keztyűs úrfi hozzá is látott, de nemsokára kifáradt; Garibaldi folyvást buzdította, míg a szegény végre mégis csak bevallotta, hogy végkép kifáradt a szokatlan munkában. — Reggeli után Garibaldi visszavonult szobájába dolgozni, aztán fogadta a vendégeket, kik La Maddalénából átjöttek, régi s új bajtársai panaszokkal vagy kérelmekkel s mindenféle idegenek, hol tervekkel, hol pusztán kiváncsiságból, hogy tiszteletöket kifejezzék s elmondhassák, hogy ők is kezet szorítottak a nagy hőssel. Ebéd után a ház előtt szivarozott s kiment sétálni a sziget valamely emelkedettebb helyére, honnét egész kis gazdaságát átláthatta; most is azt tette s észrevette a távolban bikáját, mely aligha tilosban nem járt az angol nő legelőjén; odaküldte tehát vendégeit, egyiket a másik után, hogy térítsék azt hazafelé; utóljára csak én ma-

radtam mellette s megkérdeztem, menjek-e én is a bikát hajszolni?

— Sőt inkább, azért küldtem el a többit mind, hogy Önnel komolyan beszélhessek s tudjam meg a magyar viszonyokat; mert mi csak annyit tudunk, hogy a magyar bátor, szabadságszerető, becsületes nép, mindazok, a kikkel találkoztam meggyőztek arról, hogy lehet bízni bennök minden tekintetben.

Én tehát elbeszéltem neki hosszasan állapotunkat és reményeinket; lefestettem előtte oly híven, amint bírtam, az ország viszonyait, a pártok állását, ami őt annyira érdekelte, hogy másnap még egyszer folytatta e beszélgetést. Negyednapra visszamentem Genuába s Turinba, ahol Klapkával még egyszer megbeszéltem a dolgok állását és teendőinket s közös megállapodásból a következő levélben értesítettem Kossuthot kirándulásom eredményéről.

V.

6. Via Burden, San Salvario,
Turin, február 23-án 1861.

Barátom!

Voltam Caprérában levéllel Klapkától, melynek mását, úgy hiszem, Veled közlötte. Elmondtam Garibaldinak nézeteidet, megmondtam; hol s mennyiben különböznek az enyéimtől. Elbeszéltem neki állásodat s befolyásodat s hogy én nem repräzentálok semmit és senkit, mint önmagamat. Erre kikérdezgetett két óra hosszant a nemzetiségi viszonyokról, a concessiókról, a mostani situátióról, a török birodalom tartományainak szelleméről, politikájáról, kívánságairól. Második találkozásunknál folytatta a kérdezgetést a határőrvidékről, geographiai állásáról, igazgatásáról, szelleméről. Ezen

utóbbira, megmondtam, hogy nem ismerem s nincs tehetségemben megismerhetni. Megkérdeztem végre, mi a felelete Klapkához s mik a tervei? Azt felelte, hogy tervei nincsenek, csak szándoka van; hogy a felelet nehéz, mert ezek az urak, úgy látszik, akarnak is, nem is akarnak. Annyit azonban mondhat, hogy tavaly is körűlbelűl ugyanezen időben a király és kormány azt izenték neki, hogy nem lesz háború, tartsa magát tökéletes csendben, s mégis volt háború. — Volt bizony! vágtam szavába, mert Ön csinálta; könnyen felelhetett, hogy lesz; most is úgy vagyunk: ha Ön akarja, lesz háború. — „Igen is — volt a felelet — de én másképp vettem fel a dolgot; tudtam, hogy Siciliában készűlnek kitörésre s szándékom volt oda menni, mihelyt a lázadás kitör. Most is úgy van. Ha Európa békében marad, én is itt maradok Caprérában; — ha azonban vagy Önöknél, vagy Szerbiában, vagy Lengyelországban, vagy a németeknél a nép felhí és segítségemet keresi, szándékom az, hogy segítséget viszek nekik. A népszabadság solidáritása kívánja ezt tőlünk, olaszoktól s azon különféle nemzetbeli vitézek vére, mely Siciliában és Nápolyban érettünk folyt.“ — ‚S mi módon tudhatja Ön, hogy valamely nemzet felhívja és segítségére számot tart?‘ — „Engem puskalövéssel szokás meghívni; a puskadörgés szavára indulok, merre a szabadság hí, s ott leszek minél előbb — azaz szándékom ott lenni; a kimenet és siker nincs kezemben. — Én nem veszem magamra a felelősséget, hogy másokra feltoljam magamat, de bárhol küzdjön is a szabadság a zsarnokság ellen, kötelességemnek tartom barátaimmal együtt, csekély erőmhöz képest, részt venni a harczban.“

Erre elbúcsúztam s visszajöttem Turinba. Klapkával

s Türrel sokat értekeztem s őszinte nyiltsággal, melyet Klapka viszonzott, megvitatván a situátiót, abban állapodtunk meg :

Hogy addig, míg a nemzet a törvényes téren útólérhetőnek tartja kívánságát s míg minden törvényes eszközök nincsenek kimerítve, egyáltában semmi részről sem szabad háborgatni a nemzet törvényes alkotmányos kifejlését;

hogy, ha a franczia császár morális segélyét megadja s ennek következtében a gróf ígérete szerint támaszkodni lehet Olaszországra is, mihelyest az osztrák az engedmények s törvény teréről lelép, meg kell kezdeni a harczot Garibaldi segítségével;

hogy, ha a franczia morális támasz s következtében az olasz kormány segélye elmarad, szükség ezt a nemzettel tudatni; de azt is, hogy Garibaldira mindig lehet számítani; válaszszon e szerint a haza akár békés elnyomást, akár háborút s ennek minden viszontagságait.

A király a napokban valakinek azt mondta, hogy ámbár mindenki békét kíván, ő még is azt hiszi, hogy e nyáron háború lesz. Nem látja, mikép lehessen azt kikerűlni Európa mostani feszült állapotánál.

Türr, ki ezen levelet átadja, ismeri Garibaldi nézeteit, mert ez reá bízta azon tudósítások megszerzését, melyek a mostani válságos perczben szükségesek.

Riberi ma volt nálunk; igen nagy javulást talál Vilmánál, s meg van győződve, hogy ha septemberig folytattatik curája s rendeletei teljesíttetnek, tökéletesen felépűl. — Annyi bizonyos, hogy kinézése sokkal jobb, nőtt is egy kicsit az utóbbi hónapokban.

Nődet tisztelve, maradok mint mindig

barátod Pulszky Ferencz.

OLASZ ÉS MAGYAR VISZONYOK.

I.

Márcziusra össze voltak híva az olasz kamarák; garibaldinus barátaim jóslatainak ellenére a kormánynak a választásoknál roppant többsége lett; Guerieri egyébiránt már előre megmondta nekem, hogy ha Garibaldinak még sokkal nagyobb pártja volna is, Turin levegője hamar megpuhítaná nagy részét, Cavour keresztül tudja vinni minden tervét. Garibaldi maga nagyon ideges volt, tulajdon számára nem várt, nem kívánt semmit, megszokott régóta szegényesen élni Caprérában; de az bántotta, hogy győzelmes seregével, mely két országot hódított meg s annak tisztjeivel rosszúl bánnak, véglegesen nem rendelkeznek róla s világosan azt akarják, hogy az magától máljék széjjel, vagy fegyelmetlenség miatt feloszlattassék. Egyébiránt folyvást jöttek küldöttségek Caprérába tisztelkedni a hősnek s kijelenteni, hogy ő a haza egyetlen reménye s ekkor Garibaldi rossz kedvében úgy isten igazában megszidta Cavour többségét: hogy ezek a képviselők igazi inasok, mint a birkák követik a kolompost, készek akár a hazát is elárulni, amint ezt Nizza esetében mutatták. Bertani organizálni kezdte az ellenzéket; összehívta egy bizonyos napra Genuába, hol bizalmukat kifejezték Garibaldihoz s kijelentették, hogy a képviselők többsége Turinban nem képviseli az ország valóságos többségének politikai véleményét. Cavour emberei

ellenben folyton prédikálták, mikép nem tűrhető, hogy két király legyen az országban: az egyik Turinban, a másik Caprérában, s két parlament: a törvényes mellett a genuai, és két sereg: az egyik kék, a másik veres; háladatosság ide, háladatosság oda, az első kötelesség megmenteni a hazát s megtörni Garibaldit. Cavour maga úgy nyilatkozott egyszer előttem, hogy Garibaldi valóságos erő Olaszország részére s a kormány fel is fogja használni midőn azt találja, hogy az actió percze megérkezett; de Bertani-féle bizottságokat soha többé nem fog tűrni, melyek államot akarnának felállítani az államban. Fel fogja maga éleszteni a nemzeti társaságot, ha arra szüksége lesz, vagy más valami formát fog találni, melyben a forradalmi elemeket felhasználhatja; de a vezetést nem hagyja kisiklani kezéből, más kormányt maga mellett el nem tűr. Azt sem fogja engedni, hogy Garibaldi valami kétségbeesett merénylettel megölje magát; neve s befolyása sokkal nagyobb kincs Olaszországra nézve, semhogy megengedhető volna annak hiába való, haszontalan elvesztése. Azalatt megnyílt a parlament s Garibaldi is megérkezett a fővárosba, hogy seregének s tisztjeinek számára kieszközölje a szükséges elismerést s állásuk rendszeresítését.

A kedélyek mindkét részről mód nélkül fel voltak izgatva; Cialdini tábornok, kit a kormánypárt azóta, hogy ő Castelfidárdónál megverte La Moricière-t, Garibaldinál is nagyobb hősnek tartott s ki a pártnak katona szóvivője volt, Garibaldinak éles levelet írt, melyben szemére veti, hogy túlbecsüli magát, hogy veres ing viselése által komédiásként feltűnést akar előidézni, hogy társalgásban és leveleiben a királyt barátjának nevezi, ami illetlen; inti, becsülje meg múltját s a hazát, hagyjon fel ellenzékeskedésével. Ezen leve-

let, mely Garibaldit mélyen sértette, (mert Cialdinival eddig mindig jó lábon állt, nem is fordúlt elő semmi személyes kérdés, mely a jó viszonyt köztök megváltoztatta volna) Cialdini egyidejűleg a lapokban is kiadta.

Az emberek mindjárt párbajkihívásról beszéltek; a kedélyek az egész városban fel voltak zaklatva. Délben Garibaldi megjelent a képviselőházban, hogy a déli seregnek s tisztjeinek panaszait s kívánságait adja elő. Amint megjelent, egy kormánypárti tag a többiek nevében előadta, hogy Garibaldi a kamara többségét sértette meg s elégtételt kívánt. Garibaldi erre indulatosan felelt, hogy amit tulajdon házában egyeseknek vagy küldöttségeknek, akár egyesekről, akár a kormányról mond, az nem tartozik a kamara elé s aztán előadta, mily méltatlanúl bánik a kormány azokkal, kik Siciliát `s Nápolyt felszabadítottak s a Bourbon-seregeket megverték, s kiknek szolgálatait s rangját most nem ismeri el azon kormány, mely a megvert Bourbon-tiszteket elismeri; a rendes katonaság nem tiszteleg nekik, a rendes sereg tisztjei nem ismerik el ezen hős bajtársaik egyenjogúságát. Cavour előbb kímélve felelt; s kezet nyújtott Garibaldinak a kamara előtt; de midőn a tábornok ezt el nem fogadta, szenvedélye fellobbant, kíméletlenül fejezte be beszédét, a képviselők mindkét részről tűzbe jöttek s tomboltak, az ülés a legnagyobb izgalomban érte végét. Úgy látszott, hogy a szakadás Cavour és Garibaldi közt ki nem egyenlíthető többé s hogy az országban a két párt ellenségkép áll ezentúl szemben egymással, mint régi időkben a guelfek és ghibellinek. Az öreg Pallavicini, a spielbergi mártyr, ki Cialdinival és Garibaldival egyenlően jó viszonyban állt, hiába igyekezett a dolgot a két tábornok közt kiegyenlíteni; estefelé a legkülönbözőbb hírek terjedtek el

a városban; végre megtudtuk, hogy a király Garibaldit s Cavourt magához hívatta a Moncalieri-palotába s ott személyes közbenjárásával békét kötött köztök s megállapította az elveket, melyek szerint a déli sereg tisztjeinek ügye elrendeztessék, hogy t. i. bizonyos, rangjokhoz mért kielégítést nyerjenek, azok pedig, kik a seregben a szolgálatot folytatni kívánják, néhány hónap múlva tiszti vizsgára jelentkezhessenek s ha ennek megfeleltek, Garibalditól nyert rangjokban a seregbe beosztassanak. Nagy nehezen lehetett csak ezen eredményre jutni; csak a király személyes tekintélyének sikerűlhetett a viszonyos ellenszenvet a két nagy férfi közt legyőzni. A szakadás most kikerűltetett és Garibaldi, ki Turinban soha sem érezte magát jól, visszament ismét Caprérába.

II.

Márcziusban Kossuth is megjött Turinba családjával együtt. — Azóta, hogy Napoleonnal szövetkezett, állása Londonban egészen megváltozott; kényelmetlenűl érezte magát; a bankóper méginkább elkedvetlenítette s most végkép elhagyta Angolországot annál könnyebben, mert Olaszországtól s Cavourtól várta még mindig Magyarország felszabadítását. Amint megérkeztek, Kossuthné hozzánk jött, hogy leányát Vilmát magához vegye; hideg arczczal mondott egy pár hideg szót, hogy megköszönje beteg leányának fél évig tartott gondozásunkat. Vilma alig tudta elnyomni könnyeit, midőn feleségem nyakába borúlt s tőle búcsúzott; kezet nyujtottunk egymásnak s elváltunk; mindnyájunknak szíve fájt, de meggyőződésünk szerint nem tehettünk máskép. Kossuth is így érzett s Klapkának a következőket írta :

— Én Pulszky jeles tehetségét mindig becsülni fogom. Gyarlóságai iránt elnézéssel tudok lenni. Hanc veniam petimusque damusque vicissim. Én is gyarló teremtés vagyok. A köztünk sok-sok éven át fennállott bensőségteljes viszonynak megszakítása érzékenyen fáj: nem tagadom; de e fájdalom sohasem fogja velem megtagadtatni az elismerést, melylyel a hazának s az emigrációnak tett hasznos szolgálataiért neki mint hazafi, sem a lekötelezettséget, melylyel személyem s családom iránt tanúsított sok szívességeiért, mint ember tartozom. Hát ellensége sohasem leszek. Ártani neki, ha tehetném is, sohasem fogok. De a viszonynak köztünk örökre vége van. Itt nem indulatos fellobbanás forog fenn, min a higgadtság magát túlteheti; nem is amolyan alkalmi összekoczczanás, melynek emlékét egy meleg kézszorítás eltörölheti: itt a kölcsönös bizalom kapcsa lett kettétörve, s én azon emberek közé tartozom, kiknél ezt, ha egyszer széttörött, egy örökkévalóság sem forraszthatja össze. Ennek vége van. —

Magyarországban is megtörténtek a választások, a szécsényi kerület Nográd vármegyében engem választott meg képviselőjéül; jó jelnek magyaráztam, hogy a száműzötteket is merészlik megválasztani; köszönettel elfogadtam a mandátumot s folyamodványt küldtem Vay Miklóshoz a cancellárhoz, hivatkozva az országgyűlési képviselők törvényes salvus conductusára, hogy eszközölje ki német collegáinál, miként megengedjék, hogy én vasuton, sehol meg nem állva, egyenesen Budapestre bántatlanúl mehessek s addig, míg az országgyűlés tart, az országos képviselők mentelmi jogával élhessek. A válasz soká késett, végre megjött, hogy az ország határain belül tisztelni fogják mindenesetre képviselői jellegemet; de a magyar cancellár nem szűntet-

heti meg az ellenem hozott ítéletek következményeit a nem magyar tartományokban; magamnak tulajdonítsam, ha ott kellemetlenség érne. Tanácskoztunk, vajon nem kellene-e megkísérteni, hogy álruhában becsempészszem magamat Belgrádon s a határőrvidéken keresztül az országba; de azt találtuk, hogy nem volna czélszerű egy ily személyes complicátió által a már úgy is elég complicált helyzetet Pesten még jobban felzavarni s így e kalandos terv elmaradott.

Sir James Hudson, az angol követ a turini udvarnál, kihez Londonból ajánlólevelem volt, mindig a legszívesebben fogadott s időről időre meglátogatott, értett a régiségekhez, rokonszenvezett a magyar ügygyel is, de sokkal inkább szerette az olaszokat. Midőn egyszer Couzáról s fegyvereink elkobzásáról szóltam s megjegyeztem, hogy Couza franczia befolyás alatt van s Párisban keresi az irányt, melyet kormányában követ, sir James mosolygott s megjegyezte, hogy Couza bizony nem franczia, hanem angol s hogy a fegyvereket is egyenesen sir Henry Bulwer, konstantinápolyi követ felszólítása következtében kobozta el; mert az angol kormány nem engedhet rendbontást és zavart a keleten, mely háborúra vezethetne. A magyar viszonyokról gyakran kérdezősködött. Én azokat csakugyan alig tudtam felfogni; láttam, hogy az országgyűlésnél a többség egyenesen ellenzi a kiegyezést s hogy ezen párt élén a csak imént megkegyelmezett gróf Teleki László áll. Ismervén a lovagiassági kötelességekről való fogalmát, melyeket ő a túlzásig fokozott, ezen föllépését, melyen a felső körök egész Európában megbotránykoztak, csak úgy magyarázhattam ki, hogy meg van győződve a franczia háborúnak s olasz betörésnek legközelebbi bekövetkezéséről s hogy ily körülmények

közt kezében meg akarja tartani a vezényletet. Lelkiismeretesen megtartotta szavát, hogy külföldi összeköttetéseit megszűnteti s ennek következtében nem tudhatta meg, hogy azon terv, mely a mult september első felében megállapíttatott, már deczemberben elvesztette minden jelentőségét, mert a franczia császár elégségesnek tartott egy olasz háborút s már is a mexikói kalandra készülve, Ausztriával barátságos lábra állani igyekezett. Szívem mélyéből sajnáltam Telekit, sokat adtam volna azért, ha valamelyik barátja vagy ismerőse Turinba vetődik, ki őt a dolgok valódi állásáról felvilágosíthatná. De ez nem történt, az idő múlt, a tavasz megjött s előhaladott; de a háború elmaradott és semmi jel sem mutatkozott, melyből gyanítani lehetett volna, hogy Garibaldi vagy bárki más egy tengerentúli expeditiót szándékolna. Nem sokára azután jött a hír, hogy gróf Teleki László agyonlőtte magát. A csomónak ezen trágikus megoldása nem lepett meg; hiszen csaknem előrelátható volt, hogy más kimenetel lehetetlenné vált.

Teleki halála nem volt váratlan reánk nézve; de még is megszomorította Kossuthot. A sors azonban még egy sokkal nagyobb csapást mért rá, mely minden terveit hosszú időre tökéletesen megsemmisítette s cselekvő politikai életét jóformán berekesztette: Cavour váratlan halála. A garibaldinusok sokszor durva és személyes ellenzékeskedése érzékenyen bántotta a nagy államférfi kedélyét, szenvedélyesen felelt a támadásokra, de a császár politikájával sem tudott sokszor egyetérteni, mely most a pápa világi hatalmának megvédését tűzte ki nyiltan bevallott feladatául. Egy zavaros parlamenti ülés után Cavour idegesen Szent-Jába ment jószágára s a vasutállomásnál nem találván elő fogatát,

a nedves réteken keresztül gyalog sietett kastélyába s meghűtötte magát. Másnap reggel, a mint Turinba visszaérkezett, érezte, hogy láza van; de ő nem bízott az orvosok tudományában, maga szerette magát gyógyítani; sebészért küldött s eret vágatott; rosszabbúl lett s ismét eret vágatott; végre mégis orvosért kellett küldeni, de a láz annyira elhatalmazott már, hogy eszméletét vesztette s nemsokára meghalt.

Leírhatatlan volt a turini nép gyásza, midőn Cavour halálának híre a városban elterjedett; még politikai ellenségei is könnyekre fakadtak. Olaszország ellenei már kezdték jósolni, hogy az olasz egység eszméje Cavourt csak röviden éli túl; a klerikálisok az isten büntetését látták ezen rögtöni halálban; de az olasz egység eszméje erősebb gyökereket vert már a nemzet szívében, mint hogy egyes, bármily nagy embernek halála azon nagy változást okozhatott volna. — Sokkal kisebb utódok: Ratazzi, Ricasoli s a mostan élő olasz államférfiak, főleg pedig az események hatalma vitték keresztül Cavournak feladatát; de Kossuth tervei, melyeket ő Magyar- s Olaszország érdekeinek azonosságára fektetett, ezen váratlan halál által végkép megfeneklettek, politikája más mederbe téríttetett. A haza sorsát ezentúl a keleti kérdés megoldásával hozta összeköttetésbe ő is, mint mi mindnyájan.

III.

Ha az ember egy darabig az olasz középosztálylyal társalkodik, igen könnyen észreveszi azon számtalan szálakat, melyek a keletet az olasz félszigethez kötik. A középtenger minden kikötő-városában olasz kereskedői telepeket találunk: Tunisban és Alexandriában, Smyrnában és Konstantinápolyban. Az orvosok a török

városokban rendszerint olaszok vagy olyanok, kik olasz egyetemeken nyerték kiképződésöket. Görögországban és Romániában gyakran fordulnak meg olasz színészek, ügynökök, újságírók; Olaszországba tehát sok hír jut el a keletről s annak belviszonyairól s én ezeket különös figyelemmel kísértem, s tanúlmányoztam az egyes tartományok viszonyait s a különböző nemzetiségi kérdéseket Törökországban. Erre már Angolországban készített elő Urqhart, ki a keleti viszonyokban járatosabb volt, mint a törökök magok. Klapkával is sokat beszélgettem ezen tárgyról, ki épen ezen időben jött vissza Törökországból és Romániából. Az Olaszországban lévő magyarok többsége esztendőket töltött a keleten s így sok egyes vonásból összeillesztettem magamnak a képet s egy berlini havi szemlében néhány czikket írtam a keleti kérdésről, s különösen a szláv és albán elemről. A kamarában a hírlapírók karzatán szomszédom volt Marc Antonio Canini, igen ügyes, szerencsétlen reporter, ki életének nagy részét Görögországban, Konstantinápolyban és Bukarestben töltötte; de sehol boldogúlni nem tudott, egyébiránt nagy barátja volt különösen a rumánoknak, kik minden törökországi népek közt a legműveltebbek s meg is tudják becsűlni a tudományos nevelést. Ez beszélte nekem mindig, hogy a magyarellenes elem Bukarestben nem a bennszülött; ez s főkép a román aristocrátia érzi, hogy támaszra van szüksége az orosz befolyás ellen s hogy azt leginkább a magyaroknál találhatná; a népet azok izgatják fel leginkább, kik Erdélyből Havas-Alföldre kivándoroltak s ott sem találnak oly elismerést, minőt várnak s elkeseredésökben szidják a magyart és szítják a nagy román birodalom eszméjét, mely egyrészről Erdélyt s Magyarország nagy részét,

másrészről meg a macedóniai cincár, kuco-vlachokat magába foglalná. Csak az által veszedelmesek, hogy majd mind tanári állást nyertek. Canini újra meg újra kérdezett, miért nem szövetkeznek a magyarok a románokkal, holott mindakettőnek ugyanazon érdeke van s mindakettőnek feladata az éjszaki szlávokat a déli szlávoktól elválasztani.

Olaszországban is — épen úgy, mint előbb Angolországban — minden államférfinál azon meggyőződést találtam, hogy az osztrák monarchia egy oly európai szükségesség, melynek tökéletes szétmállása csaknem kipótolhatatlan volna, mert veszedelmes tért nyitna az orosz és német túlkapásoknak. Az olasz politika azonban természetesen főleg oda iparkodott, hogy az olasz tartományokat az Alpesekig a súlyos osztrák kéz alól szabadítsa fel s e tekintetben ösztönszerűleg is Magyarország segítségére és felszabadúlására volt utalva; azt azonban folyvást hangoztatták, hogy két nagy birodalom szomszédságában sem Magyarország, sem Románia nem lesznek képesek függetlenségöket fenntartani. Az osztrák monarchia úgyis természetszerűleg különböző nemzetiségek összege, mely csak az absolutismus vas keze által fegyverrel tartatik össze, anélkül, hogy az egyes részeknek természetben gyökerező összetartása volna; még csak azon érzék is hiányzik, hogy együve tartoznak; a lengyel nem tartja magát osztráknak s nem hagyott fel a reménynyel, hogy előbb-utóbb a porosz és orosz uralom alatt álló testvéreivel egyesül, a cseh gyűlöli német szomszédját, a magyar borzad az osztrák egységbe való beolvasztástól, az olaszok elszakadása csak az idő kérdése már; az osztrák monarchiát csak a sereg tartja össze s a nemzetiségek butasága, mely megengedi, hogy az egyik a másik ellen használtassék fel.

Ily okoskodással találkoztam mindenütt s azon óhajjal, hogy, ha az osztrák monarchia valaha szétmállik, helyébe egy sokkal természetesebb föderátió lépjen, mely képes legyen akár a németnek, akár az orosznak ellentállni; annál is inkább, minthogy a közép s alsó Duna-medenczének anyagi érdekei jóformán azonosok s ellentétben állnak a felső Duna vidékének érdekeivel.

Ily eszméket hallottunk gyakran. Klapka többször említette, hogy ezek Bukarestben sem ismeretlenek; már gróf Teleki László is, tíz évvel előbb, mindig prédikálta nekünk, hogy szövetkeznünk kell különösen a románokkal. Így fejlődött ki lassan-lassan a magyar menekültek vezérei közt a dunai confőderátió eszméje, hogy ez idővel az osztrák monarchiát helyettesítse. — Magam is belementem ezen eszmébe s a berlini szemlében írtam róla egy-két czikket.

Midőn Canini később ismét Bukarestbe készült, megkérte Klapkát, lenne szíves nézeteit e tekintetben írásba foglalni, hogy ez neki utasításúl szolgáljon s ő ezen eszméket terjeszthesse a befolyással biró román körökben. Nálam is volt s megbeszélte velem e tervet; én ajánltam, menjen Kossuthhoz is s tudja meg az ő véleményét, mely mindenesetre sokkal fontosabb, mint a mienk. Canini ezt megtette s Kossuth alaposan és szélesebben dolgozta ki a Dunaszövetség tervét, kizárólag mint irányadó pontokat Canini számára; arra nem is gondolt, hogy az ily privát utasítás valami indiscretió által idő előtt köztudomásra jőjjön; mert az egész terv nem volt nyilvánosságra szánva. Canini azonban ezt elutazása előtt több barátjával közölte s így Helfy Ignácz kezébe is került, ki azon időben Mailandban politikai lapot szerkesztett s anélkül, hogy Kossuthtól az enge-

délyt kérte vagy kapta volna, a tervet Kossuth nevével közzétette. Ez természetesen nagy zajt ütött, különösen Magyarországban és sokszor felhasználtatott ellenünk a magyarfalók által.

IV.

Cavour halála után báró Ricasoli lett a miniszterelnök, kit barátai a vasbárónak szoktak nevezni; ellenei azt mondták, hogy nem vas biz az, hanem csak bádog. Politikai műveltsége nem ért fel a Cavouréval, szegletesebb is volt nála, nem is volt bureaukráta; életének legnagyobb részét távol a politikától, nagy kiterjedésű jószágainak kezelésére és javítására fordította: mocsárokat szárított ki, patakokat szabályozott, borait nemesítette, tudott parancsolni és dolgozni, nem kereste soha másoknak kegyét s forrón szerette hazáját, nemcsak a kis Toskánát, de a nagy, egységes Olaszországot. Szabadelvűségét kimutatta, midőn egyideig Toscána dictátora volt a nagyherczeg távozása után 59-ben, a tartomány bekebelezéseig 60-ban. Ezen időben megszűntette a kötött jószágok, hitbizományok s majorátusok minden nyomát s ez által kimutatta állambölcseségét. Az olaszok rokonszenvvel fogadták kinevezését, ámbár ismerték sokkal egyenesebb jellemét, semhogy az Machiavelli tanaival összeférhessen; pedig azt tartották, hogy csak ilyenekkel lehetne Olaszország egységét keresztülvinni.

Sir James Hudson vezetett be hozzá; igen szívesen fogadott; egy montenegrinus dolgát hoztam neki elő, ki hosszról-végről Nikita fejedelem rokona volt, Garibaldi önkénytesei közé keveredett, altisztségig is vitte, most haza kívánkozott, csakhogy nem volt útipénze; Türrhöz folyamodott tehát, ki ügyét levélben hozzám

utasította. Ajánltam Ricasolinak; ez némi gondolkozás után azt felelte :

— Ugy-e, vasuti jegyet adunk neki Genuába s ott helyet a Rubattino hajóján, mely Tunissal közlekedik? — Akaratlanúl nevetni kezdtem :

— Mit csinálna a szerencsétlen Tunisban? Anconába kell neki jegy s onnét hely Corfuig, és negyvenötven frane, hogy onnét Cattaróba juthasson; ez az útja, nem Tunis felé.

— Hát ott vannak azok a híres fekete hegyek? — szólt Ricasoli — sohasem foglalkoztam greographiájokkal. Jól van, odaküldjük. — Megkért, látogassam meg ismét.

Midőn másodszor hozzá jöttem, el kellett mondanom összeköttetéseinket Cavourral, melyeket ő egyébiránt ekkor már Kossuth által is ismert; elmondtam neki a pártok állását, a magyar államférfiak jellemét; figyelmeztettem, hogy Dalmátia olasz lakóinál oda kellene hatni, hogy az ellenszenv a horvátság túlkapásai ellen magyar sympathiával egyesüljön; hiszen Raguzában él még a hagyomány a magyar védelem idejéből. Ricasoli ígérte, hogy küld majd oda embert, ki ily szellemben működjék. Szavaim, úgy látszik, némi hatással voltak reá, mert amint elmentem s Tourte, a svájczi ügyvivő jött hozzá, hogy neki egy svájczi közjogi bonyodalmat adjon elő s azután megkérdezte, mily állást foglal el Olaszország e tekintetben; a minister gondolatokba elmerülve, azt felelte : az olasz kormány el nem fogja hagyni a magyarokat. Tourte ezen feleletre megijedt s elment mindjárt a franczia, a porosz és az angol követhez elmondani ezen különös hírt. Sir James nevetve beszélte el ezt nekem s figyelmeztetett, hogy Ricasoli ezt csak azért mondta, hogy szavai a

porosz követ révén Bécsbe is eljussanak; pedig Olaszország nem tehet semmit, ne építsük erre reményeinket; beszéljek még egyszer Ricasolival, majd megmondja tisztán véleményét; ő nem szokott ámítgatni. Augustus 22-én elmentem tehát ismét a külügyministeriumba. Amint kártyámat beadtam, soron kívűl behívatott; megmondtam neki, hogy most, midőn a magyar ügyek nevezetesebb helyet foglalnak el, ismernie kell az antecedentiákat; megmagyaráztam neki Deák vezérállását, a pártok előbbi viszonyát s mostani változását, a fegyverek és bankó ügyét, melyekről különösen kikérdezett. Erre megjegyezte, hogy ezeket hibásan kezeltük, az olasz ministerium is compromittáltatott, még most is érzi ezen ügy súlyát. Ambitiónkat a hazának kell alárendelnünk — így folytatá — nem a hazát ambitiónknak; szeretem a magyarokat, kívánom szövetségüket; de jelenleg szó sem lehet a segítségről. Az erődök, a várnégyszög osztrák kézben vannak, ezeket nem lehet önkénytesekkel elfoglalni. Várni kell, míg a nápolyi zavarokkal s Rómával rendbe jövünk, előbb nem tehetünk semmit. Párisból azt írják nekünk, ne hívjuk ki az osztrákot, mert ők nem segítenek; mi gyengék vagyunk, az angol kormánynál pedig az olasz sympathia elvész, ha a magyarokat felizgatjuk. Garibaldi gyengítette Olaszországot, nem hogy erősítette volna; mert ha már most huszonkét milliomra nőttünk is, a dél felemészti pénzünket s erőnket, nem hogy szaporítaná. Szemünkre vetik, hogy Nápoly zavarog s nem akar olasz lenni, pedig a rablás ott századok óta hagyományos institútióvá lett, csakhogy most nagyobb mértékben dühöng, mint azelőtt, mert az eloszlott Bourbon-sereg neveli a rablók számát. — Végre említette még, hogy Róma iránt rövid idő múlva fentebb han-

gon fog szólni. Előbb Róma, csak azután Velencze; ez az ügyek logikai sora.

Erre megjegyeztem, hogy szeretek reassummálni. Tehát azt írhatom barátimnak, hogy mielőtt Róma nem olasz, ne várjanak külföldről semmit s csak tűrjenek tovább; mikor a franczia kivonúl, akkor készüljenek.

— Helyes — felelé Ricasoli — e szerint jövő tavaszra készülhetnek. Megteszik-e?

— Remélem, sőt hiszem.

— Viszontlátásra!

V.

A magyar országgyűlés vitáinak híre eljutott a külföldi lapokba is; Sir James Hudson többször beszélgetett velem a magyar ügyekről; meg volt győződve, hogy a kiegyenlítés sikerül, hogy a magyarok most bebizonyították főtényöket a centralizáló németek felett; használják ezt fel, ezentúl ők lesznek a monarchia urai; de a Dunát meg kell nyitniok a világkereskedésnek, csak így számíthatnak a nyugati nagyhatalmak rokonszenvére s morális támogatására. — Én erre mindig hallgattam, mert az országgyűlés politikáját nem tudtam megérteni; Tiszaééknak azon konok ellentállását a kiegyezés lehetősítése ellen csak onnan gondoltam kimagyarázhatónak, hogy még mindig számítanak külföldi segítségre s egy nagy külháború közeledésére. Szükségesnek tartottam tehát, nézeteimet e tekintetben kifejteni. Talán lesz olyan is, ki szavamra hallgat, s mi tűrés-tagadás, resteltem, hogy midőn az amerikai, az angol, a német és franczia sajtóban elég ismeretes vagyok, a magyar elfelejti nevemet. Megírtam tehát a következő czikksorozatot, mely az országgyülés folyama alatt szabadabban mozgó sajtóban minden csonkítás nélkül megjelent.

LEVELEK A SZÁMKIVETÉSBŐL BÁRÓ KEMÉNY ZSIGMONDHOZ.

I.

Turin, junius 25-én 1861.

Kedves Barátom!

Remélem, megengeded, hogy hazánk jelen válságában, midőn jövője bizonytalanúl a sors mérlegében lebeg, én is egy pár hasábot igénylek lapodban nézeteimnek kifejtésére; mind az emigrátió állására s teendőire nézve, mind pedig az európai állapotok magyarázatára, amennyiben azok hazánk állapotára befolyással vannak vagy lehetnek.

Úgy hiszem, hogy a magyar minket, kik külföldről nézzük a mostani nagyszerű szellemi harcz részleteit a bécsi központosítás ellen, még mindig a haza oly hű fiainak tekint, kiknek számára, habár számunk nem nagy és erőnk csekély, a jelen bonyodalmaiban s a jövő harczban némi szerepet fenntartott. Tudom, hogy a nemzet e perczben szavát mind a sajtóban, mind a törvényhatóságok teremeiben, mind az országgyűlésen szabadon hangoztathatja, s hogy nem szorúl többé egyéb képviseletre, mint azon repräzentátiójára, mely az 1848-iki törvények értelmében, habár számra s az ország integritására nézve csonkán, de azért szabadon s törvényesen jelenleg Pesten székel. Azonban mégsem

felejthetem el, hogy volt idő, midőn az erőszak Magyarhonban még a panasz sóhaját is elnyomta s a cziuterem némasága uralkodott Dévénytől a Vörös-toronyig. Akkor csak azok képviselhették a hazát, kik a hatalom vas karjait kikerűlve, s szabad országokban menhelyet találva, újra meg újra elpanaszolhatták a külföldnek hazánk sérelmeit addig, míg az lassankint megtanúlta ismerni állásunkat és jogainkat s érteni kezdte az 1848—49-iki nagyszerű tragödia összefüggését s jelentékenységét, melynek előbb csak fővonásai, sokszor torzított alakban, jutottak volt tudomására. A magyar emigrácziónak egy évtizeden keresztűl csak egy feladata volt: szóval, tollal és tettel feltartani a magyar név becsületét; tiszteletet gerjeszteni hazánk iránt, felvilágosítani a külföld balvéleményeit, megczáfolni a rágalmakat, melyekkel a civilizátorok serege a magyart szakadatlanúl piszkolta s oly rokonszenvet idézni elő, mely az adott perczben hazánkat azon elszigeteltségből kiemelheti, mely utolsó harczunk idejében bennünket sikeresebben levert, mint maga az orosz beavatkozás. És én fölemelt fővel mondhatom, hogy az összes emigráczió ezen ép oly nehéz, mint dicső feladatnak emberűl felelt meg. — Ámbár az élet anyagi nyomoraival küzködve, az elsőtől az utolsóig ernyedetlenűl vívtunk a haza jogai mellett s Amerikában és Angolhonban, Franczia- és Olaszországban a keleten mint a nyugaton kiérdemeltük a népek méltányló figyelmét. Nekünk köszönhető az, hogy Magyarország nem terra incognita többé Európában, hogy a külföld megismerte a magyarnak életrevalóságát, s hogy várakozása fölébredett látni, mit tesz azoknak nemzete, kik oly lankadatlanúl hirdették hazájok férfi erényeit s politikai tapintatát. S így a talapzat elkészűlt, melyre

a magyar alkotmányosság szobra felállíttathatott, hogy ítélhessen róla a világ: torzkép-e vagy mesteri mű? Sőt még többet is tulajdoníthatnak magoknak a száműzöttek. Folytonos agitátiójok, összeköttetésök a külföld vezető íróival, vitézeivel, államférfiaival, s ezek általi hatásuk szintén bírt némi befolyással a bécsi cabinetre. A szegény emigráczió tevékenysége nem egyszer zavarta meg a centralizáló civilizátorok álmait s külföldi kölcsönterveit. De mióta a solferinói ágyúk ledöntötték reményeiknek büszke kártyavárait s állásuk tarthatatlanná válván, kénytelenek voltak összehívni a magyar országgyűlést; mióta a haza szabadon választott képviselői által szavát ismét fölemelheti jogai visszaszerzésére: azóta a száműzöttek állása és feladata tetemesen változott. Vétkes önhittség nélkül most, sem egyénileg, sem összesen, nem követelhetjük többé, hogy egyéni nézeteink s politikánk az összes haza szavának tartassék. Magyarországnak egyéb valódi képviselete nem lehet, mint a magyar országgyűlés; mi csak szavának további terjesztését eszközölhetjük. Még hibásabb volna azon fölfogás, ha mi, kik tizenkét év óta idegenek között bújdosunk, nem ismerve az ez alatt megemberedett nemzedéket, sem a haza újabban kifejlett szükségeinek, érzelmeinek s vágyainak részleteit, külföldről akarnók vezényelni az országot, vagy pártokat alkotni s személyeket gyanúsítani. Szomorú volna az, ha a nemzet nem volna képes nálunk nélkül is feltalálni az utat, mely üdvére vezet. Nekünk, kik a nemzet hű tagjaiúl, a haza becsületes szolgáiúl magunkat érezni soha meg nem szűntünk, nekünk az országgyűléstől kell nyernünk irányunkat, nem pedig adni irányt a nemzetnek. A külföld nemzeteinél accreditált követekül azonban most is tekinthetjük s tekintjük magunkat, kik hazánk

akaratját az idegen népeknek s kormányoknak híven tolmácsolják s kiknek más részről szoros kötelességök a nemzetet a külföld állásáról tudósítani, hogy az ország, mely nem áll elszigetelve Európa közepében, tisztában lehessen az iránt: mit várhat, mitől félhet a jövőben; sem alaptalan reményekben nem ringatva magát, sem kétségbe nem esve akkor, midőn sorsának jobbra fordulása remélhető. A száműzöttek feladata jelenleg: megmondani a hazának az igazságot egész terjedelmében s ha Te, kedves barátom, lapod hasábjait számomra megnyitod: szándékozom őszintén elmondani az európai népek s kormányok viszonyait hazánk irányában, holnapi levelemben az angol nép, parlament s kormány nézeteit fejtegetvén.

II.

Turin, június 28-án 1861.

Tíz évet töltöttem Londonban s Angolhonban, találkozván ministerekkel és peerekkel, követekkel és bankárokkal, tudósokkal s ügyvédekkel, kereskedőkkel, gyártulajdonosokkal és gyármunkásokkal, nagy és kis földbirtokosokkal, minden színezetű hírlapszerkesztőkkel s levelezőkkel, torykkal s whigekkel, chartistákkal s radikálokkal, alarmistákkal s békepártiakkal. Kivételes állásom, mint magyar száműzött, mint a magyar akademia kitörűlt tagja, mint angol író, mint amerikai hírlaplevelező, mint régiségbuvár s mint nyelvész kivételes alkalmat nyújtott a legkülönbözőbb körökben megfordúlhatni s bárhová fordúltam, mindenütt baráti rokonszenvre találtam s azon, a brittet jellemző vággyal: felvilágosíttatni az ügyek valódi állása felől.

Az angol nép természete szerint harczias, mely rokonszenvét soha nem tagadja meg attól, ki elleneivel

bátran szembe száll. Angolhonban azonban az idő pénz s azért a külpolitika, mely részletes ismereteket igényel s csak ritkán látszik összeköttetésben lenni a nemzet legközelebbi, pillanatnyi érdekeivel, rendesen a kormányra bízatik, kevés vagy semmi ellenőrködés mellett.

Csak lassan lehetett e szerint a közvéleményre hatni; azon érdeket, melyet a magyar győzelmek ébresztettek, a nagy csapás után is fenntartani s előkészíteni azon utat, melyen később Kossuth szónoklata az angol nemzet szívét felrázta s rokonszenvét ébren tartotta.

A ministerek azonban s azon államférfiak, kik Angolországot kormányozzák, mindnyájan azon iskola traditióiban nőttek fel, mely egy hatalmas Ausztriában látja a franczia s orosz terjeszkedési vágyakat ellensúlyozó, conservátiv elem megtestesítését az európai szárazföldön. E szerint ezen urak a magyar háborút, teljesen elismerve, hogy igazságunk van, európai calamitásnak tekinték s habár a magyarok vitéz szellemét s a törvényhez való hűségét tökéletesen méltányolták, mégis sajnálattal látták az osztrák birodalom szétmállását; fájlalták a harczot, mely, bárhogy végződjék, Ausztriának erejét minden esetre csonkítja s rosszalták a Schwarzenberg-Bach-féle rendszert, mely az egyesítés színe alatt a meghasonlást örökíté, a kiengesztelődést lehetetleníté s a birodalom mind magyar, mind osztrák részét tönkre tevé. Ugyanazért soha meg nem szűntek a bécsi cabinetnek kíméletes eljárást s engesztelő politikát ajánlani, rosszalni az elnyomást és figyelmeztetni azon veszélyekre, melyek környezik. Reformált Ausztriát szerettek volna látni, de minden esetre óhajtották Ausztria fennmaradását; mert nem látták át, miként lehessen, — sőt nem is bíztak abban, hogy csakugyan

lehessen kipótolni azon hézagot az európai államrendszerben, melyet Ausztriának eltűnése a nagyhatalmak közűl okozna, — általában véve tehát az angol kormánypolitika, akár whigek, akár toryk által kezeltessék, mindig jobban kedvez Ausztriának, mint a magyarnak, még akkor is, mikor az osztrák politikát hibáztatja.

A nagy befolyású magasabb középosztály, mely a parlamentben találja kifejezését, van ugyan rokonszenvvel a magyar iránt, csakhogy rokonszenve meddő; mert ezen osztály érdekei annyira összefűzvék a kereskedés s ipar virágzásával s annyira függnek az európai béke fenntartásától, hogy minden mozgalmat, mely nagyobb háborút idézhetne elő, bármi áron kikerülni vagy elnyomni szeretne. Ezen osztály hajlamaira számított lord Malmesbury, midőn az olasz harcz előestéjén kijelenté, hogy Angolhon le fogja ütni a támadó felet, bárki legyen az. De az ünnepélyes szó daczára sem tette ezt Angolhon, s nem is fogja tenni soha, bár a fenyegetést még többször meg fogja újítani; mert az angol nép nagy tömege, a kisebb vagyonú polgárság s a gyárművesek légiói nemesebb indulatoktól vezéreltetnek s mindig közbeszólanak, ha a kormány s kormányzó osztály Angolhon súlyát a despotismus mérlegébe akarja vetni. A nép azonban nem szokta előre kijelenteni hajlamait, eventuálitásokkal nem gondol s csak akkor szólal fel, midőn az ügyek practikus alakot öltenek s a diplomatiai cselszövényektől a kard élére történik a felebbezés; mint például, midőn látta, hogy kormánya 1859-ben az olasz egység eszméje ellen az 1815-ki szerződések mellett működik. A kormányzó osztály kezdetben nem hitte, hogy a nemzet fel tudna melegedni az olasz egység mellett s azért biztatta

Ausztriát egész a végpillanatig; amint azonban a manchesteri, northamptoni s glasgowi roppant népgyűlésekből, melyekben az ott annyira népszerű Kossuth fejtette ki Angolhon s a szabadság igazi érdekeit, megértette, mire szóllítja az ország szava, csakhamar visszaesett előbb a teljes, később a baráti semlegesség politikájába.

A magyar nem várhat Angolhontól többet, mint amennyit tőle Olaszország nyert: rokonszenvet, semlegességet. A kormány minden esetre ajánlani fogja a bécsi cabinetnek, hogy az összeütközést kerűlje ki a magyarral; hogy kísértse meg a kiengesztelődés rendszerét erejének helyreállítására s egyszersmind fenyegetni fog mindenkit, ki a harczot meg akarná kezdeni. Minthogy azonban bizonyos, hogy az angol kormány, mindamellett, hogy a nemzet melegebben karolná fel a magyar ügyet, mint az olaszt, mégis a semlegességből nem emelkedik ki, szavának súlya nincs semmi arányban Angolhon hatalmával. — E szerint a válság perczében a magyar sem számolhat angol támaszra; számolhat semlegességre és egyéni rokonszenvre; de mindaddig, míg a harcz a szellemi téren marad, Angolhon morális támogatását hazánk nem fogja nélkülözni; mi legyen azonban ezen morális támogatás értéke s discontirozható-e, az a személyes politika titkaihoz tartozik.

III.

Turin, június 30-án 1861.

1848-nak végnapjaiban hagytam el Pestet, ellátva levelekkel a honvédelmi bizottmány elnökétől s január közepe táján érkeztem Párisba, hol hazánk állapota jóformán ismeretlen volt; mindamellett, hogy gr. Teleki

László erélyes igazgatása alatt Szalay László, Irinyi József, Szarvady Frigyes és Szabó Imre már egy idő óta lelkesen működtek a külföld fölvilágosításán; Európa s különösen Páris figyelme azonban leginkább a socialisták álmaira volt fordítva; az elnökválasztás s annak lehető következményei elnyeltek minden érdeket s aztán ott volt velünk együtt az oláh emigráczió, a Golescók, Bratiánok és barátaik, kik azóta Couza hg. ministereivé lettek; ott a felkelt szerbek értelmes képviselője, Herkálovics, ki már akkor állította, hogy a szerbek és magyarok közti véres összeütközés végre állandó barátságra fog vezetni; ott a horvátok ügynöke Berlics; ott Raumer, a frankfurti német egység historikus diplomatája; ott a kremsieri nagy Ausztria követje; ott a panszláv lengyelek, minden színezetű oroszok s mindezek, kiki a maga módja szerint, adták elő az eseményeket.

Azok a szegény franczia államférfiak, kik a sors szeszélye által rövid időre a kormány élére állíttattak, megzavarva a socialismus rémképe által, annyit hallottak a nagy és kis Németországról s annak egységéről s nagy, egységes, alkotmányos Ausztriáról, Dáco-Románia igényeiről s a szerbvajdaságról s a déli szlávbirodalomról s minden szlávok Kollár-féle viszonosságáról s a magyar nyolczszázados alkotmányról, melynek pajzsa alatt a jelenkor eszméi törvényesen megtestesültek, hogy árva fejük tökéletesen elkábúlt. Nem tudták, kinek higyenek; alig hitték el, hogy létez igazán egy magyar nemzet; hiszen hazánk területét szerb, horvát, tót, német és oláh a magáénak vallotta s azt már előlegesen földarabolta; egy franczia követ, ki Magyarország iránt interpellátióra készült, komolyan azt hitte, hogy Erdély a török birodalomhoz tartozik s a külügyminister tanácsolta gr. Teleki Lászlónak,

ragaszkodjék a magyar kizárólag a katholicismus és a szlávság érdekeihez s akkor majd ellentállhat bármi vésznek. Az ily eszmezavart csak rendkívüli férfi deríthette fel s Teleki László éles felfogása, méltóságos föllépése, tapintatos eljárása s ernyedetlen működése diadalmasan megfeleltek nehéz állásának. Az emigráczió számos kitűnő tagja, kik a franczia élet kellemes, síma formáiba könnyebben szoktak belé, mint a feszesebb angol társaság exclusivitásába, segédkezeket nyújtott neki fáradságos munkájában. A franczia nemzet azonban, kifárasztva a forradalmak által, félig beleesett, félig belevetette magát az imperiálismus karjaiba. Azóta egyetlen férfi akarata képviseli s reassumálja az egész nemzetet s első lépései nem voltak olyanok, hogy bizodalmat gerjeszthettek volna. Új dynastia alapíttatván azonban Franciaországban, szükséges volt, hogy új érdekeket karoljon fel, s új elvekre támaszkodjék. Ezen új érdek a nemzetiségek érdeke s az új elv az általános szavazat elve, mint a trónok alapja, mind a kettő a legkiáltóbb ellentéte az 1815-ki szerződéseknek. Ezen ellentét természetesen összeütközésre és háborúra vezetett Ausztriával, melynek központosító bureaukrátiája Német-, Olasz-, Magyar-, Cseh- és Lengyelországban a nemzetiség eszméjének legnagyobb ellene. Az új divatú nagy Ausztriának eszméje útjában áll az olasz és német egységnek, a lengyel újraszületésnek, a cseh kifejlődésnek, a magyar független alkotmányosságnak. A háború kikerülhetetlen volt; eredménye ismeretes. A villafrancai békepontok megakasztá a franczia sasok röptét a Mincionál, úgy mint Lussinpiccolo s Ozero szigetein; az olasz nemzet alkalmat nyert tulajdon erejével kifejleszteni egységét s az osztrák birodalom időt, kiengesztelődni s megbarátkozni

az új dynastia alapelveivel. Az olasz nemzet felhasználta az alkalmat s a solferinói csata második évnapján már csak Velencze s Róma hiányzanak Olaszország kiegészítéséhez. Az osztrák kormány ellenben nem használta fel azon időt, mely megmentésére elégséges lett volna; sőt a birodalmi tanács sikeretlen felállítása által az egész világ szemei elé tárta a különböző tartományok ellenszegülését a bécsi központosítás és német bureaucrátia ellen, mely világosan kimutatja, hogy az osztrák egység eszméje nem életrevaló.

Mi lesz ily körülmények között a franczia császár politikája?

A császár leginkább abban különbözik nagybátyjától, hogy többet egy czélnál egyszerre nem karol fel; ő a politikai egymásután rendszerének nagy mestere. Addig, míg az olasz kérdés megoldva nincs, más kérdésbe belé nem fog; már csak azért sem, mivel terveinek kivitelére, melyekhez a latin nemzetiségek regenerátiója is tartozik, szüksége van egy hozzá feltétlenül ragaszkodó szövetségesre; ilyet pedig csak egy erős, egységes olasz királyságban találhat.

A velenczei kérdésnek megfejtése kétségen kívül a legszorosabb kapcsolatban áll a magyar kérdéssel; mert kiki tudja, hogy a híres várnégyszöget nem a Pó s Mincio felől, hanem a közép Dunánál lehet csak bevenni s azért a magyar ügyek nagyobb figyelmet gerjesztenek most egész Európában, mint 1848-ban.

De a politikai egymásután szabályai szerint a római kérdés megelőzi a velenczeit; a római csomó pedig nem vágathatik ketté a harcz kardjával; ezt csak a legóvatosabb tapintat oldhatja meg. — Hónapok s hónapok múlhatnak el, mielőtt ezen, az összes katholicismust annyira érdeklő nehézség eltűnhetik s addig szóba sem

áll a császár Velencze iránt; annál inkább, minthogy ez, azon kapcsolatnál fogva, melyben a magyar ügyekkel áll, alig igazíttathatik el nagyobb háború nélkül; nagyobb háborútól pedig mind a franczia, mind egész Európa irtózik s csak akkor engedi meg, ha a veszély, mely általa elhárítható, még nagyobb, mint a háború s az ily veszély a forradalom.

Szükséges azonban, hogy a magyar hazafi két tekintetet tartson szeme előtt: először, hogy Olaszország tapasztalásból tudja, mily drága a franczia szövetség s azért inkább vár hónapokon sőt éveken keresztül, míg maga erejéből felszabadíthatja magát, mint, hogy szövetségeséhez folyamodjék fegyveres segítségért; másodszor arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy a franczia császár halandó s hogy tervei tulajdon éles belátásának szüleményei, nem a franczia nemzetéi. — A franczia államférfiak még most is féltik hazájok kiváltságos vezető szerepét a szomszéd népek erősödésétől és felvirágzásától. A régi pártok törpe vezetői a Guizotok és Thiersek, a Lamartineok s Montalembertek szomszédaik gyöngeségében keresik Franciaország hatalmának garantiáját. Az olasz egységnek, amint azt gróf Cavour taval a kamaráknak nyilt ülésben megmondotta, Franciaországban csak egy nagy befolyású barátja van s ez a francziák császára. Az ő életétől függ Velenczének egykori csatlakozása Olaszországhoz s azon kérdések megoldása, melyek vele összeköttetésben állanak. Az orleánisták s legitimisták Olaszország ellenei, a köztársaságiak semlegesek; egyik legnevezetesebb vezetőjük 1848-ban az olasz mozgalom akkori vezetőjének szárazon azt mondta, hogy a francziák vére kizárólag Franciaországé. Sapienti pauca!

IV.

Turin, július 5-én 1861.

Olaszország egységének eszméje, mely századok óta legnagyobb bölcseinek s államférfiainak szép álmai közé tartozott, napjainkban rögtön oly erőre kapott, hogy most a nemzet minden tagját áthatja, lelkesíti s nagy tettekre buzdítja; az olasz államok autonomiája még 1849-ben is olyannyira azonos volt az olasz érzettel, hogy a régi traditiók nyomán még a velenczei és toscánai köztársaság sem akart egyesülni Rómával s midőn szóba jött, hogy mind a három rendelje magát alá — habár ideiglenesen is — a piemonti Turinnak, Florencz művelt népe feljajdúlt s felkiálta, hogy még az emlékek és szobrok is fellázadnának az ilyen terv ellen és íme : tíz évvel később Florencz, Milánó, Bologna, Nápoly és Palermó versenyeztek készségökben Turinnak átengedni a kormány székhelyét.

A nemzetegység érzete végre az olasz politika mozderejévé lőn s azon elv, mely kevés év előtt csak a forradalmárok s száműzöttek jelszava volt titkos társaságaikban, most az összes parlament, a cabinet s a király által karoltatik fel s nem többé forradalmi kiáltványokban, hanem államiratokban hirdettetik Európaszerte. Szóljunk parlamenti tagokkal, miniszterekkel és királylyal s mindegyike nyiltan kimondja, hogy Olaszország nincs még kiegészítve s hogy jelen csonka állapotában soká meg nem maradhat. — Mindaddig, míg Róma, míg Velencze nem tartoznak az országhoz s az álpesek csúcsai nem képezik a határt, az olasz nemzet nem élvezheti megelégedéssel az alkotmányos élet malasztjait. Olaszországnak ezen világtörténelmi nevezetességű átváltozása leginkább három férfi munkája: (talán

egy negyedikć is. Szerk.) Mazzinić, ki az eszmét harmincz éven keresztűl ernyedetlenűl hirdette; Garibaldić, ki azt a kard élével foganatosította s Cavouré, ki ellentétben az előbbiekkel Európa hatalmasságait kiengesztelte a forradalmi eszmével vagy legalább hozzászoktatta következményeihez s a külellenszegülést a lehető legkisebb térre szorította, mielőtt azonban munkáját bevégezhette volna, a halál határt szabott hazafi munkásságának.

De a nagy államférfi halála nem tett semmi különbséget az olasz egység kifejlődésében, vagy ha tett, legfölebb csak annyit tett, hogy Ricasoli még férfiasabban s egyenesebben vallja be az olasz nemzet végczélját, a felosztható tlan egységet, mint nagyhírű elődje.

Ezek szerint Ausztria és Olaszország közt nem létezhet egyéb viszony, mint a fegyvernyugvásé; e mostani szűnetet senki, de senki sem tartja állandónak, vagy békeállapotnak; már csak azért sem, mert ez súlyosan nehézkedik mindkét ország financiális erejére. A harcz ily körülmények közt kikerűlhetetlen, hacsak Velencze nem kerűl békés úton Viktor Emanuel kormánya alá s ugyanazért az angol diplomatia már régen fáradozik valamely módnak feltalálásában, melylyel a békés kiegyenlítést kieszközölhetné. A harcznak kétségtelen elterjedése, melytől az angol kormány borzad, serkenti államférfiainak tevékenységét azon csiklandós kérdés megfejtésére s kétséget nem szenved, hogy a legközelebbi hírlapokban gyakran fogunk hallani e részbeni fáradozásaikról. Annyi azonban bizonyos, hogy az olasz kormány a jelen pillanatban még el nem készült a háborúra. Mindaddig, míg II. Ferencz, a nápolyi király Rómában tartózkodik s buzdíthatja abruzzói és calábriai híveit, a seregnek csaknem harmadrésze el

van foglalva a félsziget déli részeiben, holott a nápolyi sereg szétmállása s Garibaldi önkénytesinek feloszlatása által az olasz had létszáma támadó háborúra teljesen elégtelenné lett. Igaz, hogy a kormány minden erejéből törekszik seregét mielőbb szaporítani; hogy ötszáz milliónyi kölcsönt kért s nyert a kamaráktól a jövő események fejében; hogy fegyvertárai fel vannak szerelve; hogy arzenáljaiban még éjjel sem szűnik meg a munka; hogy kétszázhúsz mozgó nemzetőrségi zászlóalj állíttatik fel a belrend fenntartására s az erődök védelmére; hogy a déli önkéntes sereg tisztikara már tökéletesen szervezve van úgy, hogy hat hét alatt egy huszonnégy ezernyi önkéntes hadtest talpra állíttathatik; hogy a magyar legió fenntartása világosan kinyilatkoztatja az olasz kormány végczéljait; de mindamellett nem felejthetjük el, hogy még jövő tavaszszal is az olasz haderőnek fele ujonczokból fog állani; hogy a franczia császár tervei kérdésesek; hogy Európa összes diplomatiája ellenzi a háborút és előre ismervén czélját és terét, minden áron oda fog munkálkodni, hogy a harcz kitörését vagy gátolja vagy elnyomja.

Az olasz kormány továbbá már régóta megtanúlta a tűrést és várakozást s azért nem rohan könnyelműen oly válságos háború elejébe, mely, ha szerencsétlenül találna kiütni, a már megnyert eredményeket is tetemesen veszélyeztetné. Ezek után bátran ki lehet mondani, hogy az olasz kormány e pillanatban támadó háborúra képtelen, hogy jövő tavaszszal készebb lesz ugyan, de mégsem tökéletesen kész, hogy a síkra kiálljon s hogy e szerint hibás volna azon számítás, mely már a legközelebbi jövőben az olasz kormány részéről háborút várna. Olaszország azonban nincs kizárólag képviselve a carignanói palotában a parlament, s a

Piazza Castellón a cabinet által; mert az olasz életnek két sarka van, melyeknek csak egyike mutat Turinra, a másik Capréra felé irányoz s erről szólok majd legközelebbi levelemben.

V.

Turin, július 10-én 1861.

Washington születése napján 1855-ben George Saunders, az amerikai conzul Londonban be akarta mutatni az európai mozgalom forradalmi vezetőit Buchanannak, az Egyesült Államok követének, ki már akkor a democráta párt elnökjelöltje volt. Szivélyes ebédnél jöttünk össze, az olaszok és magyarok hármasával, a francziák, lengyelek s oroszok egy-egy kitűnő személyiség által levén képviselve. Német nem volt jelen, mert a közös szerencsétlenség sem tudta őket pártokká egyesíteni s mindamellett, hogy kitűnő egyéniségeik száma elég nagy volt, mindenki csak az önszemélyét s tulajdon nézeteit képviselte. — Itt találkoztam először Garibaldival, kinek szerény, nyiltszívű, igénytelen magaviseletében senki sem kereste volna Montevideo, a Valtellina és Róma hősét. 1860-ban láttam őt ismét Turinban a hírlaplevelezők karzatáról, midőn szülővárosának, Nizzának elidegenítése ellen emelte fel szavát s a hazafiság és indignátió szónokká tevék a hőst. Ez idén, februárban voltam nála Caprérában s később ismételve Turinban s meggyőződtem, hogy Sicilia és Nápoly felszabadítója sokkal alaposabb és mélyebb államférfi, mint a milyennek akkor tartatott, midőn a siker fényköre, mely gróf Cavourt fogta körül, minden egyéb olasz személyiséget a politikai téren elhomályosított. Júniusban meglátogattam őt sziklafészkében, aggódva mind hazánknak, mind az európai szabadságnak jövője felett.

A kényelmes gőzhajó, mely Genua és Szárdinia éjszaki kikötői közt tartja fel a kéthéti összeköttetést, huszonnégy óra alatt vitt bennünket La Maddalénába, honnét az utas csónakon evez át a szomszéd Caprérába. Tizenöten voltunk, kik a hőst meg akartuk látogatni, köztük : egy olasz carbonáró 1821-ből, Garibaldinak egyik bajtársa Montevideóból, egyik barátja Limából Peruban, egyik tagja a siciliai híres ezernek, hű hajóhadnagya, ki őt kereskedői vállalatban Chinába kísérte volt, aztán több tisztelője Palermóból, az Abruzzokból, Velenczéből, Nizzából, látogatók Genuából, az olaszokon kívül franczia, angol, magyar.

A tábornok magyar táblabírói szívességgel s vendégszeretettel fogadott bennünket egyszerű hajlékában s három napi ott mulatásunk alatt elég alkalmat talált minden vendégét kihallgatni s kívánságaikat teljesíteni. Ismervén azonban azon szoros kapcsolatot, mely a velenczei s magyar mozgalmat logikai kényszerűséggel egybefűzi, hosszasan s alaposan foglalkozott többször hazánk állásával. Ő a szabadság ügyét az egész világon azonosnak hiszi, kardját azonban legközelebb hazájának szenteli, de az olasz szabadság után nem ismer szentebb ügyet a magyarnál. Óhajtásainak legforróbbika az, hogy az olasz nemzet — természetes határai közt — egyesülve, alkotmányosan fejlődhessék ki s hogy a magyar s lengyel kérdések igazságos és méltányos megoldása után Európa fejedelmei közmegegyezéssel szállítsák le az állandó hadseregeket a lehető legkisebb létszámra, a felfegyverzett nemzetre bízván a belrend fenntartását s az országok védelmét. Így fordíttathatik aztán azon roppant erő s költség, mely most haszon nélkül pazaroltatik el, közhasznú vállalatokra, az alsóbb elhanyagolt osztályok erkölcsi kifejlesztésére és neve-

lésére. Európa békéjét mindaddig nem tartja biztosítottnak, míg az olasz, magyar s lengyel nemzetek nincsenek kielégítve. Nagy megelégedését fejezte ki, hogy a horvát, magyar és szerb között újra feléledt a testvériség szelleme; hogy a határőrök is mostoha sorsuknak javulását alkotmányos formákban s az egyesülésben a magyarral keresik; hogy a szerbek, horvátok és magyarok egyformán átlátják, miként a szabadság olyan, mint a gyertya világa, mely nem veszt fényéből, ha lángja más gyertyát nyújt meg. Az oláhok iránt, mint latin nemzet iránt, különös rokonszenvvel viselkedik, azt azonban fel nem foghatja, miképp találkozhatik köztük egyén, ki Bécstől, a centrálizátió fészkétől s a nemzetiségek elleneitől várja nemzeti kívánságainak biztosítását, nem pedig Pesttől, honnét a román paraszt azon személyes függetlenséget nyerte s kis birtokának azon tulajdoni jogát, melyet a dunai fejedelemségekben nemzeti kormánya alatt is nélkülöz s mely neki Oroszországban kisebb mértékben csak jövőre igértetik. Nagy érdekkel tudakozta a tábornok hazai állapotaink részleteit, a kitűnő egyéniségek, a külön pártok, a külön ajkú fajok terveit, kívánságait s kölcsönös viszonyait és éles előrelátással megfontolván a jelen válság lehető következményeit mind a két részről, végre azt mondta:

— Bárhol támadjon Európában szabadsági harcz, bajtársaimmal együtt ott leszek, mihelyt meg fogok hívatni. A kezdeményezést azonban nem vállalom el sehol; én csak ott hathatok, hol azok, kik a zsarnokság ellen küzdenek, valóban kívánják, hogy segítségükre jőjjek; feltolni nem fogom magamat sehol, sem a szabadság ürügye alatt beleavatkozni oly harczba, mely karomat nem tartja szükségesnek. Hivatlanúl még oda sem megyek, hová szívem vonzalma édesget; de mihelyt

bármely nemzet meghí, becsületbeli kötelességemnek tartom közte megjelenni.

— S mi módon kívánja Ön, hogy meghívassék? — kérdeztem a hőst.

— Puskadurranásokkal — volt a felelet.

Garibaldinak szava varázserővel hat az olasz ifjúságra s ennek enthuziázmusa magával ragadja a kormányt.

VI.

Turin, július 11-én 1861.

A német viszonyokról nem írhatok oly alaposan, mint az eddig érintett nemzetek s kormányokéról, mert egy-két porosz diplómata kivételével, államférfiaival nem álltam semmiféle összeköttetésben számkivetésem ideje alatt. Annál többet találkoztam német menekültekkel s köztük sok kitűnő, nagy tudományú s legjobb szívű egyéniséggel. Ezen ismeretségem megerősítette előbbi tapasztalásból merített nézetemet, hogy a német egység nem sikerűlhet oly könnyen, mint az olasz. Igaz ugyan, hogy a német nemzet legfőbb vágya az egység s hogy Magyarország független állása a német egység alakúlhatásának egyik postulátuma s mégis hiába keresnénk szövetségest akár a felső Duna, akár a Rajna, akár az Odera partjain. Ötven év óta pengetik már sógoraink az egység eszméjét és mégsem tudtak feléje közeledni, sőt az első Napoleon ideje óta aligha nem hátráltak e részben, mert alatta a német faj nem több, mint nyolcz vagy tíz államban foglaltatott össze, most pedig harminczban s többen. S e harminez fejedelem közt több találkozik egynél, ki miniaturországában népszerű, a német nép pedig büszke sok fejedelme lakjaira s udvaraira. Nem kevésbé határozó még azon

tény is, hogy az egyesült Németh on Francziaországnak nemcsak vetélytársává, hanem félelmes ellenévé is nőné ki magát; hiszen nincsen német professzor, ki elfelejtette volna, hogy Alsátia, Lotharingia és a Lille körüli vidék több század előtt német föld volt s a német faj még most is tele van foglaló hajlamokkal. A franczia érdekek e szerint nem ellenzik ugyan e kisebb herczegségeknek beolvadását a nagyobb államokba, melyek aztán egymás ellen cselszövényeskedhetnének, (mint azt most Ausztria, Poroszország s a déli királyságok teszik) s erejöket elforgácsolhatnák; de nincsen franczia, ki, hazája érdekeit tekintetbe véve, a német egységet szívéből óhajtaná.

A német egység legnagyobb ellensége azonban sem a franczia politika ellenzésében, sem a herczegek s fejedelmek önérdekében nem fekszik, hanem a német faj uralkodó-vágyában, mely miatt mindig olyan érdekek védelmével bibelődik, melyek egységével ellentétben vannak s a német nevet Európa minden nemzetei előtt gyűlöletessé teszik. Csak ritkán lehet találni németet, ki igazságos tudna lenni a szláv faj s különösen a lengyelek iránt; sőt déli Németország legnagyobb része még most is azt tartja, hogy fennállására Velenczének minden áron való megtartása, s Magyarországnak beléolvasztása az osztrák örökös tartományokba múlhatatlanúl szükséges. S nem is lehet tagadni, hogy kényelmes dolog, ha cseh pattantyús, lengyel dzsidás, magyar huszár, horvát granicsár s olasz gyalog védik a határokat, hogy a német tudós gond nélkűl tanúlmányozhassa egyetemi könyvtárának kincseit. Aztán elnyomatva érezvén magát otthon tizenkettedrét zsarnokság által, önérzete fellobban, ha más nemzeteket elnyomhat, vagy csak megemlékezik Macht-

stellungjáról Velenczében és Tridentben, Magyar- és Lengyelországban, hol kénye kedve szerint civilizátorkodhatik. Meg kell azonban vallani, hogy van egy párt a németek között, Blind képviseli ezt a menekültekné, mely nemcsak az olasznak, hanem a magyarnak és lengyelnek is nemzeti jogait elismeri. Ezek az urak nem álmodoznak nagy Ausztriáról, sőt szerencsétlenségnek tartanák, ha ezen halva született eszme valaha életre kaphatna, mert a német egységet megsemmisítené. Ők tehát a szélesebb vagy szűkebb birodalmi tanács helyett azt kívánják, hogy kizárólag azon tartományok, melyek a német szövetséghez tartoznak, legyenek Bécsben egy alkotmányos országgyűlésen egyesítve, melyhez se olasz, se lengyel, se magyar, se horvát, se dalmáta ne tartozzék. Az ily német-osztrák gyűlés gyakorolhatna, szerintiik, befolyást Németországra s ellensúlyozhatná Poroszország azon kellemetlen, pedáns, bureaukráta szellemét, melytől a déli német annyira irtózik, hogy inkább felhagy az egység eszméjével, csakhogy Poroszországba bele ne olvadjon. Ezen nézetek azonban eddigelé nem voltak képesek maguknak politikai súlyt és befolyást szerezni a német udvarokra. A német kabinetek kivétel nélkül helyeslik és támogatják az osztrák kormány politikáját Magyarország irányában annyira, hogy csak minapában is egy európai nagyhatalmasság követe azt mondta nekem, midőn a magyar csendőrségekről szóltunk : „Higye el Ön, hogy azon esetre, ha győzni találnának, nem Oroszországtól kellene félniök, mert ez paralizálva van épen most, hanem a porosztól s a német fejedelmek egész rajától.“ Erre természetesen csak azt feleltem, hogy ily konjunkturák közt nem akarnám garantirozni a rajnai tartományokat a beavatkozó feleknek.

Annyi mindenesetre bizonyos, hogy egyelőre semmi német diversióra nem számolhat a magyar, habár a német sajtó és értelmiség tetemes része rokonszenvvel viselkedik irántunk, mert átlátja, hogy Schleswig-Holstein és Hessen-Kassel ügye a magyar kérdéssel azonos. A német kérdés nem ért még meg s azért többet ezuttal nem várhatunk a németektől, mint, hogy Uhland ezen szavaira emlékeztessék Schmerling lovagot:

Noch ist kein Fürst so hoch gefürstet,
So hochgestellt kein ird'scher Mann,
Dass, wenn das Volk nach Freiheit dürstet,
Er es mit Freiheit tränken kann.
Dass er allein in seinen Händen
Den Reichthum alles Rechtes hält,
Um an die Völker auszuspenden
So viel, so wenig ihm gefällt.

Magasabb helyen pedig elmondhatnák:

Und ist er im Palast geboren,
In Fürstenwiege auch gewiegt;
Die Treue wird ihm nicht geschworen
Bis der Vertrag besiegelt liegt.

VII.

Turin, július 14-én 1861.

Kedves Barátom!

Szokásod szerint azt fogod kérdezni tőlem: mi hát azon hat levélnek erkölcsi tanúsága, melyeket régi barátságból nyomattam ki oly időben, midőn a Napló csakugyan nem volt szűkében az érdekes tárgyaknak; mi hát bennök az a „Moralité", mely a gyermekkort mulattatja, melyet az érett kor keres?

Erre csak vigyázva felelhetek, honfitársaink azon-

ban megtanulták érteni a félszót is, mely nekik szól s nem a sógoroknak.

A mostani válság meglehet, hogy kibékülésre vezet az 1848-iki törvények alapján. Ha megtörténhetik, vétek volna azt megakadályozni s a nemzet lételét bizonytalan koczkára tenni. Becsületes kiengesztelődés azonban csak a törvény alapján lehetséges; mindenki tudja ezt künt és bent; hiszen még lord Palmerston orgánuma is, a „Morning Post“ csak attól fél, hogy a magyart még a Reichsrathban látandja. Lord Palmerston azonban megnyugtathatja magát, feleletünket aggodalmaira régen megírta helyettünk a vén, becsületes Uhland :

Die Treue wird ihm erst geschworen,
Wenn der Vertrag besiegelt liegt.

Tudom, hogy sokan vannak a házában, kik az ily békés kiengesztelődést nemcsak óhajtják, hanem bizton várják is; bennem azonban a tizenkét évi száműzés jóformán elölte az optimizmust s azért kezdettől fogva azon alternativát vettem szemügyre : hátha nem lesz kibékülés, s lesz nem annyira provisorium, mint positiv ostromállapot, az országgyűlés eloszlatása, a municipálitások szétkergetése s belebbezés, börtönözés, cs. kir. rögtönítélő haditörvényszék s megkegyelmezés lőporra s ónra. Mi történjék azután? Kell-e, hogy a magyar a lengyel sorsára jusson s mártyrságban keresse hazája javát? Vagy pedig, kell-e még egyszer a végső eszközhöz nyúlnunk?

Ezen kérdésre akartam felelni leveleimmel. Meg akartam mutatni, hogy jelenleg nincs háborúra kilátás; hogy Angolország minden áron fenn akarja tartani a békét; hogy a franczia nemcsak ma, hanem való-

színűleg nyolcz hónap múlva sem akar s áz olasz nem képes síkra szállni, mind a mellett, hogy a német fejedelmek és Oroszország e pillanatban paralyzálva vannak.

Kiben bízzék tehát a magyar ily körülmények közt?

Erre csak egy a felelet: Önmagában; nem pedig külseregekben.

Ha önmagában talál erőt s elszántságot, nem fog elhagyatni. Aki önmagában nem bízik, azt külseregek meghódíthatják ugyan, de nem szabadíthatják fel; — segítik azokat, kik magokat el nem hagyják.

Leveleimnek „moralité“-ját két költő fejezi ki, az egyik az olasz Filicaja, ki másfél század előtt, panaszkodva hazájának elpuhultsága felett kívánja, legyen férfiasabb, mert akkor:

Non ti vedrei del non tuo ferro cinta
Pugnar con braccio di straniere genti
Per servir sempre o vincitore o vinta.

(Nem látnálak másnak kardjával övezve, vívni idegen népek karjával, hogy szolgálj mindig, akár győzve, akár leverve.)

A másik költő, Byron, félszázad előtt éneklé:

Freedoms battle once begun,
Bequeathed, by bleeding sire to son,
If baffled oft, is ever won!

(A szabadság harcza egyszer megkezdve, örökül hagyatva elvérző apától a fiúnak, habár sokszor megakasztva, mindig nyerő.)

S evvel, kedves barátom, istenhozzádot mondok ezuttal s maradok

barátod Pulszky Ferencz.

ASPROMONTE.

I.

Ricasoli nem maradt meg soká a ministerelnöki széken; hiányzott nála a politikai siker által szerzett tekintély, mely Cavournak a működést olyannyira megkönnyítette. A piemonti elem még mindig túlsúlyban maradt a bureaukrátiánál s nehezen tudott megbarátkozni Ricasoli modorával. A franczia császár, ki tisztelni megszokta Cavour éles felfogását s azon politikai tapintatot, melylyel a forradalmi elemeket fel tudta czéljaira használni, de túlkapásainak erélyesen ellenállt s azokat visszautasította; nem tudott a rideg toscánai báró politikai ügyességében bízni, annál inkább, minthogy nézeteik a római kérdésben egyenes ellentétben álltak egymással; a kamarában pedig, melyben a többség Cavour idejében annyira összetartott, hogy minden ellenzék sikertelen maradt, most territoriális fráctiók kezdtek alakúlni. — A király sem szerette a minister rideg formáit s ez nem sokára csakugyan megúnta állását, melyben terveit nem tudta valósítani s márczius-ban, 1862-ben lemondott. Rattazzi lépett helyébe. Ezt a király mindig jobban kedvelte, mint Cavourt; ő volt a piemonti mérsékelt szabadelvűeknek parlamenti vezére és már többször ült a ministeri karszéken, csakhogy mindig oly időben, midőn szerencsétlenség érte a nemzetet. Ő volt minister a novárai vereség idejében; ő vette át a tárczát, midőn Napoleon a solferinói győzelem

után diadalmenetében félúton megállt s Olaszország reményeinek teljesítését felére szállította le; az élczlapok már most is vészmadárnak gúnyolták, ki mindig gyászt hoz az olasz nemzetre s az események csakugyan megerősítették ezen baljóslatokat, mert Rattazzi lett később Aspromonte s végre Mentana ministere.

Garibaldi nem viselkedett oly ellenszenvvel Rattazzi ellenében, mint a milyen őt Cavourtól mindig távol tartotta. A viszály közte s a kormány közt úgy is megszűnt már, mióta a déli seregnek s tisztjeinek kérdése kiegyenlíttetett; sőt a kormány most Garibaldi theoriáját a felfegyverzett nemzetről nagy részben elfogadta s megengedte, sőt előmozdította a lövésztársulatok felállítását minden városban, különösen Piemontban s Lombardiában. Garibaldi akkor Turinba jött s meglátogatta a Pó mentében városról városra a lövésztársulatokat. Útja Milánóba s a határ felé vezetett; mindenütt nagy ünnep volt, a hová érkezett s beszédei lelkesítették a népet. Régi főtisztjei, kik nem léptek volt be a seregbe, lassan-lassan körűlte csoportosúltak s amint így az osztrák határ felé közeledett, híre terjedett, hogy új expeditió készűl az osztrák ellen. Egyik magyar tisztje, ki akkor körében volt, nálam jelent meg Turinban Garibaldi izenetével, hogy szeretne velem találkozni; én természetesen tüstént hozzá siettem Sarnicóba, de ott csakhamar észrevettem, hogy valami nincs rendén: a tisztek jöttek-mentek rosszkedvűen, Garibaldi maga egészen közönyös dolgokról beszélt velem s maga is visszakészűlt Genuába és Caprérába. Megtudtam, hogy a kormány a tábornok egyik főtisztjét elfogatta s rendelkezett a katonasággal, hogy az Garibaldit akadályozza, ha ez a békét megtörni s az osztrák velenczei határt átlépni merné. Miután ezen ügy

egészen elsímittatott, a legvadabb hírek keringtek a közönségben. Azt beszélték, hogy Mazzini a királylyal levelezésben állt s egy velenczei összeesküvéssel egyetértve, a ministerium háta mögött terveztek volna egy garibaldinus expeditiót, hogy azonban ezt Rattazzi a franczia rendőrség útján megtudta s megakasztotta. — Garibaldi ultramontán ellenei Parodi esetét is kapcsolatba hozták ezen ügygyel. Ezen gazdag genuai bankár t. i. — ki tudvalevőleg a Péter-fillért kezelte — fényes nappal, délben bankházában három egyén által megtámadtatott s hétszázezer frank erejéig megraboltatott. A pénz később előkerült s a tettesek is elfogattak, perök nagy feltűnést gerjesztett s kivilághlott, hogy a politikának nem volt semmi köze ezen rablással, mely merész szemtelensége által neméhen egyetlen maradott.

II.

Garibaldi nem időzött soká Caprérában, egyszerre csak azt hallottuk, hogy ismét Siciliában van.

Látogatásának valódi okát nem tudta senki. Híre terjedt, hogy Görögországba szándékozik a régi görög tartományok visszahódítására s csakugyan Lambros és több tekintélyes görög járkált körűlte, de ő hallgatott terveiről. Néhány meghitt barátjával Marsálába ment, hol 1860-ban az ezer hős diadalmas hadmenete kezdődött; innét Calata Fimibe, hol első győzelmét aratta a nápolyiak felett s Palermo felé ugyanazon úton, melyen azelőtt kis seregét vezényelte. Jelenléte roppant lelkesedést szült mindenütt; a lakosság hozzá tolongott, mindenki szerencsésnek érezte magát, ha csak ruháját is érinthette, az ifjúság körűlötte sereglett, a nők bálványozták. Pallavicini őrgróf, ki mint helytartó Palermóban székelt s Garibaldinak régóta barátja volt, nem tudta,

mihez tartsa magát; természetesen a legnagyobb szívélyességgel fogadta; de másrészről neki is támadtak aggályai s folyvást kért utasítást Turinból, mert egyáltalában nem tudta, mitévő legyen. Egyszerre csak megjelent a lapokban egy proclamátió, melyben Garibaldi régi híveit felszólítja, gyűljenek össze a Palermo melletti fügefa-erdőben s kövessék. Egy pár nap alatt egy önkénytes sereg élén állott; régi főtisztjei közűl azonban csak kevesen jelentek meg. Corte volt vezérkari főnöke, Nullo, Bidischini, Enrichetto Cairoli, a fővezér fia, Menotti itt voltak ugyan, de a régi, híres tisztjei közűl alig találkozott egy-kettő, aki most hozzácsatlakozott volna; a tábornokok Bixio, Cosenz, Sirtori, Medici, Türr, Éber, mind elmaradtak; senki sem tudta, mi az, amit Garibaldi tervez; a királyt éltette, kiadta a jelszót: Roma o morte, de ennek keresztülvitele hóbortos álomnak látszott. Egy pár nap múlva, amint serege a fügeerdőben megszaporodott, a hegyek felé vonúlt a sziget középpontjában. Pallavicini most lemondott állásáról, helyébe Cugia tábornokot, a volt hadügyminister küldték Palermóba.

Turinban egyáltalában nem tudtuk magyarázni ezen kalandot. Mordinival találkozván, említettem neki, mennyire veszedelmes, hogy Garibaldi mellett alig van valaki okosabb s higgadtabb barátai közűl, pedig Olaszország nincs még azon helyzetben, hogy meggondolatlan mérénylet ne veszélyeztethetné existentiáját. Mordini erre megkérdezett, vajon kész volnék-e vele Siciliába menni? ha igen, várjak holnap a genuai vasut-indóházában, azon vonatra, mely a Rubattino-társaság gőzhajóival összeköttetésben áll.

Másnap reggel ott voltam a vasutnál s ott találtam Mordinit több képviselőtársaival, Fabrizzi tábornokkal,

Garibaldi régi bajtársával, Cadolinivel és Calvinóval, kik a nápolyi hadjáratnál őrnagyi rangot viseltek. Ugyanazon coupéba ültünk, de szándékáról egyik sem beszélt közűlök, nem is tudtam, történetesen találkoztunk-e vagy összebeszélésből. Mordinival s társaival beszélgettem mindenről, csak Siciliáról nem és utazásunk czéljáról. Genuába érkezvén azonban, mindnyájan a gőzhajóra siettünk, mely egyenesen Palermóba indúlt. Itt már minden tartózkodás nélkűl beszélgettünk s egyhangúlag azon véleményben voltunk, hogy Garibaldi aligha nem bocsátkozott oly oktalan kalandba, mely nemcsak neki, de Olaszországnak is kárára válhatik; azért jó lesz, ha mi is hozzácsatlakozunk, talán képesek leszünk hatni reá. Meg voltunk egyébiránt győződve, hogy ily expeditiót nem kezd anélkűl, hogy a királylyal egyetértésben volna, s ebben megerősített még azon körűlmény is, hogy a kormány magaviselete nagyon kétértelmű volt, szóval ugyan rosszalta a szabadsághős új fellépését, de nem gátolta meg, midőn azt oly könnyen tehette volna. — Garibaldi végczélja nem is lehetett más, mint Róma; hogy lehessen azonban Rómába jutni Siciliából, azt csak Garibaldi fantáziája találhatja fel, nem a mienk. Ily beszélgetések közt tölt el áz idő a tengeren, míg a hajó Palermóban kikötött. Itt már láttuk, hogy rendkívüli rendszabályok állnak fenn, az utasoknak mindnyájoknak legitimálni kellett magokat, utazásuk czélját megmondani, bejelenteni a szállásukat stb. Világos volt, hogy meg akarják akadályozni vagy legalább ellenőrizni a garibaldinus tisztek beözönlését. Ez azonban alig volt szükséges, mert a tábornok proclamatiói Felső-Olaszországba épen nem hatottak s régi tisztjei távol tartották magokat tőle; az egész gőzösön, mely bennünket idehozott, alig

láttam egy-két embert, ki úgy nézett volna ki, mintha Garibaldihoz szándékoznék menni.

Mi is kijelentettük, hogy a Trinacria-hôtelbe szállunk s minden akadály nélkül odamentünk. Alig rendezkedtünk azonban el, már is a helytartó szárnysegéde megjött s meghívott bennünket, látogassuk meg ő excellentiáját és szálljunk a palotába, hol bennünket mint vendégeit szívesen fogna látni. Rövid tanácskozás után csak én mentem át a királyi palotába s nyiltan megmondtam a helytartónak, hogy szándékunk Garibaldihoz menni s őt, ha lehet rábeszélni, hogy kalandját úgy irányozza, miszerint abból Olaszországra veszély ne következzék; hogy nem értjük a kormány eljárását, de a három képviselő Garibaldinak meghittje, ugyanazért nem akarnak érintkezni jelenleg a kormány képviselőjével, nehogy ez Garibaldiban mindjárt gyanút gerjeszszen. Cugia bevallotta, hogy ő a legnagyobb zavarban van; a kormánytól eddig határozott utasítást nem nyert; mindenesetre örül, ha mi a tábornokhoz megyünk s még inkább annak, hogy neki egy levelet mutattam, melyet a főváros lelkesedésének benyomása alatt Mateucci közoktatási ministernek írtam, megemlítve, hogy a fiatal nők gyávának jelentettek ki minden úrfit, aki nem csatlakoznék Garibaldihoz, s hogy ennek következtében az összes aranyozott ifjúság mind a tábornoknál sereglett össze csak úgy, mint a kikötő erős, izmos napszámosai, kik közt az ezer hős vezére roppant népszerű volt. A helytartó elolvasta ezen levelemet, elküldetését irodájának hagyta meg s megkért, várjuk be a minister feleletét s azzal indúljunk Garibaldihoz, kinek hollétét biztosan ő sem tudja jelenleg. Különben a közlekedésre nézve is azon vidékekkel, melyekbe az önkénytesek vonultak, oly rendszabályok tétettek, hogy,

ha ellenezné utazásunkat, azt meg is akadályozhatná. E szerint egy pár napig Palermóban maradtunk, úgy is tudtuk, hogy addig, míg az önkénytesek Siciliában vannak, semmi baj sem történhetik; a veszedelem csak akkor kezdődik, hogyha sikerűlne nekik a száraz földön kikötni s Róma felé nyomúlni, mit a franczia császár alig fogna megengedni. Garibaldi terve meglehetősen tisztán állt előttünk, hogy ismételni akarja első hadjáratát s hogy felfelé vonúlva Nápolynak, serege lavinaként szaporodik oly annyira, hogy ezáltal a kormány is kényszerítve lesz az állítólag veszélyeztetett társadalmi rend helyreállítására. Ez volt az ürügy 61-ben is, midőn a király Szt.-Péter territoriumának legnagyobb részét elfoglalta és La Moricière seregét szétverte. Most is megteszi majd az utolsó lépést s bevonúl Rómába. Akkor aztán büntesse meg, ha akarja Garibaldit, mint ki parancsolatainak ellenére őt ily lépésre kényszerítette.

Kocsit fogadtunk s körűl-belűl olyan utakon, minőket Magyarország némely részeiből igen jól ismertem, minőket civilizált országban alig lehet találni, Cataniába érkeztünk, de az önkényteseket nem találtuk még itten, nem is lehetett tudni, hol vannak a hegyek közt; ellenben itt ért utól a helytartó egyik segédtisztje, aki Mateucci feleletét levelemre számomra elhozta. Feltörtem, elolvastam, láttam mindjárt, hogy ez hozzám van ugyan czímezve, de Garibaldinak szól; Mateucci feltette, hogy levelét a tábornokkal közleni fogom, ugyanazért nem épen parlamentáris fordulatokkal szidta Napoleont és a francziákat, kik Rómát még mindig elfoglalva tartják, de a mellett erős színekkel ecsetelte a nehézségeket, melyekbe Garibaldi a kormányt bonyolítja, mi Rómának felszabadítását nem hogy előmozdítaná, hanem talán

sok időre is elodázza; ugyanazért felkér, szóljak vele, appelláljak hazafiságára, mondjon le tervéről, oszlassa szét önkényteseit, nehogy a kormányt azon kellemetlen helyzetbe hozza, hogy fegyveres erővel akadályozza meg a kaland további folytatását s ellenségnek tekintse Olaszország nagy szabadsághősét.

III.

Éjjel tovább siettünk s Regalbutóban éjfél után csakugyan megérkeztünk. Garibaldi s vezérkara itt szállásolta be magát egy nagy középületbe; hallottuk, hogy alszik, mi tehát egy rosszúl világított nagy terembe vonúltunk; találtunk még néhány széket, melyre leülhettünk, körűltünk sürögtek-forogtak az önkénytes tisztek, ott volt Garibaldi fia Menotti, ott Bidischini, de a legnagyobb részt Mordini s Fabrizzi sem ismerték. Körűltekintve Mordini figyelmeztetett engem egy úri emberre, ki a terem egyik szegletében társalgott, óriási egy alak volt, határozott arczkifejezéssel.

— Nem szeretek ezzel itten találkozni, Bentivenga báró, igazi középkori jellem. Garibaldi hadjárata alatt a sziget belsejében a hegyek közt maga vetette fel magát kormányzónak, sok embert elfogatott, megveretett, megkínoztatott; midőn prodictátornak neveztettem ki, legelső rendeletem az volt, hogy őt állásától megfoszszam.

Alig mondta el ezt, midőn Bentivenga felénk tartott s udvariasan köszöntve Mordinit, elmondta miként kűlönösen örűl ez alkalomnak, hogy személyesen fejezhesse ki köszönetét, mert mélyen lekötelezve érzi magát prodictator úrnak. Mordini csudálkozva kérdezte, hogy miért?

— Uram — szólt ez — tudni fogja, hogy bátyám,

Bentivenga néhány év előtt egy összeeskiivés élén állt a nápolyi kormány ellen, hogy néhány szomszédja és álbarátja elárúlta őt, úgy hogy ugyanazon pillanatban, midőn a lázadás kiütött, tüstént el is nyomatott; bátyámat elfogták s agyonlőtték, engem elfogtak. Midőn Palermo bevételének híre hozzánk jutott, magamhoz ragadtam a hatalmat e vidéken s azt mindenkivel éreztettem, bátyám árúlóit mind elfogattam s megkínoztattam, elégtételt szereztem nevének, boszúmat kitöltöttem rajtok; de épen legnagyobb zavarban voltam, hogy mit tegyek ezentúl, midőn Ön oly szíves volt engem állásomtól elmozdítani. Administrálni nem tudok, nem vagyok arra való, hogy politikai szerepet játszszam, boszúmat betöltöttem, nem volt többé semmi tenni valóm, nem vagyok egyéb, mint egy siciliai báró, ki meg tudja boszúlni családját. Ezt megtettem, másra nem vágyódtam, s Ön felmentett attól, hogy közigazgatási hibákkal compromittáljam magamat.

Kezet nyújtott Mordininak, ki azt szívesen megszorította; ekkor jött az üzenet Garibalditól, hogy minket vár. Beszélgetett Mordinival s Fabrizzival, aztán hozzám fordúlt s megkérdezett: „Hát Ön mit csinál itten?“ — Megmondtam neki, hogy szíves volt engem barátjának tekinteni, azért tehát hozzájöttem, nem akkor, mikor nézetem szerint okos, nagyszerű vállalatba bocsátkozott, hanem most, midőn olyanba fogott, mit a hideg logikával összeegyeztetni nem lehet. Az öreg mosolygott, megmondtam neki, hogy van levelem Mateuccitól, mely talán inkább neki szól mint magamnak s azt kezébe adtam. Elolvasta, visszaadta e szavakkal: „Jobban tudom én, mint Mateucci, mit teszek s miért teszem.“ Ezen szavai megerősítették bennem a gyanút, hogy mégis létezik oly egyetértés közte s a király

közt, melyet a kormány legfelebb gyanít, de bizonyosan nem ismer. Garibaldi folytatta: „Egy óra múlva indulunk, ha csakugyan velem akarnak maradni, készüljenek erős marsra, délben Centorbiban leszünk.“

IV.

Még hajnal hasadta előtt indultunk el a hegygerinczen, seregeknek járatlan utakon, de a sereg, melylyel most marsirozgattam, párját ugyan nem találta sehol a világon. Összesen három ló volt itten, az egyiken Menotti vezette az előcsapatot, a másik a fővezéré volt s táborkari főnöke, Corte szintén tett szert lóra. Ágyúról, szekerészetről, podgyászról, ambulanceról természetesen szó sem lehetett, az összes szekerészetet legfelebb a kocsink képviselte, mely egy pár órával elindulásunk után hagyta el Fabrizzivel Regalbutot s délután Centorbiban utólért.

Mint jó gyalogló az előcsapattal mentem, egy pár órai mars után azonban egy szőllőben megálltam Menottival együtt s hagytuk az egész oszlopot magunk előtt elhaladni. Különös nép volt bizony az, a sicziliai aristocrátia elkényeztetett ifjabb tagjai s mellettök a nép fiai, a legkülönbözőbb fegyverekkel ellátva, itt-ott az autonom sicziliai csendőrök közül néhány s ismét néhány közkatonája a királyi seregnek; egyszerre azonban szemünkbe tűnt egy tizenöt-húsz emberből álló csapat, vadabb kinézésű, mely sokkal jobban fel volt fegyverkezve, mint a többi s edzettebbnek is látszott, de egészen külön állt, nem egyveledett a többiek közé, kik szemlátomást kerülték. Megkérdeztem Menottit, kik lehessenek? azt felelte: „Nem is kételkedem, hogy ezek valóságos rablók, de az egész sereg önkénytes, az csatlakozik hozzá, aki akar; majd eljön az idő, mikor az ily

elemektől megtisztulunk.“ Félórai nyugvás után ismét tovább indultunk s a legnagyobb hőségben délben odaértünk Centorbiba, mely a siciliai hegyláncznak egyik keleti meredek fokán, a nagy cataniai lapály felett épült; a kilátás leírhatatlan szép volt. A város előtt fogadott a polgármester és tanács, sajnálkozását fejezte ki, hogy a tábornokot és sereget egyáltalában nem láthatja el, mert a kormánytól a legerősebb parancsolat jött e részben s már három napja, hogy még a malmok is szünetelnek lisztet készíteni, 6—8000 ember számára nincs kenyér ezen kis városban. Garibaldi szeme szikrázni kezdett, mint mikor haragra lobbant; tudta, hogy 6000 ember semmi esetre éhezni nem fog; amit nem adnak nekik, azt ők elvehetik; de minden rendbontásnak legnagyobb ellene lévén, jobb szeretett volna mindent jó szerével elvégezhetni. Mellette állván, észrevettem, hogy a polgármester szabadkőmíves, s Garibaldit figyelmeztettem erre, ő tehát megadván a szabadkőmívesi jelt, megkérdezte a polgármestert, képes volna-e testvéreket éhezni hagyni, akkor, midőn ezek, ha kell, magok is könnyen elláthatják magokat. Nem akarja, hogy a sereg, melynek zöme fél óra múlva megérkezik, a városba helyeztessék el, kint fog táborozni, de akkor jól kell azt ellátni, különben képes lehetne a várost is meglátogatni. A polgármester megértette mindjárt az intést és ígérte, hogy mindent el fog követni, nehogy a sereg éhezzék s Garibaldit magát és tisztikarát a városházra hítta meg, hol szerény ebéddel megvendégeltettünk. — Délután, midőn a tábornok rövid időre lenyugodott, Corte bennünket szobájába hítt, ott voltak a főtisztek csaknem mindnyájan s azon kérdést vetették fel: mit tevők legyenek, ha csakugyan azon helyzetbe jutnának, hogy

az olasz sereggel mint ellenséggel találkoznak, mert ezen feltevés nem volt már alap nélkül; tudtuk, hogy az egész szigetről Catania szomszédságába pontosíttatnak össze a gyér helyőrségek, melyek azonban együttesen számunkat mégis meghaladják; ők a völgyben haladtak előre Catania felé, hová mi a hegy ormain marsiroztunk, Catania körül szükségkép találkoznunk kell. A tisztek egyhangúlag azt határozták, hogy ily esetben keresztbe tett kezekkel bevárják az olasz sereg lövéseit, ők semmi esetre nem lőnek testvéreikre. Épen vége volt az értekezletnek, midőn Garibaldi Mordinival magához hívatott s miután kocsink is megjött volt már, meghagyta, siessünk le Paternóba, keressünk ott fel egy bizonyos meghitt emberét s mondjuk meg neki, tartsa meg ígéretét, itt van az idő, a hívek készüljenek, a tábornok reggel maga is ott lesz. Éjfélkor tehát Paternóban voltunk, Mordini emlékezett, hogy van itt egy embere, kit ő még prodictátor korában ismert, mi tehát ehhez hajtottunk s előlegesen ezzel szóltunk. Ez csakugyan megmondta nekünk, hogy az, kihez Garibaldi utasított, nagyon kétes egyén, ki talán képes volna a megbízást az olasz tisztekkel is közleni. Mi azonban mégis felkerestük, de csakhamar átláttuk, hogy ez semmi egyéb, mint egy hazafias szédelgő; maga is bevallotta, hogy a paternói polgárság egyáltalában nem garibaldinus, sőt hogy az ily rendetlen seregtől kirablását félti s biztosságát inkább a seregben keresi. Rossz sejtelmekkel telve mentünk tovább Cataniába.

Útban találkoztunk egy csapat rendes katonával. Megállítottak, amint neveinket megtudták, mindjárt kérdezősködtek, mit tevők legyenek? parancsolatjok megakadályozni, hogy Garibaldi önkénytesei Cataniába bevonúlhassanak s a tengerparthoz érhessenek; nincs-e

remény, hogy e szerencsétlen ügy komoly összeütközés nélkül bevégeztethessék; mert minő helyzetbe jönnének ők, ha Garibaldit s önkényteseit megtámadni kénytelenek volnának!? Mi csak azt feleltük, hogy az egész eljárást nem tudjuk felfogni, nem tudjuk, mennyi ebben a valóság, mennyi a comédia; mert annyi bizonyos, hogy ha Garibaldi expeditióját komolyan elleneznék, már régen lett volna alkalom előhaladását megakasztani.

Délfelé Cataniába érkeztünk, itt nagy volt a sürgés-forgás, a város középkori falakkal lévén körűlvéve, előre látható volt, hogy a helyőrség igen könnyen megvédheti ezeket s be nem bocsátja az önkényteseket, a nép azonban itten határozottan garibaldinus érzelmű volt, izgatottság jelei mutatkoztak mindenütt, senki sem tudta, mi történhetik. Hírt kaptunk azalatt, hogy Garibaldi Paternónál csakugyan találkozott a sereggel, de összeütközés nem történt, az összes városi lakosság közbe állt a két sereg közé, hozott élelmi szereket mindakettő számára s rövid idő múlva az egyik jobbra a másik balra tovább indúlt. Bármely hihetetlennek látszott ez, még hihetetlenebb dolog is történt: a cataniai helyőrség estefelé teljes rendben az egyik kapún kivonúlt a sziget belseje felé a veres-ingesek ellen, de másfél órával később jött a hír, hogy a másik oldalról jő Garibaldi s az önkénytesek.

Csakugyan úgy látszott, mintha csak szántszándékkal kikerűlték volna egymást, a királyi sereg elvonúlt s Garibaldi roppant lelkesedés közt belovagolt az önkénytesek élén Cataniába. Természetes, hogy serege itten mindjárt erősen megszaporodott s minden nap szorgalmasan gyakoroltatott; itt voltunk tehát egy erődített városban, előttünk a tenger, hátunk me-

gett közel a városhoz az olasz sereg, hogy fog ez végződni?

Garibaldi a benczés monostorban ütötte fel főhadiszállását, tisztjei itt ebédeltek mindennap; előttünk terült el a kikötő s ebben két olasz hadihajó horgonyozott, mely tehát minden eszmét, hogy kijuthassunk csaknem nevetségessé tett; de Garibaldi mindamellett jókedvű maradt, terveit senki sem merte kérdeni. Harmadnapra megjött a franczia gőzhajótársaság rendes gőzöse s az olasz gőzös. Délután, midőn a kikötőbe sétálgattam, észrevettem, hogy az egyik hajó fedélzetén itt-ott veres-ingeseket látok s nemsokára később Bidischini hozzám jött s megsúgta, hogy amint alkonyodik, igyekezzem a gőzösre jutni. Mordini is felkeresett, hogy Garibaldi hivat benniünket. Elmentiink hozzá s ő Mordininek s Calvinonak több levelet adott át s meghagyta indúljanak el tüstént Messinába s onnét a legközelebbi gőzössel vissza Turinba, ahol utasításait teljesítsék s ezzel búcsúzott. Ekkor, amint nekem kezet adott, azt mondtam neki:

— Tábornok, én el nem hagyom, úgy látom, most kezdődik a veszély, szégyelném, ha ily pillanatban nem kísérném; engedje meg, hogy Ön mellett maradjak.

Garibaldi, úgy látszott, meg volt lepetve; Cortéhez fordúlt s meghagyta, hogy számomra készítse el tüsténi a kinevezést táborkari ezredesnek.

— Hát ha csakugyan velem akar maradni — így folytatá — akkor ott legyen ám este a gőzhajón, Bidischini majd gondoskodik, hogy legyen alkalma odajuthatni.

Amint alkonyodni kezdett, nagy mozgást vettiink észre az olasz hadihajókon; felvontatták a horgonyokat s csakugyan kigőzölögtek a kikötőből. Világosan ki-

kerültek bennünket, mert azt csak nem lehetett feltenni, hogy nem vették volna észre, miként a postagőzösök lassan-lassan veres-ingesekkel telnek meg. Én már azt is gyanítottam, hogy nem akarván bennünket a városban egyszerre szárazföldről és tengerről megtámadni, ami igen könnyű lett volna, de mindenesetre vérontásra adna alkalmat: a hajók azért mentek ki a kikötőből, hogy lesben állva, bennünket a gőzösön, ahol ellenállásra képesek nem volnánk, úgy elfogjanak, mint a halász hálójával a halakat.

Kilencz óra tájban csónakra ültem s a gőzösre felmentem, ez már meglehetősen megtelt, a parton nagy volt a zsibongás, az emberek a csónakok felé tolakodtak, a két gőzösön legfelebb másfél ezer ember talált helyet, ezek is úgy össze voltak zsúfolva, hogy alig lehetett mozdúlni, végre Garibaldi is megjelent az egyik hajó fedélzetén s vezérlő hanggal kiáltott: „silenzio!“ erre az összes önkénytesek felkiáltottak: „silenzio.“ Garibaldi ekkor kiadta a tiszteknek a rendeletet, hogy a legnagyobb csend uralkodjék, minden hang s világítás el van tiltva, még csak szivarra sem szabad gyújtani, nehogy a királyiak hajóinkat az éj sötétjében a tengeren észrevegyék. A parancs ki lett adva, de csendesség nem állt be, annál is inkább, minthogy a parton növekedett a lárma, azok, akik elmaradtak — épen a selejtesebbek — csak most vették észre, hogy számukra nincsen hely s éktelen lármát ütöttek, sőt midőn erre semmi felelet nem jött, még reánk is lőttek. Távolabb voltunk azonban, mint hogy fegyvereik árthattak volna nekünk. Elindúltunk tehát, a két gőzös a sötét éjben közel a parthoz haladott csendesen előre, mi feszűlten vártuk, hogy a hadi hajók útunkat elvágják s megadásra szólítanak fel, de ezek nem mutatták

magokat sehol. Éjfél után a hold is felkelt s habár egy darabig az Aetna árnyéka elfedett bennünket, nemsokára szabad tengeren voltunk s távolról láttunk gőzhajófüstöt. Nem sokára egy nagy gőzös is feltűnt s felénk tartott, de nem volt hadihajó, hanem a marseilli társaság konstantinápolyi postahajója, mely Messinának vette útját. Fényes nap volt már, midőn a szárazföldhöz értünk, oly síma tengeren, mint a tükör, a miletói határban, hol a part lejtősen ereszkedik le a habokba. Horgonyt vetettünk s a kiszállásolás megkezdődött. Ez két óra alatt a legjobb rendben megtörtént. Garibaldi mindjárt elrendezte az indúlást s az oszlop rendesen elvonúlt előttünk; akkor kérdeztem, mit parancsol most velem?

— Azt, hogy menjen mindjárt vissza a hajóra, Nápolyban adja tudtára a magyar légiónak, hogy jövök, azután menjen Turinba s buzdítsa barátainkat; komoly összeütközés csak a francziákkal lesz Nápolyon túl. Ott elvárom, ha csakugyan nem kerüli a veszélyt.

E szerint visszamentem a hajóra, melyen most én voltam az egyedüli útazó s délben Messinába értem, hol Mordinit s Fabrizzit tüstént megtaláltam, kik nagy csodálkozásukra hallották, hogy Garibaldinak csakugyan sikerült a kiszállás a szárazföldön. Két órával később Nápoly felé indúltunk, ahol este meg is érkeztünk. Dunyov ezredes, ki lábát a capuai csatában vesztette el s most itt élt penzióban, mindjárt felkeresett, elbeszélte, hogy Ihász épen tegnap ment vissza a légióhoz Nolába, egyébiránt minden utasításaimat közleni fogja vele.

Megkértem, adja tudtára Dumas Sándornak, hogy reggel meg akarom még látogatni mielőtt indulok s azzal leültem s a „Daily News“ számára a múlt napok

mesés eseményeit hosszasan s részletesen leírtam s későn éjfél után fáradtan aludtam el.

V.

Reggel Mordini szobájába mentem s megkérdeztem, hol ebédelünk; mire ő egy rendőrre mutatván, kit most a szobában észrevettem, azt felelte:

— Látja, hogy vendégem van; fogva vagyok.

Azalatt Fabrizzi is belépett s a rendőr bejelentette neki — nagy meglepetésére — hogy ő is fogoly. Azon kérdésére, mily alapon merik őt, ki képviselő, elfogni; a rendőr egyszerűen Lamarmora tábornok parancsára hivatkozott s az ostromállapotra, mely tegnap óta ki van hirdetve, írott rendeletet nem tudott előmutatni. Míg a rendőr Fabrizzivel végezte dolgát, Mordini zsebembe csúsztatá tárczáját, mire én, búcsúzván két utitársamtól, az ajtón ki akartam menni. De itt szintén egy rendőrre akadtam, ki visszautasított, mert bemenni mindenkinek szabad, ki senkinek. E szerint én is leültem s vártam a dolgok további kifejlését s figyelmeztettem a két képviselőt, hogy tiltakozásukat itt készíthetik. Ők tehát tüsténti ünnepélyes tiltakozást fogalmaztak, hogy képviselői immunitásuk meg van sértve s ezt a rendőrfőnökséghez küldték, végre némi várakozás után hoztak egy formális rendeletet Lamarmorától, mely hivatkozva az ostromállapotra, a három képviselőt a Castel Nuovo erődbe bezáratni parancsolja. Amint a rendőrök ezekkel távoztak, csak egy biztos maradt a szobában, kitől kérdeztem, hogy velem mi történik? Kérdésére megmondtam, hogy én az angol „Daily News“ levelezője vagyok s Genuába és Turinba utazom. A biztos egy rendőrre bízott, ki szobámba kísért, hol utitáskámat magamhoz vettem és számlámat kifizettem.

A biztos nem sokára visszajött azon jelentéssel, hogy a rendőrfőnöknek semmi kifogása sincs ellenem; azonban rendeli, hogy a rendőr tüstént a hajóra kísérjen s felügyeljen, hogy senkivel se közlekedjem. Felvettem tehát utitáskámat s a rendőrrel a kikötőbe mentem. Amint a hajóra érkeztünk, a rendőr becsületszavamat kérte, hogy vissza nem jövök és senkivel sem közlekedem, s ezzel cabinomban hagyott, hol én Mordini tárczáját hamar táskámba tettem s egy pár garibaldinus proclamatiót, mely nálam volt, a tengerbe dobtam. — Nem sokára lármát hallok a fedélzeten s amint felmegyek, látom, hogy a rendőrbiztos, ki Mordinit s társait elfogta, itt van a hajón s parancsolja, hogy minden utazó szálljon ki s jelenjen meg a rendőrségnél. Az utazók egy része színésztársulat volt, mely Felső-Olaszországba indúlt s a színésznők ezen „non putarem"-et nagyon tragice fogták fel; olasz gesticulátióval tiltakoztak az ellen, hogy ők a politiára vitessenek, sőt a primadonna festőien elájúlt; én pedig a biztoshoz fordúltam s megmondtam neki, hogy ezen egész komédia nem szükséges; tudom, ez csak azért történik, hogy engem fogjanak el, a rendőrségnél mindezeket el fogják bocsátani, engem visszatartani; egyszerűbb, ha ezeket itt hagyja s csak engem vezet oda minden feltűnés nélkül.

— Eccellenza, csakugyan igaza van — volt a felelet s ott hagyva a többieket, engem elkísért a quästurához. Ott egy igen előzékeny úri ember fogadott, bemutatta magát, mint signor Amore, rendőrségi titkár, a kerevetre ültetett s átellenben az íróasztalnál helyet foglalt; elővette tollát, láttam, hogy kezdődik a vizsgálat.

Megelőztem a titkárt s elmondtam, körűlbelűl azt,

mit ő valószinűleg nekem mondani akart, hogy t. i. roppantúl sajnálom őt oly helyzetben látni, mely engem mindenesetre feszélyez. Tudom, hogy ez a körűlmények következése, felfogom állásának kellemetlenségét.

— Hogy-hogy? — kérdezé meglepetve.

— Az úr — szóltam — galantuomo s most a sbirro szerepét kénytelen elvállalni; Viktor Emanuel uralkodása alatt élünk s Önnek úgy kell eljárni, mintha Bomba kormánya alatt szolgálna.

Amore úr mosolygott s azt találta, hogy bizonyos pontig igazságom van s ő csakugyan kellemetlen helyzetben érzi magát, mire ismét közbevágtam:

— Ne gondoljon azzal, értem a helyzetet; Pulszky Ferenczuek hívnak, levelezője vagyok a „Daily News"-nak, Garibaldival voltam Siciliában, ebben semmi titok sincs, ezt tudják az Önök miniszterei, bizonyságúl íme itt van Mateucci levele, mely annyira bizalmas és a franczia császár politikáját oly élesen bírálja, hogy közretétele bizonyosan nem volna kellemes a miniszterre nézve, ebből látja, hogy bízik discretiómban.

Amore átnézte a levelet s azt találta, hogy ez csakugyan igen nevezetes és udvariasan megkérdezett, vajon megtarthatja-e, hogy az aktákhoz csatolhassa, mire természetesen megjegyeztem, hogy ő az úr, nem én, nekem semmi kifogásom sincs, hogy ezen levél a vizsgálati irományok közé soroztassék.

Azon kérdésre, mikor és hol hagytam el Garibaldit, elmondtam, hogy tegnap reggel Miletóban váltam el tőle. Amore meglepetve felugrott székéről:

— Hiszen erről mi semmit sem tudunk; — hát csakugyan a szárazföldön van már. Bízhatom-e szavaiban?

— Bízhatik bizony, elhiheti bátran, mert íme ma éjjel megírtam az egész kalandot a „Daily News“ számára három íves levélben, a legnagyobb pontossággal; itt van minden, ami az utolsó hét alatt történt.

Ezzel kivettem zsebemből a levelet s átadtam neki. Hozzákapott, belenézett s kedvetlenül letette.

— Hiszen ez angolúl van írva.

— Hát bizony angol újságnak nem is lehet olaszúl írni, ha azonban úgy kívánja, lefordítom Önnek, tessék írni.

Ezzel kezdtem neki diktálni szakadatlanúl két óra hosszat, ő már egészen belefáradt s megörűlt, mikor a végire jutottunk s elmondhatta :

— Ezt tüstént át kell vinnem a tábornoknak.

Figyelmeztettem, hogy négy óra van már, hogy én ma még nem is reggeliztem, nem is szivaroztam; felkérem, legyen annyi tekintettel irántam s gondoskodjék — ha ezt a szabályok megengedik — ételről és szivarról.

— Uram — volt a felelet — természetesnek fogja tartani, hogy további rendelkezésig itten vendégünk marad. Szivarral megkínált s a folyosón keresztül elvitt egy világos, elég csinos szobába.

— Ez — mondá — nappal az útlevél-iroda, négy órakor vége a hivatalos óráknak; ez lesz lakása, míg Önt letartóztatni kénytelenek vagyunk; a bureau-órákban szabadon mozoghat akármelyik teremben, mi szabadságát csak annyiban korlátozzuk, amennyiben az múlhatatlanúl szükséges.

— E szerint — kérdeztem — mik nekem jogaim, mint államfogolynak? — Szabad-e látogatókat fogadnom?

— Természetesen szabad, csak a nevöket fogják hagyni a quästori irodában, különben semmi akadály, hogy Önt meglátogassák.

— Akkor aztán szeretném ismerőseimnek tudtára adni, hogy itt vagyok.

— Ez ellen sincs semmi kifogásom.

— Talán bizony feleségemnek is táviratozhatnék, hogy fogoly vagyok, ő majd a miniszteriumnál tehetne lépéseket, szabadságom mielőbbi visszanyerésére.

— Padrone — volt a felelet — a szolgának Generinonak megparancsolta, hogy leveleimet elviheti egyenesen a postára, s meghagyta neki, hogy engem becsületesen szolgáljon ki. Azalatt hoztak szivart és ebédet. Amore elment, de szobám ajtaja nyitva maradt s átellenben a folyosón ott állt két fegyveres carabiniére; láttam, hogy miután az elővizsgálat még nincs befejezve, a parancs az, hogy engem à vista őrizzenek, azaz szemök elől ne bocsássanak el. Ez engem bosszantott, megtöltöttem poharamat borral, megkínáltam vele egymásután a két carabiniérét, megmondtam nekik, hogy barátságot kell kötnöm velök, úgy látszik, tovább is lesz még alkalmunk találkozni.

— Evviva eccellenza — volt a felelet, mialatt a poharat felhajtották.

Érre megjegyeztem, hogy nem szeretem, ha ebédnél más valaki a számba néz, nem tehetném-e be az ajtót?

— Miért ne? tegye be, ha úgy tetszik.

Erre hamar becsuktam az ajtót, meggyújtottam a gyertyát, kivettem táskámból Mordini tárczáját, elégettem mind a Garibaldi-féle leveleket s csak épen hogy elvégeztem ezen műveletet, bejött ismét Amore, kit e szavakkal fogadtam :

— Elfelejtette ám a táskámat megvizsgálni, bizonyosan azért jött, hogy most tegye? — s átnyújtottam neki a nyitott utitáskát.

Amore érezte az elégett papir szagot s mosolyogva mondá :

— Tán bizony későn van már? nem vagyok vámkezelő, nem nézek többé bele.

Ágyat hozatott most a szobába s azon volt, hogy, amennyire fogolynak lehet, kellemesen érezzem magam.

VI.

Másnap, amint a rendőrségi tisztek irodáikba bejöttek, bemutattam magamat nekik s megtudtam, hogy kívülem még egy bourbonista fiatal ember tartóztatik le itten, egy dominikánus barát és egy gyilkossággal vádolt órás, földszint pedig a camorristák. Nápolyban t. i. elterjedett egy szövetség, amint mondatott a társaság legtöbb rétegeiből, mely minden szerződés és adásvétel után bizonyos százalékot követel és kap, mert aki ezt megtagadja, az életét koczkáztatja, kikerülhetetlen lévén a camorra bosszúja. A kormány ezen szövetkezés ellen erélyesen lépett fel, a camorristákat még gyanúból is elfogatta s kényszerült lakásra más országrészbe vagy azon szigetekre vitette, melyek közel az olasz parthoz fekszenek. De a bajt tökéletesen kiirtani képes nem volt; most is sokan be voltak zárva a quästura egyik földszinti helyiségében, mely csak vasráccsal volt elzárva elől s katonák által őriztetett.

Tíz óra tájban hozzám jött Dumas Sándor, az apa, szívesen kezet szorított s elbeszélte, miként nem várt levelemre s meghívásomra, hanem mindjárt, amint híre elterjedt, hogy elfogattam, lépéseket tett Lamarmoránál s kezességet vállalt értem, ha megengedtetik, hogy ne

a quästurán tartsanak fogva, hanem a Palazzo Chiatamoneba vittessen, melyet most Dumas Sándor lakott, s ott vendége lehessek. Be is mutatta Lamarmora feleletét, melyben ezt kereken megtagadja.

Kérdezősködött, miképen jutottam ide, erre elkezdtem beszélni kalandjaimat, mire Dumas gyorsíróért küldött, hogy elbeszélésemet hírlapjában mindjárt felhasználhassa. Azalatt megjött Whitehurst Felix is, az angol hírlapíró és Sandonato herczeg, kiknek mindnyájának már tegnap írtam volt, s kik szolgálatjukat nekem szívesen felajánlották. Megkértem őket, intézkedjenek úgy, hogy minden nap reggel egyikök a helytartónál jelentkezzék s számomra kérje az engedélyt, hogy rendőrségi felügyelet alatt a muzeumot s Pompéjit látogathassam meg.

Fogságom első napja elég mulatságos volt, a rendőri hivatalnokok közölték velem az ostromállapot következtében lefoglalt hírlapokat és falragaszokat s így volt elég anyagom s időm a „Daily News"-nak börtönből megírni tudósításomat s a londoni lap csakugyan minden nap közlött egy levelet tőlem a nápolyi börtönből, melyben több politikai helybeli tudósítás foglaltatott, mint a „Times" rendes levelezőjében.

Este lármát hallottam a folyosón: Carbonelli ezredest hozták, ki roppantúl szitkozódott és tiltakozott, hogy őt, ki egyike volt a marsálai ezernek s most Garibaldi felhívására régi tábornokát nem követte s csendesen Nápolyban maradott, pusztán azért fogják el, mert ismeretes, hogy Garibaldi barátja. Megnyugtattam, hogy Lamarmora csak jó hírét menti meg, mert akit Carbonellinak hínak, annak helye Garibaldi oldalán van, hacsak nincs bezárva. Ő kapta a szomszéd szobát az enyém mellett; meghíttam közös vacsorára s fogsá-

gunk ideje alatt megbarátkoztunk, sőt a bourbonista szomszéddal is jó lábra helyeztük magunkat. Ez is tisztességes ember volt; de midőn egy muratista emissáriust szintén ide zártak, ki előbb Mazzini híveihez tartozott, ezt a folyosón, hol nappal majd mindig tartózkodtunk, míg helyiségeinkben a rendőrség el volt foglalva, annyira boszantottuk és kínoztuk szavakkal, hogy a rendőrfőnököt megkérte, vigyék akármily börtönbe közgonosztevők közé, csak mentsék meg társaságunktól s észrevételeinktől.

Azalatt megjött a hír, hogy Aspromonte dombjain az olasz sereg Garibaldi veres-ingeseivel összeütközött. Amint egymást meglátták, Garibaldi követői felkiáltottak: „Éljen Olaszország", a seregből hallatszottak szavak: „Éljen Garibaldi", de azért mégis előre indúltak. Garibaldi eléjök ment, de ők a vezényszóra rálőttek s egy golyó lábán érte a tábornokot. Elesett, hívei megadták magokat, őt hajóra szállíták, mely a spezziai öbölbe, a vesztegházba vitte. Itt első napokban nagyon keményen bántak vele; Garibaldinak még csak ágytakarója sem volt. Feleségem, Turinban, néhány angol barátnőjével mindjárt gondoskodott legelső szükségleteiről. Mindezek mélyen meghatottak bennünket, a kormány eljárása azonban lassan-lassan megváltozott.

Minthogy elég időm volt, körülnéztem a quästura minden helyiségeiben; mindenütt nagy rondaságot találtam; megtudtam, hogy a folyosót s a szobák téglapadozatát csak évek előtt, a király trónra lépte alkalmával zsúrolták fel utólszor s hogy a tisztaságnak legprimitivebb feltételei s eszközei sem voltak meg. Piszok és büdösség uralkodott az épületben; én tehát hosszabb értekezést írtam azon befolyásról, melylyel a tisztaság az egészségre hat, ezen egészségügyi észre-

vételeimet szépen letisztázva átküldtem a quästorhoz s tulajdon egészségének érdekében felszólítottam, mosassa meg az egész épületet s rendezze azt úgy be, hogy hivatalnokainak egészsége ne legyen koczkáztatva.

A szolgával sok bajunk volt; rendesen be volt csípve s parancsolatainkat igen sokszor rosszúl végezte. Egyszer késő este, midőn már ágyban feküdtem, álomból felvert s hozott két fagylaltot. Csodálkoztam, mert nem rendeltem volt fagylaltot; de ha már egyszer felkeltett, meg is ettem azt. Másnap bourbonista szomszédom említette a reggelinél, hogy mégis rettenetes, mily rosszúl szolgálják ki az embert, két nőtestvére, volt apácza, meglátogatta őt, fagylaltot rendelt számukra s az elmaradt. Nevetve mondtam meg neki, hogy fagylaltját bizony én ettem meg s nem tudtam megfogni, miként jutok hozzá.

Letekintvén egyszer a folyosóról azon helyiségre, hol a camorristák őriztettek, észrevettem, hogy azoknál valami nevezetes esemény adta magát elő, egy úri embert hoztak be közéjök, ki iránt a többi a legnagyobb tisztelettel viselkedett. Nem sokára megtudtam a szolgáktól, hogy ezen úri ember nagyon panaszkodik s nyiltan beszéli, mikép ő több hivatalnoknak erősen adózott mindig s most mégis el lett zárva. Én ezt Amore úrnak híven elmondtam, ki időről-időre megszokott látogatni s ő nem is csodálkozott felette, sőt megjegyezte, hogy az nagyon valószínű; mert nem is képzelhető, mily nagy volt a corruptió a Bourbonkormány alatt, midőn a tisztviselők rossz fizetésök mellett jóformán szabad zsarolásra voltak utalva. Bomba király maga is ismerte a hivatalnokok visszaéléseit s midőn pl. az angol vállalkozó, aki az első rövid vasutvonal engedélyét nyerte meg, a királynál arról panasz-

kodott, hogy az egyik miniszter folyvást új meg új akadályokat gördít útjába, ez egyenesen kérdezte, megkente-e már? Midőn az angol csodálkozva felelte, hogy angol ember nem szokta megvesztegetni a tisztviselőket, a király szárazon odavetette: „Pedig jó lesz, ha teszi.“ Politikai erkölcsösségről itten szó soha sem volt s azért a nápolyiak nem is tudtak megbarátkozni a piemonti szigorúbb felfogással.

Barátaim teljesítették kéréseimet s csakugyan minden reggel a legelső ember, kit Lamarmora fogadott, kérésemmel állt elő, hogy a muzeumot s Pompejit látogathassam meg. Kezdetben ezt szemtelen egy kívánságnak nyilatkoztatta ki, később bosszankodott s miután ez minden nap megújult a legkülönbözőbb személyek által, végre nevetni kezdett s egy szép napon csakugyan magához hívatott a rendőrfőnök s kijelentette, hogy nagy csodálkozására megengedtetik nekem Trója rendőrbiztos felügyelete alatt a muzeumot meglátogatni. A biztos bőbeszédű, nápolyi ember volt s kérésemre meg is mutatta nekem Nápolynak újabb időben létrejött szépítéseit s csak azután kísért a muzeumba, hol a záróráig maradtam becsületszóra; a biztos az alatt meglátogatta közellakó leányát s csak három órakor jött ismét vissza. Ekkor megkérdeztem, nem ismer-e itt valahol a szomszédságban valami kis vendéglőt, hol kedvünk szerint ebédelhetnénk, mert én már megúntam a kormány költségén való étkezést a quästurán. Csóválta ugyan fejét, de elvezetett egy vendéglőbe, hol külön szobát nyitottak nekünk, hozattam jó ebédet s jó borokat, mi Trója úrnak nagyon ízlett, még leánya s unokája számára is, kiken, amint elbeszélte nekem, a legnagyobb ragaszkodással csüggött, dugtam zsebébe egy butellát. Ezt ő viszonozni akarta s meghítt egy

kávéházba, hogy fagylaltra s kávéra vendége legyek, mert amint mondta, megszokta, hogy ebéd után fagylaltot egyék. Amint ezt megettük, megjegyeztem, hogy az én szokásom pedig az, minden fagylalt után egyet sétálgatni. Megint csóválta a fejét, de engedett; sétálgattunk a tengerparton s csak este jöttünk vissza fogságba. Harmadnapra Pompéjibe tettünk kirándulást, hová levél által meghíttam nápolyi ismerőseimet, kik valóságos ünnepet rögtönöztek a régi római városban, angolok, francziák, olaszok, a magyar elfogott garibaldinus tiszteletére.

Angolországban oly ismeretes voltam, hogy esetem a társaságban nagy feltűnést és rokonszenvet gerjesztett s lord John Russel csakugyan mindjárt utasítást adott sir James Hudson turini követjének, hogy mindent elkövessen érdekemben az olasz kormánynál. Sir James a sürgönyt mindjárt közölte feleségemmel, ki elfogatásom első pillanatától fogva aggodalmában folyvást ostromoltatta és ostromolta a minisztereket, hogy szabad lábra helyeztessem. A követ megmondta egyébiránt neki, hogy ezen utasítás daczára semmit sem tesz a kormánynál, különben igen nagy fontosságot tulajdonítanának személyemnek; azt hinnék, hogy Garibaldi kalandjában az angol kormány is részes volt, mit a franczia kormánylapok úgy is hirdettek, a miniszterek engem különben is legközelebb elbocsátanak, már csak azért is, mert nem tudják, mivel vádoljanak s miért fogtak el.

VII.

S csakugyan úgy volt. Fogságom igazi kellemetlenséggé vált a minisztereknek; feleségem minden követ megmozdított Turinban s ostromolta folyvást a minisztereket; hol az egyikhez, hol a másikhoz rontott be s

követelte szabadságomat vagy pedig letartóztatásom okát. A miniszterek Lamarmorát s teljhatalmát okolták, nekik ellenem semmi kifogásuk sincs s hogy felségem zaklatásaitól meneküljenek, hadihajót is akartak rendelkezésére bocsátani, hogy engem Nápolyban meglátogathasson; de ő megfordítva azt követelte, hogy a hajó engem hozzon Turinba. Lamarmora ismét nápolyi barátaimnak sürgetésére mindig azt felelte, hogy neki ellenem semmi kifogása, letartóztatásomat a kormánynak jelentette be s attól nem kapott további utasítást. Végre csakugyan több heti fogság után épen születésem napján, september 17-én elbocsátottak s én másnapra megint örvendező családom körében találtam magamat.

Egyébiránt az aspromontei kaland elég bajt okozott a kormánynak; a ministerek dühösek voltak ugyan Garibaldira, kinek még mindig sajgó sebe egész Európában a legnagyobb rokonszenvet keltette; de midőn a minisztertanácsban arról tanácskoztak, hogy őt mint zendülőt és pártütőt perbe fogják, mert a kamarák összejövetelét nem várhatják be anélkül, hogy vagy szabad lábra helyezzék vagy bíróság elé állítsák, a király közbe szólott, hogy a perbefogatást nem engedheti meg, mert az ily per tulajdon királyi személye ellen fordúlna lényegében. E szerint általános amnestia lett ezen kellemetlen ügynek vége, de a kedélyek ingerültsége még sokáig tartott s ellentétbe hozta a nép érzületét azon sereggel, mely az ő bálványára, Olaszország egységének hősére, lőni s őt megsebesíteni nem átalkodott.

Rendkívül kellemetlen helyzetbe jutottak különösen a garibaldinus tisztek, kik a tiszti vizsgának letétele után a rendes seregben folytatták szolgálataikat. Ezeket különben is nem igen szerették a katonaintézetekből

kijött vagy évek hosszú során előléptetett tiszttársaik; a két elem, a királyi és a garibaldinus, még nem forrott össze tökéletesen, midőn az aspromontei összeütközésnek s Garibaldi megsebesülésének híre a viszályt kitörésre hozta. Egyik ismerősöm, Olivieri, mint kapitány jutott volt egy lovas ezredhez, mely a régi savoyai hagyományok szerint a loyalitás túlzásában kereste dicsőségét. Ebédnél a napi események jövén szóba, az ezredes megjegyezte, reméli, hogy a király agyonlöveti Garibaldit. Olivieri erre elpirúlt, de hallgatott s midőn az ezredes egyenesen megkérdezte, mit mondana ehhez? csak azt felelte, hogy ez nem volna a legszebb lap a savoyai ház történelmében. Ezen szavak megítélésére az ezredes összehívatta a becsületbiróságot, mely azt határozta, hogy Olivieri adja be önkénytes lemondását tiszti jellegéről. Ez meg is történt; de ő megírta az ügyet a lapoknak, élesebb megjegyzésekkel az ezredes iránt, mire az ezredes adjutánsa párbajra hívta. Olivieri hozzám jött, engem kért fel sekundánsának, megjegyezvén, hogy Lamberti ismeretes mint a legjobb vívó a seregben, hogy vele soha semmi összeütközése sem volt; nem a maga ügyében, hanem ezredeséért akar megvívni, ami mégsem correct. Úgy látszik, hogy nemcsak előttem, de máshol is így nyilatkozott, mert míg a párbaj feltételeiről folyt az értekezlet s kardban egyeztünk meg, a két fél történetesen az utczán találkozott s Lamberti Olivierire minden ok nélkül ráütött. Ennek következtében most ez lett a valóságos sértett fél s én még egyszer elmentem a sekundánsokhoz s pisztolyt követeltem; ők azonban a franczia párbaj-codexre hivatkozva, mely hét franczia tábornagy által alá van írva, a kardnál maradtak, mert a fegyver meghatározása mindig a kihívott félé,

ez esetben tehát Lambertié. Ezen nem lehetett változtatni. Olivieri dühös volt, midőn ezt hallotta s kérte tanácsomat. Megmondtam, hogy ily esetben ne gondoljon védelemre, hanem ugorjék előre s húzzon egy hosszú vágást ellenfelének arczán keresztül, nem gondolva azzal, hogy azalatt maga is megsebesül.

Másnap a temető mellett találkoztunk s csakugyan úgy történt, amint tanácsoltam volt; amint a jel a bajvívásra megadatott s Lamberti karját egy fejvágásra emelte, Olivieri a védés helyett előre ugrott s mély sebet vágott ellenfele orrcsontjától füléig, mialatt maga is fejének hátúlsó részén könnyen megsebesült. Lamberti egyet ordított fájdalmában s a párbaj folytatására képtelen lett. A szerencse a garibaldinusnak kedvezett.

A kormány és garibaldinus ellenzék közt soká tartott az ingerültség, később azonban ismét kibékültek. Két évvel később, midőn Flórencz volt már az ország fővárosa, Garibaldi Alberto Mario vendége volt villájában, mely Flórencz felett a Bello sguardo-dombon fekszik. Ott ült a ház előtt s látja, hogy Celestino Bianchi, az államtitkár izzadva jő fel a meredek dombon :

— Kit is keres Celestino úr? — szólítá meg a tábornok már távolról.

— Önt bizony, tábornok, még pedig remélem, nem kellemetlen ügyben; a miniszter olvasta felszólítását a lapokban, hogy barátai írjanak alá 300,000 frankot némely oly becsületbeli költségek kifizetésére, melyeket a kormánynak felszámítani nem lehetett. A miniszter igen jól tudja, hogy minden számadásai mindig helyesek voltak, de érti, hogy lehettek olyan költségei is, melyek ellen a számszéknek lehetne ki-

fogása s melyeket tábornok úr ugyanazért nem is hozott fel. A miniszter azonban azt tartja, hogy ezeknek törlesztése is az ország becsületében fekszik, ugyanazért a megkívánt összegre való utalványt ezennel átadom Önnek.

Garibaldi mosolygott :

— Celestino úr! gondolja meg, mit tesz, én a pénzt nem fogadtam még el! fontolja meg, nem kötelesség-e visszavinni a pénzt a miniszterhez s az egész dolgot még egyszer megbeszélni.

— Megfontoltunk mindent; fogadja el.

— Ha szavamra nem hajt, elfogadom; de vigye meg miniszterének köszönetemet, hogy az aspromontei expeditió költségeit kifizette.

Ugyanazon időben Overbeckkel, a német régésszel, kit munkáiból már ismertem, személyesen barátkoztam meg; útban volt Nápolyba, hogy Pompéjiról szóló könyvének új kiadását szerkeszthesse. Megakartam őt ott látogatni s lementem Nápolyba; ott holmi bourbonista izgatások miatt ismét szorosabb rendszabályokhoz nyúltak, melyekről Flórenczben nem tudtam semmit. Amint a hajó megérkezett, hallom, hogy úti levélre van szükség, nekem pedig nem volt. Hátramaradtam tehát, legutólsónak hagytam el a hajót s a rendőrbiztosnak, ki az útleveleket vizsgálta, megmondtam, hogy Pulszky Ferenczcnek hívnak, útlevelem nincs; nem tudtam, hogy Flórenczből Nápolyba, olasz városból olasz városba, erre is lenne szükség.

— Tehát Ön az a Pulszky úr, aki itt be volt zárva?

— Igen is, az vagyok.

— Jaj! hogy sajnálom, hogy azon időben nem voltam Nápolyban! Az Ön protectiója több tiszttársa-

mat mozdította elő, engem nem ismert. Ön itt fogoly volt, Önnek nincs semmi szüksége útlevélre.

Bármennyire különösnek lássék ezen észjárás, még is volt logika benne, mert én mint garibaldinus voltam elfogva, most pedig a bourbonisták ellen alkalmazták az erősebb rendszabályokat.

Körülbelül tíz napig mulattam Nápolyban, főleg Pompéjiben; visszamenet korán érkeztem a gőzhajóra; elvétettem az órát, volt még elég időm. Körülnéztem s ott láttam a quästurát, hol annak idejében el voltam zárva; bementem tehát a kapun, s az első, kivel találkoztam, ugyanazon rendőrbiztos volt, ki engem két évvel előbb elfogott. Amint meglátott, elpirúlt s megkérdezett, mi járatban vagyok itten? mivel szolgálhatna? Megmondtam, hogy bizony semmivel, csak azért jöttem, hogy régi ismerőseimet meglátogassam s neki is kezet nyujthassak.

— Ez Öntől igen nagylelkű, de reámnézve hizelgő, mert ezáltal elismeri, hogy signor de Mattéót, habár azon kellemetlen helyzetben volt, hogy Önt el kellett fognia, mégis galantuomónak tartja. Most pedig jöjjön; Amore, az akkori titkár, quästorrá lépett elő, örülni fog, ha Önt megláthatja.

Ezzel bementünk az irodába, ő felrántotta a szoba mindkét ajtószárnyát s felkiáltott :

— Quästor úr, Pulszky megtisztel bennünket látogatásával. A quästor felugrott üléséről, nyakamba borúlt, örűlt, hogy láthat, kérdezte, mit akarok. Megint csak azt mondtam, semmi dolgom, meg akarom nézni még egyszer letartóztatásom helyét. — A folyosón hozzám sietett a részeges Genarinó, hogy kezemet csókolja meg, azután pedig kezdte beszélni társainak, kik engem nem ismertek, hogy én itt be voltam zárva, hogy neki minő

jó dolga volt akkor, minden nap szivar és bor, csak az kár, hogy az egész mulatság nem tartott tovább egy pár hétnél.

— Tán bizony kívántad volna, hogy mostanáig itten üljek?

— Hát bizony jobb dolgom volna mint most, nem kapok se borravalót, se bort, se szivart.

Adtam tehát neki borravalót és szivart. Láttam, hogy szolgák és tisztviselők jó emlékezetben tartották a magyar garibaldinus foglyot.

MAZZINI.

I.

Késő őszszel egy angol keresett fel, ki nekem finom papirosra kis betűkkel írt levélkét adott át; a levél alakjáról mindjárt rá ismertem, hogy ez Mazzinié, mert ez megszokta a mikroskopikus betűt s kis formátumot, hogy levelei könnyen el legyenek rejthetők, szükség esetében le is nyelhetők. Évek óta nem voltam többé összeköttetésben a nagy conspirátorral; csudálkoztam, miként jutok hozzá, hogy nekem írjon. A levél a következő volt:

Október 28-án, 1862.

Nem szükséges e kevés szavakban kimagyaráznom, miért volt az lehetetlen, hogy Kossuthtal megértsük egymást. Ön ma független, én ismerem s becsülöm odaadását, tevékenységét és értelmiségét. Működhetünk-e egyetértve két hazánk felszabadulására? Jövőjük szoros kapcsolatban áll. Van bizodalmam Önhöz; lehet-e Önnek énhozzám?

Mennyire vannak Önök részökről (forradalmi) működésökkel? Kell, hogy tudja, miként tizennyolcz hónap óta mindent, amit lehetett, megtettem, hogy Garibaldit s legjobbjainkat meggyőzzem arról, hogy a párt egész energiája Velenczére súlyosodjék. Az Ön hazája tekintetéből sürgettem ezt. Ami mindnyájunknak kell, az egy európai felkelés; és semmi felkelés, melynek jelszava a nemzetiség és mely a mozgalmat Párisba vinné,

nem jöhet máshonnan, mint egy osztrák háborúból. Ott van most az objectiv pont. Most, mikor Önnek írok, még inkább az, mint valaha. A görög mozgalom következtében az, és azon mozgalom következtében, mely november vége felé Lengyelországban valószínű.

A görög mozgalom czélja azon tartományoknak meghódítása, melyek ma még Törökországnak alá vannak vetve. Ez siettetheti a készülőben lévő mozgalmat. Közvetetlen érintkezésben lévén a déli orosz-szláv bizottsággal, mely Londonban szerveztetett, a szerbekkel, bolgárokkal s. a. t., tudom, hogy az napon, melyen a görög zendülés a határt átlépi, ezen mozgalom kitör. Ez belekeveri Ausztriát, de szükséges, hogy a magyar mozgalom ezt támogassa.

Az orosz ukáz az újonczozás tárgyában Lengyelországban, melynek végrehajtása a lengyelektől elvenné az associátió virágát — Ön tudja, hogy a kormány elhatározta, hogy önkénytes választással jár el — épen most arra birta a központi bizottságot Varsóban, hogy az actiót kezdje meg, mielőtt ez végrehajtatik. Én időelőttinek tartom a mozgalmat s azon vagyok, hogy akadályozzam. Valószínű, hogy ez nem sikerül nekem. Ez esetben igyekezni kellene, hogy a görög, a keleti dél-szláv, a magyar s a lengyel mozgalom összhangzásba hozassék. Ez elég terjedelmes egy alap volna, főleg az orosz helyőrség egy nevezetes töredékének hozzájárulása által, mely biztosítva van Lengyelországban. Ami bennünket illet, mi az Alpesekné működnénk Venétiára.

Lehet-e egyetértenünk, hogy ezen alapon minden oldalról működjünk? Mily irányt képvisel Klapka, mióta Kossuthtól elszakadt?

Ha Ön bízik kormányunkban és Napoleon Lajos-

ban, mondja meg ezt nekem őszintén. Ezt megvárom Öntől. Ha úgy hiszi mint én, hogy N. L. az emberek legveszedelmesebbje, és hogy kormányunkat illetőleg az egyetlen eszköz annak utilizálására az, ha cselekvésre kényszeríttetik, s hogy az egyetlen eszköz ezen kényszerítésre a támadás Ausztria ellen: akkor két hazánk nevében értsünk egyet minden hátsó gondolat nélkül.

Használja fel, ha nincs más eszköze, hogy velem egy pár szót közölhessen, azon személyt, ki Önnek jelen soraimat átadja, nem szükséges, hogy nevét aláírja. Mondja meg nekem, van-e valami honfitársa Angolországban, kiben bízhatik? Nekem senkivel sincs összeköttetésem aki magyar, nem is lesz mással, mint Önnel, ha ezt tartja jobbnak.

Ernesti név alatt 2. sz. a. lakom Onslow Terrasson Bromptonban, Stansfild háza 35 Thurlow Square szintén központ számomra.

Szívből az Öné

Mazzini József.

II.

Tüstént feleltem, hogy Napoleonban még akkor sem volt bizodalmam, midőn Magyarországot is bevonta terveinek keretébe; hogy meg vagyok győződve, mikép csak szeélyes érdekében karolta fel az olasz nemzetiség ügyét; hogy tőle semmit sem várok hazámra nézve. Arról is meg vagyok győződve, hogy az olasz kormány csak akkor támadja meg az osztrákot, ha arra kényszerítve lesz, most azt hiszi, hogy Velenczét talán pénzen vásárolhatja meg. A lengyel felkelést nagy szerencsétlenségnek tartanám; nem bízom sem nemességében, mely a parasztot nem tette szabad birtokossá, sem

forradalmáraiban, kiknek ábrándozó nézetei nem a mi korunkba valók s minden fennálló institutiók lerombolásában találják eszményképöket. Annyit tudok, hogy egy lengyel felkelés nem bírna semmi hatással Magyarországra; magyar mozgalomra ne számítsanak; az csak akkor törne ki, ha Garibaldinak sikerűlne a dalmát tengerpartot elfoglalni s Magyarország felé hatolni. — Klapka a rendes háborúban megfizethetetlen, ő még mindig a franczia s olasz kormány initiativáját várja. A lengyel mozgalom az európai szabadság ügyének nem fog használni, valódi szerencsétlenség.

Erre még egy levelet kaptam Mazzinitől :

November 27-én.

Köszönöm levelét. Nézeteink csak két pontra nézve különböznek : Lengyelországra s azon szerepre nézve, melyet Garibaldinak mindenki javára el kell vállalni.

Ne tárgyaljuk csak Lengyelországot magában. Úgy hiszem, hogy Ön nagyon is összetéveszti a mostani Lengyelországot a régivel. Én érintkezésben vagyok mindazon férfiakkal, kik a mozgalmat vezetik s ezek, eszméik által mind hozzánk tartoznak. Lengyelország nem képviseli többé az aristokratiát és a katholicismust. De nem ott fekszik a kérdés. A kérdés egészen egy tény körűl forog. És, legyen meggyőződve, a lengyel felkelés ténynyé válik. A szervezés ott sokkal erősebb, mint hogy nem sikerűlne; megvan a testvéri érintkezés a felkelés elemei és az orosz sereg egy része közt. A (forradalmi) munka terjed és terjedni fog mind inkább bármi történjék. A felkelés tehát megtörténik, akár hasznosnak tartjuk, akár nem, tehát számításunkból ki nem hagyhatjuk. És nem tekintve az általános megrendűlést, melyet fokozni fog, el fogja távoztatni az orosz

actió lehetőségét Magyarország ellenében. — Nézetem szerint Garibaldinak nem kell elhagyni Olaszországot. Nem változtatjuk meg operationális bázisunkat, mikor az jó. Garibaldi egy felkelés élén az Alpesekben sokkal hasznosabb a nemzeteknek, mint bárhol másutt. A szolgálat, melylyel mi Magyarországnak s a keleti népeknek tartozunk az, hogy 200,000 osztrákot elfoglalunk a velenczei háború által, s erejének egy másik részét a török határra vonjuk. Minden nevezetes garibaldinus expeditió az Adrián keresztül lehetetlen, hacsak avval nem kezdjük, hogy kormányunkat felforgatjuk.

Felkelés a hellén-török tartományokban, felkelés Szerbiában, felkelés és háború Venétiában, ime ez a tervem; csakhogy akkor biztosaknak kellene lennünk egy felkelésről hazájában. És akkor a lengyel felkelésnek is lesz haszna.

Nézete Klapkáról tökéletesen megegyez az enyémmel. Hogy is lehet, hogy ő nem látja át, miképp soha sem lesz rendes háborúnk Venétiáért, hacsak a felkelés, a rendetlen kezdeményezés nem helyezi a kormányt bukása és az actió közé.

Amit két levelem tartalma értelmében Öntől kérnék, az: terjeszteni Magyarországban az eszmét, hogy egy garibaldinus felkelés esetében Venetiában s ha egy általános mozgalom üt ki, Szerbiában kötelesség szintén felkelni; oda működni, hogy hacsak lehet érintkezés eszközöltessék magyarok, szerbek és olaszok közt; oly módon, hogy kölcsönös biztosítások és kötelezettségek cseréltessenek ki a kijelelt alapon; — felbátorítani ezeket s azokat; — engem mindenről tudósítani, amit kormányunk és a Tuileriák terveiről felfedezni képes volna, — s a magyar elemeket szervezni, melyek most Olaszországban találtatnak, hogy bele illesztethessenek adott

időben azon katonai szervezetbe, melyet önkényteseink közt készítek.

Indúlhatunk-e szövetségben ezen alapon?

Barátimnak megmondom, hogy Önben bízzanak. Ami Garibaldit illeti, Önnek tudnia kell, hogy jelenleg testvérileg szövetkezve vagyunk; szó nélkül is természetes, hogy azon actióban, melynek terrainumát készítem elő, a vezérszerep az övé.

Az Öné és az ügyé

Mazzini József.

Erre ismét feleltem, hogy magyar felkelésre csak akkor lehetne számítani, ha a háború következtében idegen sereg már szomszédságában van. Nem bíztam semmiképen azokban, miket Mazzini a kész szervezésről írt; tudtam, mily jelentések érkeztek Kossuthhoz, hogy nálunk is minden megyében hány emberre, hány lóra lehet számítani, mint biztosra, oly részletesen, hogy már azért sem adhattam azoknak hitelt. Nem kételkedtem ugyan a forrongásról az egész dél-szláv világban és Görögországban, de az általános felkelést nem hittem. Januárban azonban mégis kiütött a lengyel forradalom s nem volt rögtön elnyomható; igazsága volt Mazzininak, hogy ez oly tény, melylyel számot vetni kell; ez azonban nem hatott a Balkán-félszigetre, hol a mozgalom az orosz parancsra várt, nem pedig az európai forradaloméra. Magyarország természetesen nem kelt fel, s én Mazzini csudálkozására, hogy nálunk semmi sem történik, még a következő levelet írtam neki:

Turin, február 1-én 1863.

Drouyn de L'huys jegyzéke után Magyarország elvesztette bizodalmát Napoleonba; Aspromonte után

nem hisz többé Viktor Emanuelben és kételkedik Garibaldi sikerében. Ezáltal a forradalmi párt vesztett terrainumot s miután Olaszország a tétlenség politikáját fogadta el, Deák lett mindenható Magyarországban. Deák neve annyit jelent, mint dynastikus ellenzéket, forradalom ellenit, mely ép úgy ellenzi a Schmerling-féle központosítást, mint a zendűlést. A szélső pártok is közeledtek hozzá, ő áll jelenleg a közvélemény élén Magyarországban. Programmja az 1848-iki törvények elismerése, az országgyűlés összehívása s ezen törvények reviziója az országgyűlés által, mely Ausztriának concessiókat tenne; elismervén az osztrák sereg egységét, de fenntartván az újonczozásnak minden évben történendő megszavazását. A pénzügyet illetőleg követelni fogja a magyar pénzügy elkülönzését az osztráktól, külön administrátiót az adóra nézve, a budget, a seregnek száma s az adótörvények a magyar országgyűlést illetnék s Deák egy országgyűlési bizottságot indítványoz esetről-esetre, amely a bécsi Reichsrath bizottságával érintkezzék.

Ily alapon nem lehetetlen még a kiegyezés; de Schmerling nem engedheti meg, mert ez a februáriusi alkotmány érvényességét tagadná, ő még egy erdélyi országgyűlés kísérletét meg akarja tenni. Tudósításaim szerint ezen kísérlet nem fog sikerűlni; mert ámbár az erdélyieknek egy új, reformált közigazgatást octroyáltak, az országgyűlés többsége mégis megtagadja a képviselőküldést a birodalmi tanácsba. Horvátország küldene ugyan képviselőket azon feltétel alatt, hogy a kormány megalakítja a háromegy királyságot, azaz, hogy megszűntesse a határőrség institutióját s a vidéket Dalmátországgal együtt Horvátországgal egyesítse. Schmerling azonban nem fogad el soha ily eszméket.

A tartományi gyűlések közt csak kettő van, mely figyelmet érdemel, ez a csehországi s a galiciai (osztrák-lengyelországi). Csehországban a szláv parlamentáris kisebbség, mely a nép többségét képviseli, veszekszik a német többséggel, mind a két párt dynastikus, épen nem forradalmi. Galiciában a parlamenti többség ellenkezésben van a központi kormánynyal s Orosz-Lengyelországnak dolgai nagy befolyással lesznek ezen tartományi gyűlésre.

Mindezen országokban Garibaldi még mindig nagyon népszerű s amint a forradalmi áramlat újra felszínre jő, nevének hatása sokkal nagyobb, mint mind a helybeli főnöké kivétel nélkül. Amint Olaszország kész az actióra, lehetne szervezni egy mozgalmat, de azelőtt semmi esetre s ha Olaszország passivitásában megmarad 1864-ig, úgy Magyarország, mint Horvátország valószínűleg kiegyezik az osztrákkal.

Lengyel mozgalomnak nincs semmi befolyása Magyarországra, szerb mozgalomnak talán lehetne, főleg a déli részekre, a határőrvidékre és Horvátországra. Romániának van befolyása az erdélyi oláhokra. — —

Mazzinival többé nem találkoztam, távol maradt hazájától; végre midőn mellbetegsége szükségessé tette az enyhébb éghajlatot, idegen név alatt jött Pisába, ahol meghalt. Nincs olasz, ki nem ismerné el azon szolgálatokat, melyeket hazájának tett. Míg Cavournak, Garibaldinak, Viktor Emanuelnek mindenütt emelnek szobrokat s emlékeket: Mazzini emléke csak irataiban s a nemzet szívében áll fenn.

AZ OLASZ EGYSÉG ALKOTÓI.

I.

Az olasz államnak oly kiterjedésben való megalapítása, hogy abban az egész félsziget Siciliával és Szárdiniával egyesül, oly nagyszerű tény az újabb kor történetében, hogy a civilizált világ általános rokonszenvét költötte fel. Mindenki örült, hogy azon ország, mely az újkor civilizátiójának bölcsője, az idegen uralom és befolyás alól felszabadúl s hogy azon nemzet, mely eldarabolva a múltban oly nagy szerepet játszott, most ismét szabad institutiók alatt versenyre léphet az európai nagy nemzetekkel s elfoglalhatja azon állást, mely tehetségeit megilleti. Olaszország egysége igen soká lehetetlennek tartatott, annak nyilatkoztatta ki földrajzi okokból már az első Napoleon, aki sohasem felejtette el, hogy eredetére nézve olasz s önérzetet tudott önteni azon fajba, melyet szomszédai, elpuhultsága miatt lenézni szoktak. — Napoleon egyesítette az egész Alpes-alatti térséget s megadta annak az olaszországi címet, mostoha fia, Beauharnais Eugén, kormánya alatt; de mellette meghagyott egy újonnan alkotott Etruriát, melynek saját nővére, Elíza, volt kormányzónője; Rómát közvetetlenül bekebelezte a franczia császárságba; Nápolyba, sógora, Murat királysága alatt, behozta a rendezettebb közigazgatást s a Code Napoleont. A waterlooi csata után Olaszországba is visszakerültek a régi urak, a régi elnyomás, a reactió. Ez ellen

esküdtek össze a carbonárik, de czéljok nem volt Olaszország egysége; ők csak alkotmányosságot és parlamentáris formákat akartak behozni a különböző országokba; de kísérletöket, mely itt-ott sikert aratott s az egész félszigeten el volt terjedve, csakhamar leverte a szent szövetség missiójából az osztrák sereg. Az olaszok 1830-ban és 48-ban sem voltak szerencsésebbek; de akkor már egy új eszme: Olaszország egysége tűnt fel a köztársasági szellem mellett, mely Olaszországban a régi idők traditiója által szentesítve, mindig fennmarad. Olaszországnak leghőbb barátai is még mindig utópiának tartották az olasz egységet, sőt midőn Cavour Napoleonnal megegyezett az osztrák háborúban, az egység eszméje sem az egyiknek sem a másiknak nem volt czéljában; ez csak lassan fejlődhetett ki s valósúlhatott az események váratlan fordulata s néhány providentiális férfi összeműködése által. Magában egyikök sem lett volna képes a nagy czélt elérni; természetöknél, politikai és társadalmi állásuknál fogva különböztek egymástól, nem is érintkeztek soha mindnyájan s Olaszország egysége mégis összehangzó működésök eredménye. Ezen férfiak: Mazzini, Cavour, Garibaldi és Viktor Emanuel. — Nekem azon ritka szerencse jutott osztályrészül, hogy mind a négygyel kisebb-nagyobb mértékben érintkezésbe jöhettem.

II.

Mazzini egy genuai orvosnak fia, már első ifjúságában belekeveredett a politikai mozgalmakba s kénytelen volt külföldre menekűlni. Életének legnagyobb részét a Svájczban s Angolországban töltötte. Ellentétben a carbonári összeesküvéssel alapította a „Giovine Italiát“, az ifjú Olaszországot, mely nem követelt esküt

s titkos formaságokat a felvételnél, hanem nyiltan prédikálta Olaszország egységét, a köztársaságot és az olasz társadalmi élet reformját. Önzetlensége, áldozatkészsége, melylyel egész vagyonát a nemzeti mozgalomnak feláldozta, egyszerű életmódja s azon meleg hazafiság, mely egész lényén elömlött, csakhamar őt tette az olasz ifjúság bálványává; munkái, melyek keményen el voltak tiltva, mindinkább terjedtek el Olaszországban s az olasz kormányok üldözése, mely elől oly sok embernek ki kellett vándorolni, folyvást szaporította Mazzini barátainak s eszközeinek számát, kik mindig készek voltak bármily merényletben részt venni, mely lehetségessé tenné, hogy hazájokba visszakerűlhessenek.

Minden elégedetlen, minden összeesküvő Mazzinihoz fordúlt; az ő keze benn volt mindazon, számtalan kísérletekben, hol Nápolyban, hol Toscánában, hol Modenában és Lombardiában, melyek az olasz ifjúságot harmincz esztendőn keresztűl a vérpadra és a börtönbe vitték. Csak a siciliaiak nem jutottak Mazzini befolyása alá, felkelési kísérleteik önállók voltak mindig, a szigeti mozgalom külön természetű maradt; ott nem annyira az olasz egység eszméje, mint a függetlenségé Nápolytól volt az uralkodó.

Mazzininak csak egyszer mosolygott a szerencse, midőn 1848-ban Rossinak, a Guizot iskolájához tartozó doktrinär miniszternek ismeretlen kezek által azon pillanatban történt meggyilkoltatása után, midőn az épen az országgyűlés megnyitásához sietett, a pápa Rómát elhagyta s ott a köztársaság kiáltatott ki. A rómaiak a régi köztársasági traditiókat tartották fenn akkor is; de jellemző, hogy nem konzuloknak kezébe adták a hatalmat, hanem három triumviréba. Ezek közűl azonban csak Mazzini volt valóságos államférfi s csakúgy

mint Kossuth Magyarországban, több hónapokon keresztül a kormánynak feje. Még ellenségei sem tagadták, hogy kormányzatának ideje alatt a legnagyobb rend uralkodott nemcsak Rómában, hanem még oly helyeken is, melyek a politikai szenvedélyek túlkapása által hírhedtek voltak; Ravennában, hol a politikai gyilkosság utolsó időkben mindennapos volt, a rend a legrövidebb idő alatt tökéletesen helyreállott. — Lord Palmerston maga, ki Mazzininak s tanainak sohasem volt barátja, világosan elismerte, hogy Róma ezer esztendő óta nem látott jobb s rendezettebb kormányt, mint Mazzini administrátiója alatt. Ez azonban nem konsolidálhatta magát. Napoleon, ki már akkor is tervezgetett, mikép tehesse magát Franciaországban egyeduralkodóvá, sereget küldött a római köztársaság ellen, de követje, Lesseps, aki később a suezi csatorna megépítése által lett világhírű, oly annyira nem értette meg urának rejtett szándékát, hogy a római köztársasággal egyezséget kötött, holott nem a béke kieszközlése, hanem a fegyveres foglalás volt a franczia expeditió valóságos, titkos czélja. Rövid fényes védelem után, mely Garibaldi nevét tette világhírűvé, Rómának is meg kellett adni magát s Mazzini ismét Angolországba menekült.

A triumvirátus kormánya s Róma védelme megalapította Mazzini tekintélyét sokkal szélesebb körben, mint azelőtt; azóta, mondhatjuk, az európai mozgalom központjává lett; összeköttetésben volt a lengyelekkel, francziákkal, románokkal, spanyolokkal, csak az oroszok s németek maradtak tőle idegenek. Az oroszok egyáltalában nem európaiak, a nomád törzsökök földbirtokközössége azon alap, melyre a társadalmi viszonyokat akarják építeni, a németek közt pedig minden menekült sokkal okosabbnak és praktikusabbnak tartotta magát,

mint Mazzinit s ugyanazért lenézték őt, nem is vágyódtak arra, hogy megismerkedjenek vele. Ez egyébiránt nem volt egészen könnyű; mert Mazzini elvonúlva élt, kerülte a társaságot, meghitt barátjaival Londonnak valamely félre eső részébe megvonúlt; gyakran álruhában — mert mind a franczia, mind a német rendőrség figyelt reá s elfogta volna, ha megismeri — utazott, hol a Svájczba, hol Olaszországba; ő volt különösen az osztrák rendőrségnek ijesztője; mindenütt találták nyomait, sehol őt magát. Egyszer azt olvastuk az osztrák lapokban, hogy egy rendőr ráismert Mazzinira épen azon pillanatban, midőn egy szamarat maga előtt hajtva, az osztrák határt a Svájcz felé lépte át. Nevettünk s azt találtuk, hogy ha ez igaz, csakugyan volt szamár Mazzini mellett, csakhogy nem az, melyet ő hajtott. Igaz, hogy a nagy olasz agitátor sok kísérlete közűl egy sem sikerűlt, hogy számtalanok jutottak tervei által börtönbe és vérpadra, hogy a mártyrok száma izgatásai következtében mindennap szaporodott, de azért mégis bízott benne minden olasz s a nemzeti egység eszméje, mely Olaszország traditióival a római birodalom eleste óta egyáltalában ellenkezik, általa lett népszerűvé s gyökerezett meg végtére még azoknak lelkében is, kik Velenczének, Toscánának, Siciliának vagy Nápolynak régi dicsőségét és szorosabb hazájoknak függetlenségét tartották első vonalban szemök előtt. Mazzininak, mint minden prófétának, voltak apostolai, kik vakon hittek benne s nem annyira discutiáltak vele, mint nezeteit kifejlesztették és parancsait teljesítették. Ezek közt legnevezetesebb volt Maurizio Quadrio, az ő jobb keze és gróf Aurelio Saffi, egyike a három római triumvirnek 1849-ből, aki később Angolországban megházasodott, Oxfordban tanár volt s most a köztársasági pártnak

Olaszországban általánosan tisztelt vezértagja, csak az a baja, hogy nincs oly monarchista, aki tőle félne. — Mazzini visszavonúltságában is Európa nagy része felett elterjesztette hatásának és összeköttetéseinek szálait. Sok angol nő rajongott érte, vagyis inkább eszméjeért, s kész volt leveleit s megbízásait bárhová elvinni; őt magát elfoglalták bölcsészeti s politikai eszményképei. Napoleon herczeg, ki őt egy időben szintén felkereste volt, azt találta, hogy kizárólag képzelődésből, szivarból és kávéból él. Még ellenségei is elismerik, hogy az egységes Olaszország eszméjének népszerűsítése s általánosítása az egész félszigeten az ő érdeme.

III.

Alig lehet nagyobb ellentétet képzelni, mint Mazzinit és Cavourt, a mindig reményekkel telt fáradhatatlan konspirátort és a praktikus államférfit, aki tudott várni s mindig csak az utólérhetőt tűzte ki czéljául. Már külsejökben is feltűnt ezen különbség. Mazzini sovány alakjával, hosszúkás halvány arczával, melyet fekete szem világított meg, egy nemes gondolkozású bölcsész vagy költő benyomását tette, — holott Cavour zömök teste, teli hold borotvált arcza inkább jómódú földesurat, mint nagy statusférfit gyaníttatott, hacsak szellemes szemei, melyeket azonban pápaszem fedett el mindig, nem vonták volna magokra a figyelmet. E két férfi nem találkozott soha az életben, nem is becsülték egymást. Cavour Mazzinit mint ábrándozó konspirátort és szenvedélyes republikánust veszedelmes elemnek tartotta minden tekintetben. A piemonti államférfi a maga terveinek kivitelénél a franczia császár közreműködésére szorúlt, holott Mazzini ebben a szabadság s az emberiség haladásának legnagyobb ellenségét látta s ugyanazért

folyvást összeköttetésben állt ellenségeivel, kik a császár élete ellen összeesküvéseket formáltak.

Cavour egy régi piemonti család másodszülött sarjadéka volt. A Rocca Cavour romjai a waldensisek völgyének bejáratánál fennáll és szól a család régiségéről, melynek hagyományai Camillo grófban is annyira éltek még, hogy miután a Code Napoleon behozatala által az elsőszülöttségi rendszer megszűnt, mégis, nehogy a család birtoka több ágra szakadjon, de egy kézben egyesítve maradjon, soha meg nem házasodott. Anyai ágon a genfi patricius családokkal állott összeköttetésben, kiknek financiális ügyessége s tudományszeretete reá is átszállt. Mint fiatal ember katonai pályára lépett, de ezt nem sokára elhagyta. Midőn az alkotmányos élet Carlo Alberto alatt Turinban meggyökerezett, Cavour is képviselőül jelent meg a kamarában; kezdetben a konzervativ oldalon, de ennek klerikális árnyalatától eltért s nem sokára pártvezér és miniszter lett s ámbár szónok nem volt, oly befolyást szerzett nézeteinek a kamarában, hogy annak ellenállni nem lehetett. Politikai eszméinek keresztülvitelére a haladópárt vezérével, Rattazzival egy időre egyesült, ámbár vele nem igen rokonszenvezett. Fel tudta használni mind a talentumokat, melyek a kamarában nyilatkoztak, még Brofferióval is, a szélsőbal vezérével, kinek szónoklatát mindenki bámúlta, mindig jó lábon tudott állni. — Az olaszok, bármely párthoz tartoztak legyen, csak a republikánusokat kivéve, mindig bíztak Cavour diplomatiájában és benne látták a renaissance nagy diplomatáinak méltó utódját. A király is bizott benne, de személyesen jobban szerette Rattazzit, mert Cavour sokszor ellent is tudott mondani Viktor Emanuelnek. Általánosan elterjedett hír volt, hogy a király egyszer elmondta Cavour-

nak, hogy régi szeretőjét, Rozináját, el akarja venni. Cavour meghökkent s ismerve úgy a turini társaságot, mint Rozina műveltségének elég alacsony fokát, rögtön azt felelte: ez lehetetlen, s midőn a király kérdezte, miért legyen ez lehetetlen, megemlítette, hogy Rozina nem is mindig híve a királynak, mire ez neheztelve bizonyítást követelt, vagy az állítás visszavonását. Cavour időt kért, három hónapot, s távozott. A király segédjével tüsténti lóra ült s a Mandriába vágtatott, hol Rozina lakott; megmondta neki, hogy Cavour hűtlenséggel vádolja, hogy ő ily vádat nem tűrhet, hogy három hónapot adott, mialatt Cavour bizonyságot szerezzen; tehát három hónapig vigyázzon magára, különben — így végzé — mindaketten meg vagyunk — lőve.

Cavourban nem hiányzott a humor. Egy ellenzéki képviselő, híve Rattazzinak, interpellálta egyszer, vajon igaz-e, hogy a franczia kormány Toscána és az Emilia annexióját rossz szemmel nézi, el nem ismeri, sőt tiltakozott volna ellen. Cavour, ki már egy előbbi interpellátió következtében ingerültnek látszott, erre indulatosan felszólalt: hogy az ily kérdések indiskrétek, hogy sokszor az országra nézve veszedelmesek, mert a felelet compromittálhatja a jó viszonyt, mely az udvarok közt létezik; de miután hazafisága kétségbe vonatik, ő mindezekkel nem gondol s most fog felelni, bármi legyen a következése. Rattazzi erre felugrott s összetett kézzel kérte: ne szóljon egy szót se, a kamara többsége nem kívánja a feleletet. Mire Cavour haragosan körűlnézett s folytatta: „De fogok szólni, akarok szólni s kijelentem“ — a kamara feszűltsége a legnagyobb pontra hágott — „hogy Franciaország beldolgainkba s az annexióba soha bele nem egyveledett s hogy most is, mint mindig, a legbensőbb viszony uralkodik a két

udvar közt.“ Általános derültség követte e szavakat s mindenki érezte, hogy Rattazzi sült fel.

Cavour kezdetben az olasz egységet szintén oly elérhetetlen álomképnek tartotta, mint minden gyakorlati államférfi Európában. Ő csak oly Olaszországról álmodott, mely az Alpesektől az Apenninig terjed és a Pó egész medenczéjét foglalja magában gazdag rétjeivel, melyeken az öntözés következtében kilenczszer kaszálják a füvet; rizsföldjeivel s az emelkedett részen eperfáival és szőllőivel, szóval azon Olaszországot, mely a selymet, rizst s a sajtot termeszti; Piemonthoz Lombardiát és Velenczét, a modenai és pármai herczegségeket, azon térséget, melyet csak a politika, de nem a természet, különböző tartományokra osztott fel. A lakosság is a kulturának csaknem ugyanazon színvonalán áll, munkára edzett és szorgalmas, leleményes s egészben véve jómódú, mely a pedáns és szigorú, de nem igazságtalan osztrák közigazgatás alatt, a rendhez és fegyelemhez hozzászokott. Cavour csak azon részeket akarta egyesíteni, melyek az első Napoleon idejében Beauharnais alkirály kormányzata alatt is egyesülve voltak. Tervei nem terjedtek az olajtermesztő Apennin vidékére, melynek lakói Toscánában lágyabbak, a Romágnában vadabbak s egyáltalában a felső-olaszországiakkal nem rokonszenvezők. Ő csak a savoyai ház birtokainak lehetséges legnagyobb kiterjedését tűzte ki czéljául, Olaszország egységét Mazzini utopiájának tartotta. De még ez is oly merész tervnek látszott, hogy minden régi diplomatát csak megvető mosolyra indított. — A savoyai ház végzetes novárai veresége után, Cavour az állam minden erejét arra fordította, hogy a sereget újra szervezze s harczképessé tegye. Már három évvel később kitört a krimi háború a nyugati két nagy

hatalom és Oroszország közt, mely a német barátságban, mint mindig, bízhatott s habár az osztrák háladatlanság ellen nyiltan panaszkodott, mégis biztos volt, hogy ez mégsem lépi túl a neutrálitás határát. A szövetséges hatalmaknak nem kedvezett annyira a szerencse, hogy az egész ügyet röviden elvégezhették volna, volt tehát szükségök a szövetségre s Cavour igen ügyesen használta fel ezen alkalmat; mindamellett, hogy a kamarában az összes tekintélyes ellenzék képtelenségnek s hóbortos politikának tartotta azt, hogy a Sub-Alpin királyság oly háborúba egyveledjék, melyhez semmi köze sincs, szövetséget kötött a franczia s angol kormánynyal, és egy hadtesttel járúlt hozzá a nyugati nagyhatalmak táborozó seregéhez. Midőn a háborúnak vége lett s a békekongressus jött össze Párisban, Cavournak ezen politikája megszerezte neki a jogot, hogy ott Olaszország állapotára fordítsa az összegyűlt hatalmasságok figyelmét. — Igaz, hogy ez csak puszta szó volt, melyet az officiosus bécsi hírlapok nevetségessé tettek, de Cavour folytatta szakadatlanúl működéseit, szorosabb benső viszonyt tudott megteremteni a turini palota és a Tuileriák közt, végre egy franczia fürdőben összejött Napoleonnal s ott kifőzték a tervet, hogy Felső-Olaszországot felszabadítják az Alpesektől a tengerig. Még igen jól emlékszem, hogy Mazzini s barátai ezen háborútól semmit sem vártak, mert a szabadságölő Napoleon nem fogta tűrhetni a szabadságot Olaszországban, még a legjobb esetben is a nagyobbított Piemont franczia befolyás alá kerűl, Olaszország ezáltal semmit sem nyer, el fog vérezni Filicája szavai szerint: „per servir sempre, o vincitore o vinta.“ Még akkor is, midőn a háború kezdetén Kossuth meghívása mutatta, hogy sem Napoleon, sem az eredetileg konservativ

Cavour nem irtózik a szövetségtől a forradalmi elemekkel, Mazzini nem változtatta meg nézeteit, melyek egyébiránt Ledru Rollin által befolyásolva voltak; örökre szakított Kossuthtal, ellensége maradt Napoleonnak s Cavour diplomatiájától nem várta semmikép az olasz egység megvalósítását. Az események csakugyan neki látszottak igazat adni, mert a magentai és solferinói győzelmek után Napoleon csakugyan megijedve, hogy a porosz hadi készületek továbbra haladtak, mint ő várhatta, a Minciót tette határáúl a megnagyobbított királyságnak és oly békét kötött, mely Velenczét az osztrák hatalomban hagyta. Cavour első pillanatban dühös volt reményeinek meghiúsítása miatt, le is mondott, nem akarta nevét kapcsolatba hozni egy ily békekötéssel, de azalatt organizálta az ellenállást a legatiókban, Modenában és Toscánában; megfelelt ugyan a franczia császár igényeinek, midőn a királyi ház bölcsőjét Savoyát s Nizzát, Piemontnak ezen szemefényét, átadta a francziáknak és ezt a kamarákban nagy többséggel keresztűlvitte, de miután Velenczét nem kaphatta meg, most délfelé terjesztette ki az ország határait az olajvidékre, mely előbb számításán kívűl esett. Garibaldi merényletében nem bizott ugyan, de nem akadályozta; megengedte az „ezer"-nek elindulását Quartóból: „si perierint, leve damnum", tudta, hogy mind köztársaságiak, szélsők; de amint a szerencse kedvezett a hősöknek, Cavour tüstént felfogta Mazzini egész tervét s most nem többé a Sub-Alpin királyság, hanem Olaszország egysége lett politikájának fő czélja, s azt oly sikerrel vitte keresztűl, hogy csak az úgynevezett szt. Péter patrimoniuma s Velencze maradtak még idegen uralom alatt, sőt hogy ezeket is hozzácsatolja Olaszországhoz, hogy az eredetileg Mazzini tervét egészen vigye keresztűl, Kos-

suthtal és a magyar emigráczióval szorosabb viszonyba lépett; de Napoleon minden áron fenn akarván tartani a pápa világi birodalmát, ellene mondott a magyar terveknek s „megállj"-t parancsolt Olaszországnak. — Cavournak feladata most az volt, hogy a garibaldinus sereget s a vezér roppant népszerűségét neutralizálja, ekkor érte el a halál, érett férfikorában, erejének teljes virágában; de az impulszus, melyet ő adott volt az olasz mozgalomnak, kisebb utódai alatt is keresztűlvitte tervét és Olaszország egysége tizenegy év lefolyása alatt tökéletesen sikerűlt.

IV.

Garibaldi családfája még sokkal magasabb, mint a Cavouré; mert ő azon longobárd vitézek egyik utódja, kik Attila halála után elfoglalták Felső-Olaszországot. A Garibaldiakat már a X. század vége felé Chiavariban találjuk, s azóta oklevelekkel be van bizonyítva apáról fiúra a leszármazás tőlök a marsalai hősig. Hol polgármesterek voltak, hol jegyzők szülővárosukban, mely szomszédságában áll a Fieschiek várának, Lavagnának, kik a városnak folyvást ellenségei voltak. Ez a régi olasz viszony: a város guelf, a főúr a vidéken ghibellin, a háború köztök meg nem szűnik soha. — Midőn később a XVI. században a Fieschiek és Dóriák közt Genuában folyik a harcz, az egyik Garibaldi Genuába költözik s Andrea Dória híve és miután ezen párt a győzelmes, ő is vagyonra s hírre tesz szert; róla kapta a város egyik kapuja nevét, mely régen a mostani hős születése előtt a „Porta Garibaldi" név alatt ismeretes volt.

Garibaldi Nizzában született, hová családjának egyik ága áttette lakását. Apja hajóskapitány volt. Ő

is mint fiatal tengerész több évig kereskedő hajókon járt a közép és fekete tenger partjain, az orosz és olasz kikötők közt, de a politikai mozgalom ott is utólérte. Részt vett azon felsült genuai zendűlésben, mely Mazzinit kiűzte hazájából, ő is menekűlni kényteleníttetett; Marseillebe jutott, onnét Montevideóba. Garibaldi több esztendeig itt, hol szárazföldön, mint az olasz legiónak vezére, hol a Rio de la Plátán s tengeren vitézűl harczolt, előbb a felkelt braziliaiak oldalán császáruk ellen, kik a déli tartományt (Rio grande da Sul) függetlenné akarták tenni, később azon háborúban, melyet Montevideo Rozas argentini diktátor ellen viselt s mely a montevideóiaknak győzelmével s Rozas bukásával végződött. Nagy kitűntetéssel fogadták a férfias szépsége által is kitűnő vezért a fővárosban; a spanyol nők annyira rajongtak a gyönyörű vitéz személyeért, hogy felesége féltékenynyé lett s miután különösen szép szőke szakállának tulajdonította férje szerencséjét a nőknél, ollójával abba dühösen belevágott. Ez időben jött első híre a 1848-iki eseményeknek Dél-Amerikába is, Garibaldi s felesége tüstént hajóra ültek, visszajöttek Olaszországba; ő lett a római köztársaság fővezére, meg is verte az ostromra készűlt franczíákat s előzte a nápolyiakat, de Napoleon diplomatiájának s Oudinot ágyúinak nem állhatott ellent azon triumvirátus, mely Mazzini elnöklete alatt a régi római történelemhez még egy szép emléket kötött hozzá. A város megadta magát. Ekkor bocsátotta ki Garibaldi azon híres kiáltványát, melyben követőinek nem igér zsoldot vagy kényelmet, de folytonos üldöztetést és harczot s mégis találkoztak négyszázan, kik vele együtt kitörtek a városból, hogy keresztűlvágják magokat a tengerparthoz, hogy onnét a még szabad Velenczébe juthassanak. Lassan-lassan

meggyérült ezen hősi csapat. A ravennai fenyőerdőben meghalt a fáradságból kimerült Anita, Garibaldi felesége, az osztrákok elfogták s agyonlőtték Ugo Bassit, Ciceroacchiót és fiát; de Garibaldinak sikerült a hegyeken keresztül, őseinek fészkébe Chiavariba s innét La Maddalena szigetére menekülni. A piemonti kormány előbb Szárdiniába akarta belebbezni, de mindenütt oly lelkesülés fogadta, hogy szükségesnek látszott őt hajón Tangerbe, a marokkói kikötőbe eltávolíttatni. Az angol konzul szívességéből kapott itt alkalmat, hogy az éjszakamerikai államokba juthasson. Ott szegényes körülmények közt élt, egy ideig szappanosnál gyertgyát mártott, később akadt egy kereskedőre, ki hajót bízott reá, hogy Chinába menjen; visszajövet Londonban is megfordúlt, hol először találkoztam vele s folytatta hivatását mint kapitánya egy kereskedőhajónak. 1859-ben részt vett az osztrák háborúban, veres-ingeseinek híre elterjedett egész Európában. Erre következett a siciliai s nápolyi diadalmenet, melynek, valljuk be őszintén, háladatlanság volt a jutalma. Teleki Sándor megírta ugyan ismert maliciozus humorával, hogy amint a hős Caprérába visszajött, házát nem ismerte fel többé, mert a turini kormány azt díszesen felépítette, bebutorozta s a kis jószágot elegendőképen instruálta; ez azonban mese volt, a szerény ház és birtok régi szegénységében állt ottan. Cavour maga is megszidta Telekit, miért írta ezt újságba, miért nem mondta meg inkább annak idejében neki; mert ez csakugyan jó gondolat s meg kellett volna tenni, a baj csak az, hogy ilyesmi senkinek sem jut eszébe a miniszteriumban.

Garibaldi oly jelenség, mely egyáltalában bele nem fér a mai társadalom keretébe. Egészen középkori alak, csak a régi íróknál látunk ily egyéniségeket. Magán-

ember, ki hadsereget szervez és háborút visel, a maga szakállára, egy hatalmas király ellen; diktátorságát elismeri mindenki, királyi hatalmat gyakorol egy pár hónapig s miután ezen hatalmát minden vonakodás és feltétel nélkül átadta Viktor Emanuelnek, szerényen visszavonúl kis birtokára, nem követel semmit, csak azt, hogy követőivel ne bánjanak méltatlanúl és hálátlanúl. Halálos ellensége volt mindig az udvaroneznak és bureaukratáknak, kik őt felfogni nem tudták s minden eljárását gáncsolták. Midőn az equilei herczeg a castelfidárdói győzelem s az egyházi állam legnagyobb részének elfoglalása után a király részéről hozzájött, hogy megállapítsa a helyet, hol a király elé jöjjön, a főpontok megbeszélése után még azt is megemlítette, mikép nincs rendén, hogy a casertai vadaskertben a veres-ingesek kipusztítanak minden vadat a szarvasoktól a fáczánokig, s hogy a király kéri, tiltsa meg azt. Ekkor Garibaldi haragja fellobbant s méltósággal felelt:

— Mondja meg annak, aki ezt üzeni, mert a király ilyet nem üzenhet, hogy Garibaldi sok vadaskertet és kastélyt és várost és országot szerzett önkényteseivel a királynak s vissza fog menni szigetére és nem tart meg magának sem országot, sem várost, sem kastélyt, sem vadaskertet, de még egy fáczánt sem.

Rendesen minden három hónapban meglátogattam Caprérában, hol magam, hol feleségemmel együtt, ki azután rendbe szedte s kiigazította az asztalneműt és fehérneműt a háznál, mert ott asszony nem volt, aki rendet tartott volna, s Garibaldi nagyra vette, hogyha más is gondoskodott róla. Egyszer ebédnél megemlítettem neki, hogy mióta alvezéreit ismerem, még jobban

tisztelem őt, ki ily eszközökkel oly nagy eredményeket tudott kivívni.

— Hát bizony, ha az embernek nincsen éles kése, a tompával is vágja a húst, nem voltak tanúlt katonáim, elvégeztem dolgaimat prókátorokkal, kereskedőkkel, festészekkel, még papból is csináltam tábornokot.

Veres-ingeseitől nem tudott semmit megtagadni, legkevésbé pedig meleg ajánlást és rokonszenves levelet, minek következtében ajánlásai és levelei becsben alább szálltak, annál is inkább, minthogy azok, akik tőle ily levelet kaptak, mindig siettek azokat újságba tétetni. Egyszer valami pletyka kerekedett, hogy Garibaldi neheztel reám s hogy megváltunk egymástól. Ez engem roppantúl boszszantott, Genuában volt épen s tudtam, hogy Turinba is eljő; elmentem tehát hozzá s kikértem, mint különös szívességet, hogy szokása ellenére fogadjon el egyszer egy meghívást ebédre, legyen hozzá szerencsém Turinban, lakásomon. Megtette; meghívtam néhány főtisztjét s magyar menekültet, természetesen főleg azokat, akik a pletykát koholták és terjesztették, s ismervén Garibaldi szokásait, egyrészről, hogy vegetariánus és húst nem eszik, másrészről minél rövidebb ebédet szeret, kikötöttem a vendéglősnél, kinél fényes ebédet rendeltem meg, hogy két annyi szolgát küldjön, mint ennyi vendéghez különben rendesen adni szokott s ezeknek meghagytam, hogy ne várjanak, míg mindenki megette ételét, hanem a szerint, amint valaki elkészűl, tüstént váltsanak tányért s szolgálják ki a következő fogattal, üres tányért ne lássak senki előtt. Meg is tették, tiz percz alatt Garibaldi tökéletesen megebédelt; gondoskodtam róla, hogy a főzelék, tésztás és gyümölcs első rendű legyen. Voltak, kik akkor még a marhahússal sem birkoztak meg, mások a sülthöz

értek már, szóval különböző stádiumában voltak az ebédnek, de mi ezzel nem gondoltunk. Garibaldi felkelt s midőn a fekete kávéra a terraszra kijött, meg is mondta, hogy senki sem ért ahhoz, vendéget jól látni, úgy, mint feleségem, signora Theresa, akit ő mindig különösen kedvelt.

Ezernyolczszázhatvanháromban inség uralkodott Magyarországban s a hírlapok tele voltak panaszokkal, adakozások gyüjtettek az éhezők számára. Minden rokonszenv mellett, melyet a külföld a magyar ügy iránt tanúsított, a felszólítások a közkönyörületességre csak kisebb mértékben sikerültek, mert az inség nem hat úgy az emberek képzelődésére, mint bármily más rögtöni csapás, legyen az árvíz, tűzveszély vagy földrengés, hol a katastrófa színhelye korlátolt s oly drámai jelenetek adják magokat elő, melyeket ügyesen elő lehet adni, hogy az emberek fantaziájára és könyörületességére hassanak, holott az éhség lassan öl s nélkülözi a költői fénykört. Mi is, kik Olaszországban voltunk, hozzájárultunk a könyöradományokhoz s feleségem levelet írt Garibaldihoz s felszólította díszesítse nevével az aláírási ívet. Nekünk különösen a nevére volt szükségünk, mely az aláírás sikerét biztosította, s ismerve a tábornok szűk házi körűlményeit, feleségem nem is kért egyebet tőle, mint, hogy azon ezer lirát, melyet Bécsbe egy jótékony czélra küldött, s melyet a bécsi városi tanács visszautasított, miután nem tartotta méltóságával megegyezőnek, hogy ellenségtől ajándékot fogadjon el, a magyar inségeseknek adja, kik őt nem tekinthetik ellenségnek, hanem hazájok legnagyobb barátjának. Garibaldi azonban nemcsak teljesítette feleségem kérelmét, hanem azonkívül minden készpénzét, mely házában volt, odacsatolta feleletéhez s 630 lirát

küldött át levelének szavai szerint: mint jelét azon szeretetnek, melylyel a derék szerencsétlen magyarok iránt viselkedik; ami egyébiránt abból is magyarázható volt, hogy önkénytesei közt a külnemzetek közűl egy sem volt oly számosan s oly kitűnően képviselve, mint a magyar, s Garibaldi, ki a férfiasságot mindig meg tudta becsűlni, nem felejthette el a magyar szabadságharcz merészségét azon időben, midőn egész Európa meghunyászkodott. Róma, Velencze és Magyarország védték magokat legtovább a zsarnokság seregei ellen, s ez támasztotta azon rokonszenvet köztök, mely mindig újra meg újra nyilatkozott.

V.

Sem Mazzini apostolkodása, sem Cavour állambölcsesége, sem Garibaldi kalandos merészsége nem lettek volna képesek Olaszország egységét megteremteni, ha épen idejökben nem Viktor Emanuel ült volna a trónuson. A király épen nem volt az, mit kitűnő embernek neveznek, nem tanúlt ő életében sokat, csak katonai nevelésben részesűlt; tudományhoz, művészethez nem értett, de szíve mindig helyén volt, szerette hazáját, jobban mint koronáját s a helyett, hogy megelégedett volna Ausztria védelme alatt, mint szárdiniai király, Turinban kényelmesen székelni s személyes szeszélyeinek élni, koczkára merte tenni magasztos állását és lépésről-lépésre előhaladva, Olaszország egységét kitűzni élete feladatának.

Midőn Turinba jöttem, szerettem volna egyszer találkozni vele, egyik szárnysegédjével lévén épen valami dolgom a turini kastélyban, beszélgetésben ezt is megemlítém. A szárnysegéd azt találta, hogy semmi sem könnyebb, s tüstént bement, bejelentett s egy pár pil-

lanat múlva bevezetett a királyhoz, aki épen ebédje után szivaránál volt s engem a legnagyobb szívességgel fogadott, leültetett és kedélyesen kezdett beszélgetni. Midőn megemlítém, mikép az osztrák és franczia császárral csaknem ugyanazon időben lépett trónra a legválságosabb körülmények között és mégis a három közt most a legszerencsésebb, elmondta, hogy a novárai vereség után, midőn apja a koronát letette, s a béke megkötése kikerülhetetlenné lett, hogy az országot megmentse; nehéz szívvel ült sánta lovára, mert ez is sebet kapott s átlovagolt Radeczky táborába. Az agg tábornagy a kellő tisztelettel fogadta, de a béke feltételei kemények voltak. Az egyik megkívánta, hogy a király törülje el az atyja által adott alkotmányt s Radeczky megjegyezte, hogy erre nagy súlyt fektetnek Bécsben. A király azonban kérte, ne követeljenek tőle olyat, ami őt alattvalóinál kezdettől fogva népszerűtlenné tenné s befolyását csaknem lehetetlenítené. Ezáltal csak a szélső pártok nyernének, nem a rend barátai, mert az olaszok elkeseredése, ha nem volna sehol oly hely, ahol kívánságaikat és eszményeiket szabadon kifejthetik, nemcsak neki, de minden olasz fejedelemnek veszedelmessé válhatnék. Radeczky erre hallgatott s a többi pontokra nézve tárgyalt és megegyezésre is jött a királylyal; ekkor ez újra megemlíté, hogy ő nem diplomáta, de egyenes szívű katona, ugyanazért nem miniszterét küldte ide, hanem maga jött és még egyszer felszólítja a tábornagyot, törüljék ki azt a pontot az alkotmány eltörléséről, ő ezt nem fogadhatja el soha. Erre fogta a tollat s kérdőleg Radeczkyre nézve, keresztülhúzta a sérelmes czikket. Radeczky nem tett semmi ellenvetést. „Nem látszott meg arczomon“ — így beszélte ezt nekem el a király — „hogy mennyire

örültem meg diplomatiám sikerének, de ott kellett még maradnom és szemlét tartani a győztes ellenséges sereg felett; szántszándékkal tették, hogy lássam, mily hatalmasak s mily félelmesek; de én akkor önmagamnak tettem meg az ígéretet, hogy nem nyugszom, míg seregemet nem reorganizálom s elégtételt nem veszek azokon, kik most büszkén néznek le engem. S csakugyan megjött az idő, koczkára tettem koronámat, ha nem sikerül, így gondolám, lovas ezredesnek elfogad még a franczia császár, én is — úgy hittem — meg tudnék élni, munkám után, oly becsülettel s köztiszteletben, mint Ön.“ — A szivarnak vége volt, melylyel megkínált, meghajtotta magát s én távoztam.

Viktor Emanuelnek igen élénk kötelességérzéke volt. Az állami dolgokat miniszterei végezték s csak a nagyobb kérdéseket jelentették be neki, ő vadászott, mulatott, de néha eszébe jutott, hogy ideje volna ismét királyi kötelességét teljesíteni. Bejött tehát a kastélyba, elhívatta minisztereit s megmondta nekik, itt van, hogy a királyi mesterséget űzze (il mestiére del re). Rattazzi ilyenkor egész csomó aktát hozott a kabinetbe, s a király azt a legnagyobb türelemmel és szorgalommal tanulmányozta át, pedig majd mindig csak kisebbszerű, személyes dolgok voltak, kitűntetések, kegyelempénzek, segélyezések stb. s a mellett oly szakjelentések, melyeket a király csak nehezen érthetett meg. Sir James Hudson, az angol nagykövet, egyszer hozzá jött reggel s kérdezte : talán nem jól érzi magát, hogy oly bágyadt színe van. A király megjegyezte, hogy baja ugyan nincs, csak a feje fáj, mert egész éjjel tanulmányozta a hivatalos irományokat, egy pillanatig sem húnyta be szemét, mert, amint mondá, néha el kell végezni a királyi mesterséget. Sir James erre meg-

jegyezte, hogy talán jobb lett volna éjjel aludni és szokása szerint korán reggel kimenni vadászni, a kormányzás a miniszterek dolga, adja ő az irányt, ne vesződjék a részletekkel, ha tart kutyát, minek ugat maga.

A király nagyon szerette a vadászatot s ilyenkor minden formaságot annyira félre tett, hogy sokszor kiséretétől egészen elvált. Így egyszer egy olasz paraszt közelében igen szép lövéssel ejtett el egy nyulat, mire a paraszt megszólítá, hogy miután oly jó vadász, nem akarná-e őt egy rókától megmenteni, mely minden nap négy órakor hajnalban el szokott jönni udvarához s lúdjait és tyúkjait pusztítja, szívesen ad érte egy mútát s a róka bőre úgy is a vadászé. A király megígérte, hogy megteszi, s csakugyan másnap reggel ott volt, meg is lőtte a rókát, el is fogadta a mútát (8 kr.) anélkül, hogy megismertetné magát s azt azóta mindig zsebében hordta s igen szívesen mutogatta, hogy ez az egyetlen pénz, amit ő maga munkájából szerzett életében. A parasztnak egy aranyat küldött s feleségének főkötőt; de az egész országban elterjedt a híre ezen kis kalandnak s népszerűbbé tette a királyt, mint bármely kormányintézmény.

Viktor Emanuel egyébiránt maga is beleavatkozott néha a nagy politikába s midőn Cavour meghalt, kinek állambölcseségében tökéletesen bizott volt, maga is néha türelmetlenkedett, hogy a dolgok nem mennek előre; érintkezésbe tette tehát magát még Mazzinival is, és a republikánusokkal, minisztereinek tudta nélkül, akik, midőn az ily alkalmatlan izgalmakat el akarták nyomni, egyszerre csak azon vették magokat észre, hogy maga a király konspirál. Voltak is mindig külön meghitt emberei, kiknek oly megbizásokat adott, melyekről a

miniszterek nem tudtak semmit. Az ily lépések nem vitték ugyan előbbre az olasz ügyet, de mutatják, mennyire hordta szívén a nagy eszmét, melyet, úgy mint Cavour, csak későn, de egész teljességében karolt fel.

Csak ily férfiak együttmunkálódása s a jó szerencse teremthette meg Olaszország egységét.

TURIN ÉS FLÓRENCZ.

I.

Turin elég szép város, csakhogy typusa inkább amerikai, mint európai; unalmas, hosszú, egyenes utczák, melyek egymást derékszögben szelik, mert a régi város római castrum négyszögén épült, melynek szabályszerű alakja megmaradt a város magvául. Fekvése, mint minden római gyarmaté, rendkívül előnyös: a krisztálytiszta Pó itt egyenes vonalban folyik el azon domblánczon alatt, mely Moncalieritől, Viktor Emanuel mulatókastélyától, a Supergáig vonúl, hol a szárdiniai királyok kriptája büszkén emelkedik azon hegyfokon, mely a körűlfekvő nagy térség felett uralkodik. Ezen dombokon épűltek a villák, erre terjednek ki a kertek, míg a távolban az Alpesek hegyfala szegélyezi a láthatárt két oldalról. Mindez szép, de mind ebben nem látjuk még az igazi olasz jelleget, a füge, olaj és déli fenyőligetek még hiányoznak itten, az Alpesek szomszédsága hűsíti a levegőt még nyárban is. Az ember alig hiszi, hogy Olaszországban él, annál is inkább, minthogy Turin mindamellett, hogy hosszú ideig egy olasz királyság fővárosa volt, mégis építészeti műemlékekben meglehetősen szegény. Legszebb palotái XIV. Lajos paróka-ízlésében épűltek, csak újabb időben ékesítették a piaczokat és a sétatért bronz- és márványszobrokkal, melyek legnagyobb részint korunk eszmeszegény naturalizmusát képviselik.

A turini társaság sem egészen olasz, az aristokrátia tetszelgett magának abban, hogy a csúnya piemonti dialektust beszéli, mely átmenetet képez a provençal és az olasz közt, nem pedig a tiszta, irodalmi olasz nyelvet, csakúgy, a mint a bécsi aristokrátia is egy emberöltő előtt a lerchenfeldi szó- és észjárásban találta osztrák hazafiságának kifejezését. A sajátlag turini társaság különben sem volt híres szellemessége miatt, Cavour unokahúga, Alfieri grófné, hiában erőködött, hogy emelkedettebb tónust hozzon abba bele; egyébiránt azon időben, mikor ott laktunk, a régi turini társaságot, mely magát eredeti piemonti tisztaságában fenn akarta tartani, erősen tarkította már a vidéki olasz, kit most a parlament ide vonzott egész Felső-Olaszországból, és a sok száműzött Velenczéből, Rómából, Nápolyból, kik itt biztos menedéket találtak. Nem lehet mondani, hogy Turin műkincsekben igen gazdag volna, van ugyan egy érdekes egyiptomi régiség-gyűjteménye s a királyi kitűnő fegyvertár minden esetre becses, mely különösen a XVI. századbeli díszfegyverekben rendkívül gazdag, de a muzeum igen is szegény római vagy épen görög emlékekben; ezek közt egy pár szép bronz szobrocska érdekelt leginkább, mely újabb időben a régi Industria romjai közt találtatott. A Galeria is másodrendű, épen nem gazdagabb, mint a mi országos képtárunk, ámbár két rendkívül szép Paolo Veronésé-t tartalmaz, az egyiket a Mózes gyerek feltalálását, Ruskin, az angol kritikus, különösen emeli ki; egy gyönyörű Memling-tábla pedig, Mária hét fájdalma, valószínűleg a münchcni híres Mária hét örömeinek egykorú ellenképe. Az olasz politikai viszonyok egyébiránt sokat ártottak a turini képtárnak, nemcsak annyiban, hogy a közfigyelmet tökéletesen elvonták tőle, mint inkább azért,

hogy az olasz szenátus nem találván máshol üléseire alkalmas helyet, a képtárban helyezte el magát, mi akár a rendetlen, sokszor túlságos fűtés, akár a személyzet vigyázatlansága által a képek megkárosítását okozta. Engemet a politikai izgatottság sokkal inkább foglalt el ez időben, mint, hogy a tudománynak és művészetnek annyit szentelhettem volna belőle, mint Londonban. Amint azonban Cavour halála s Garibaldinak aspromontei kalandja után Magyarország érdekei az olasz államférfiakat mindig kevesebbet és kevesebbet foglalkoztatták, arra határoztuk el magunkat, hogy elhagyva Turint, Flórenczbe költözzünk, Olaszország legkedvesebb városába, hol nyájasabb égalj alatt, a művészet kincsei közt, kellemesebb társaságban tölthetjük a számkivetés idejét, melyet a sors reánk mért.

II.

Lakásunknak áttételével Turinból Flórenczbe politikai tevékenységem hosszabb időre megszűnt; most egészen különböző eszmekör nyílt meg ismét előttem, számkivetésemnek egy új pházisába léptem. Midőn 1849 kezdetén Londonba érkeztem, mindjárt hozzáfogtam feladatomhoz, hogy a külföld rokonszenvét megnyerjem hazánknak s figyelmének irányát feléje fordítsam. A márcziusi győzelmek híre megkönnyítette feladatomat, feleségem megérkezése buzdította tetterőmet, egyesült igyekezettel sikerült mindennap kiterjeszteni a propagandát Magyarország érdekében szóval és tollal; még csak a világosi katasztrófa sem szakíthatta meg fáradhatatlan működésünket, most azoknak érdekében, kik Törökországba menekülve, kezdetben kiadatással fenyegettettek, később Ázsiába belebbezve szabadságoktól ideiglenesen megfosztattak. Két évig küszködtünk így

fáradhatatlanúl, néha már reménytvesztve s azonfelül az emigrációnális mizériák által zaklatva, de végre mégis sikert értünk. Kossuth megérkezett Angolországba s megkezdődött diadalmenete egész Anglián és az éjszakamerikai államokon keresztül, melyen őt folyvást követtük. Visszajövetelével s előre is már czélt vesztett második amerikai küldetésemmel záródott be számkivetésünknek ezen első időszaka, mely alatt Magyarország s viszonyai népszerűkké lettek az oczeán mindkét partján.

Erre következett egy prózai pházis: dolgozni kellett, hogy megélhessünk; írtam czikkeket havilapokba, leveleztem a „New-York Tribune"-val, feleségemmel együtt írtunk könyveket s ez alatt élveztük angol barátink körében a világváros társas életének örömeit, megismerkedtünk az angol szélesebb világnézettel, beleéltük magunkat az angol élet szegletességeibe, foglalkoztunk gyermekeink nevelésével s nyarankint kipihentük magunkat a Whigt szigetén, a tengeri fürdőben.

Ezen csendes élet megváltozott ismét 1859-ben, midőn a franczia-olasz háború megkezdődött Ausztria ellen. A politika lépett most ismét előtérbe, tevékenységünknek egy új tér nyilt meg, diplomatizálni kellett s összeköttetésbe lépni udvarokkal és kabinetekkel. — Angolországtól s régi tapasztalt barátinktól, kikkel tíz év alatt összeforrtunk, el kellett búcsuznunk, Turinba költöztünk. Reményeink ismét egyideig felvirágoztak, de csakhamar elhervadtak; Napoleon nem gondolt többé Magyarországgal és Kossuthtal, Mexikó s az osztrák főherczeg, kit ő Montezuma trónjára emelt, másfelé irányozták politikáját, le kellett tehát mondanunk ismét hosszabb időre minden politikai tervekről; a tevékenység pházisát, mely körülbelül három évig tartott, fel-

váltották még egyszer a békés, prózai, mindennapi élet gondjai és élvezetei.

Azon mozgalmas három évet, mely a franczia hadizenettel kezdődik s Garibaldi aspromontei kalandjával végződik, írja le Kossuth Lajos, amennyiben ezek reánk nézve befolyással voltak; s amennyiben a magyar ügy is befolyt a világeseményeknek és nagy politikának alakulásába. Lehetetlen a három vaskos kötetet mély megilletődés nélkül elolvasni. Mennyi meghiúsult remény! mily lángoló hazafiság! mily roppant tevékenység s mégis mily kevés az eredmény! Kossuth hatalmas egyénisége, lángesze teljes fényében emelkedik ki még egyszer levelezésében, mely akkori terveit, reményeit, működéseit közvetlenséggel teszi az olvasó szeme elé. A nyolczvan éves aggastyán ifjonti hévvel ragaszkodik még most is a magyarnak azon eszményképéhez, melyet magának egy fél század előtt alkotott s minthogy a magyar jellem minden szép oldala leginkább a forradalomban mutatta ki magát, Kossuth ragaszkodik azon nézethez, hogy a magyar főleg forradalmár s neheztelését nem tudja elfojtani, midőn tapasztalnia kell, hogy a nemzet hajlandóbb a kibékülésre, mint a zendülésre; bántja őt, hogy az önbizalmat vesztett nemzet nem támogatja az emigráczió aktióját, külsegítség nélkül nem akar vagy nem bír forradalmat csinálni, „kiabálja örökké, hogy forradalmat nem akar s emlegeti minden beszédben, minden felírásban, minden megyei határozatban, minden hírlapi czikkben az örökös törvényességet, az örökös ebhűséget, a dynastiához való tántoríthatatlan ragaszkodást, mire azt senki sem kényszeríti s csak azt nyeri vele, hogy a külföldi hatalmak elvesztik bizalmukat iránta, az osztrák pedig megszűnik tőle félni“. Kossuth maga fel-

hozza munkájának gyönyörű befejezésében egy jó barátja szavait, hogy a mai Magyarország nem érti többé, ő pedig maga is elismeri, hogy ezen barátnak igaza lehet, hiszen ő sem érti a mai Magyarországot. Ez pedig nagyon természetes, mert minden emigráczió azt hiszi, hogy ő képviseli legtisztábban a leigázott nemzetet, hogy ő benne testesülnek meg a nemzet aspirátiói s hogy az ő szava a nemzet szava. Egy ideig ez csakugyan igaz lehet; de lassan-lassan új viszonyok fejlődnek ki az országban, új eszmék támadnak s a mindennapi élet követelései ellentétbe helyezkednek azon eszményképekkel, melyeknek létesítését olyannyira kívánnók. A kompromissumok eszméje lábra kap az országban, míg az emigráczió eredeti álláspontját mereven meg szokta tartani s minden eltérést mindjárt árulásnak bélyegez. Ez minden nemzetnél s minden emigrációnál megtörténik, de sehol és soha oly nagy mértékben, mint a magyarnál; mert legyen ez nemzeti sajátság, legyen a körülmények kényszerítő következése, nálunk a kötelék a nemzet és az emigráczió közt rendes időben tökéletesen megszünik. Így volt ez Rákóczi bujdosóival, így Kossuth híveivel. Honfitársaink, még ismerőseink is, éveken keresztül úgy kerültek bennünket, há külföldre jöttek, mint bélpoklosokat, nehogy kompromittálják magokat, Kossuthhoz egész a franczia-olasz háborúig nem közeledett senki az országból, kinek bizonyos állása lett volna akár a társadalomban, akár a politikában, akár a tudományban. Emlékezem, hogy az első londoni kiállítás alkalmával véletlenül két régi ismerősre bukkantam a kristálypalotában, hogy siettek engemet kikerülni! Csak mikor a franczia háború megkezdődött, szegődtek ismét hozzánk s jöttek Garibaldihoz. — Az emigráczió s a nemzet eszmeköre lassan-lassan

különválik egymástól s a vége csakugyan az, hogy nem értik egymást. Az emigráczió panaszkodik a nemzet opportunismusáról, a nemzet az emigráczió túlzott nézeteiről. Az idő megteszi végre hatását, a nemzet vágyai sohasem valósúlnak meg egész kiterjedésökben; de a baljóslatok sem teljesednek be s a nemzeti élet fejlődik folyvást.

Mindez nem kisebbíti Kossuth halhatatlan érdemét, hogy lelkesítő lelkesedése megmentette az országot a szabadságharcz alatt a dicstelen elenyészésből; mert ha végre buktunk is, ellentállásunk fénykörrel övezte körül a magyar nevet. S nem kisebb az érdem, hogy két világrész rokonszenvét páratlan szónoklata által kinyerte; most pedig épen oly tapintatosan tudta az államférfiak, királyok és császárok tiszteletét kiérdemelni, mint előbb a népekét.

III.

Ami Athen volt a régi kor civilizátiójának, az lett Flórencz a középkor kultúrájának: bölcsője a tudománynak, temploma a művészetnek, szentélye a költészetnek. Nincs város Európában, melyhez annyi nagy név fűződnék, mint Flórenczhez, hol a nagy férfiak nyomait még most is látja az ember a város palotáin, templomain s emlékein, melyek neki oly különös jelleget adtak, minőt máshol hiába keresünk. Azon komoly szépség, mely Flórenczet jellemzi, kimondhatatlan vonzerővel hat minden érzékeny kebelre úgy, hogy Toscána fővárosa két emberöltő óta mindig kitünő idegen családok ideiglenes vagy állandó lakhelye lett. A nagyherczegek érezték városuk ezen nagy előnyét, ugyanazért ritka szabadelvűséggel viselkedtek a jövevények iránt, s amennyire azt a bécsi kabinet befolyása mellett tehették, megengedték a kompromittált olaszoknak

is, hogy itt lakhassanak s meghívták az angolokat, francziákat s oroszokat az udvari ünnepélyekre s tánczestélyekre, anélkül, hogy udvarképességöket s előéletöket szigorú vizsgálat alá vonták volna. Ez adta meg a flórenczi társaságnak azon nemzetközi érdekes typuszt, mely még most is jellemzi, s azon vezérszerepet az olasz irodalomban, melyre minden toscánai oly büszke. Midőn a huszas években a carbonári világ rövid pillanatokra felülkerekedett, de csakhamar az osztrák interventió által le veretett, Carlo Alberto is, a carignani herczeg, kire a szárdiniai korona szállandó volt, kénytelennek érezte magát Turinból menekűlni, hogy a reaktió bosszúját kikerűlhesse. A nagyherczeg szivesen fogadta rokonát s Viktor Emanuel itt született a Pitti-palotában. Hazánk felejthetetlen nádora, József főherczeg is itt született, itt nevelkedett és még a budai vár gyönyörű kilátásánál is, mely az általa szépűlt Pestre nyilik, soha sem tudott megfeledkezni az Arno partjairól, melyekhez ifjúkori emlékei fűzték. Bátyja, a nagyherczeg, kit I. Napoleon nagyrabecsűlt, ámbár trónjától hosszú időre megfosztotta, megóvta Toscánát a reaktió kihágásaitól a restaurátió idejében. Az osztrák nagykövet hozzájött egyszer s jelentette, hogy Metternich herczeg megbizásából kénytelen felfedezni, miként olyan férfiak is, kik a nagyherczeg bensőségében élnek, részesei azon nagy olasz összeesküvésnek, melynek szálai gróf Gonfalonieri elfogatásánál Milánóban a bécsi kormány kezei közé jutottak s hogy kötelessége ezeknek bűntetését követelni. A nagyherczeg mindjárt gyanította, hogy csak Gino Capponiról lehet szó, kit ő barátságával megtisztelt s ki sohasem titkolta, hogy az alkotmányosság elveit tartja kizárólag országmentőknek; megmondta tehát a nagykövetnek, hogy mendemondák-

nak nem ád hitelt, bizonyítványokat követel; mire a nagykövet felelt, hogy Metternich herczeg ezt előre gyanította, ugyanazért a bűnt bebizonyító leveleket eredetiben küldte át; itt vannak. —

A nagyherczeg átvette a csomagot s anélkül, hogy egy tekintetet vetett volna reá, beledobta a kandalló lángoló tüzébe ezen szavakkal: „Így bánok én el az ily feladásokkal.“

A szabadelvűség hagyományai következtében, melyek a nagyherczegek uralkodását mintaszerűvé tették Olaszországban, a flórenczi lakás mindig kellemetes volt s most is, midőn egy új éltető szellem hatotta át a félszigetet, az Arno-parti város megmaradott egy művelt európai társaság központjának, ámbár nem létezett többé udvar, mely az előtt ünnepélyekkel s tánczvígalmakkal élénkítette a téli idényt. — Igaz, hogy a politika nem talált most helyet Flórenczben, ennek gyúpontja még Turin maradott, ott voltak a kamarák, ott a kormány, ott a külföldi hatalmak képviselői; az ellenzék Nápolyban erősödött s időről időre Caprérába zarándokolt, de a költészet, a művészet, a tudomány még mindig Flórenczben székelt. Ide vágyódtam én is, kerestem lakást, mely szükségeinknek megfelelne s csakugyan azon dombon, mely közvetlenül az Arnó jobb partján, a Via Bardi felett oly meredeken emelkedik, hogy kocsin az egyenes úton felmenni alig lehet, találtam egy gyönyörű villát, nagy kerttel, mely aránylag olcsó áron ki volt adható; egy régi augustinus kolostor, melyet ujabb időkben gróf Petrovics Armis vett meg, átalakított s bebutorozott. Halála után, örökösei, a Petrinók, kik Bukovinában éltek, el akarták volna adni, de nem találtak reá vevőt, most örültek, hogy bérbe adhatják. A grófról különös hírek kering-

tek. Beszélték, hogy eredetére albán volt, fiatal korában kalóz a görög tengereken, később Bécsben élt, végre Flórenczbe költözött mint dúsgazdag, rendkívül fukar nagy úr, ki azonban néha nagyszerű bőkezűséggel ajándékozta meg barátait s rokonait. A villa Petrovics Sulla Costa sokkal nagyobb volt, mint a mire nekünk szükségünk lehetett, csak egy részét laktuk, a barátok celláit nem nyitottuk fel soha, de jól esett ismét nagy termekben kiterjeszkedhetni, gyűjteményeimet s könyvtáramat kipakkolhatni s felállíthatni, míg a nagy, habár meglehetősen elhanyagolt kertben még is elég virág díszlett s a rózsa az egész éven keresztül virágzott, néhány fügefa pedig gyümölcseivel kínált; vígan tombolhattak benne gyerekeim, kiknek száma már hétre szaporodott.

IV.

Gyermekeim nevelése sok gondot adott nekünk mindig. Angolországban a három nagyobbik fiú jó sikerrel járt az iskolákba; midőn Turinba helyeztük át lakásunkat, természetesen egy szót sem tudtak olaszúl s miután én fiúkra nézve a nyilvános oktatást tartottam mindig a legjobb nevelésnek, ennek daczára mindjárt bejelentettem őket a turini iskolában. A vizsgáló tanárok csóválták fejöket, midőn hallották, hogy ezek nem tudnak olaszúl s csak tolmács közbenjárásával tehették le a felvételi vizsgát; figyelmeztettek is arra, hogy jobb volna talán, ha a gyerekek félesztendeig otthon tanúlnának olaszúl s csak akkor küldeném őket iskolába, a hol egy szót sem értenek abból, ami előadatik; de én bíztam az ifjúkor tanulékonyságában s az iskolatársak befolyásában s csakugyan már kevés hét múlva látszott az eredmény, az iskolaév végével pedig fiaim csak úgy beszéltek olaszúl, mint az olaszok

magok, sokkal jobban, mint mi öregek. Most azonban máskép kellett már elrendezni a dolgokat, Guszti fiam letette az érettségi vizsgát s egyik barátunk, Mancini, a híres ügyvéd, jelenleg külügyminiszter, mindig biztatott, hogy fiam az ügyvédi pályára készüljön a turini egyetemnél, ő szivesen beveszi irodájába s akár a törvényszékek előtt, akár a politikában szép jövőt igér neki. Én azonban azt hittem, hogy bár nincs kilátásom a hazamenetelre, még sincs jogom fiaimat természetes hazájoktól megfosztani; Gusztit tehát Pestre küldtem, hogy az ottani egyetemnél folytassa tanúlmányait; ha a viszonyokat csakugyan oly kiállhatatlanoknak találja, minőknek mi azokat külföldön képzeltük, akkor visszajöhet mindig Olaszországba s beállhat olasznak.

Barátom, Zsivora György, aki ügyeinket Magyarországban ritka odaadással, önzéstelenül, híven vezette, mindamellett, hogy ezáltal sok zaklatásnak tette ki magát a német világban, magához vette fiamat s gondoskodott róla, de csakhamar értesültem, hogy baj van, mert az egyetemnél kifogásolták, hogy Guszti bizonyítványaiban hiányzott a vallási oktatás, e nélkül pedig be nem írhatja a rector. Megírtam neki, menjen Székácshoz, régi barátomhoz, az majd ád neki bizonyítványt, hogy ismeri a theologiát annyira, a mennyire ez szükséges, hogy az ember egyetemi polgárrá lehessen Magyarországban.

Székács megkérdezte fiamat, mi a hitvallása s nagyon megijedt, mikor hallotta, hogy positiv vallást nem tanult, s hogy én neki csak a vallási dogmák történelmét Konstantin idejétől Lutherig és Kálvinig, a káté helyett Gibbont adtam elő; hogy ismeri a crédóknak és eretnekségeknek históriáját, de egyhez sem ragaszkodik szorosan; hogy meg tudja becsülni a katholi-

cismust, mint a művészet s középkori civilizatió főtényezőjét csak úgy, mint a reformátiót, melyben az újkor bölcselkedő világnézete először nyilatkozott termékenyen; sőt, hogy katholikus országban nevelkedvén, a hol protestáns egyház nem létezik, nem is volt soha konfirmálva. Székács tehát ezen mulasztást helyre akarta hozni, de ez nem volt oly könnyű, mert fiam szabadkozott a szokásos hitvallást ünnepélyesen elmondani s következett hosszabb diplomatikai értekezés közte és Székács közt, míg oly hitvallásban állapodtak meg, melyet fiam nem tartott meggyőződésével ellenkezőnek. Amint később hazámba visszakerültem, Székács kisebb gyermekeimet már akkor fogta el mindig s vitte a vallásos oktatáshoz, mikor csak 10—11 évesek voltak, nehogy olyan baja legyen később velök, mint Gusztival volt.

Gábor fiamat, kinek a régi klassikus nyelvek iránt nem volt semmi érzéke s inkább a mathematikával foglalkozott, Londonba küldtem a Kings College-be, hogy ottan a technikára képezze ki magát. Oswald Ögyénhez adtam, ki annak idejében házamban adott volt leczkéket fiaimnak s most, midőn már családot alapított, egy tanintézetnél tanárkodott; de Gábor nem tudott jól kijönni a jószívű tudós, de némi tekintetben pedáns, német tanárral, s az University College Hall-ba költözött, hol angol társaival s Beesey tanárral meglehetősen jól jött ki.

Harmadik fiam Gyula mindjárt az első hónapokban, midőn Florenczbe jöttünk, typhusba esett s meghalt épen azon korban, midőn értelme fejlődni kezdett s hozzám szorosabban ragaszkodott, mert sokat foglalkoztam vele s örültem haladásának. Nincs nagyobb csapás mint felnőtt gyermekeket elveszteni.

V.

A villa Petrovichnak volt egy terrasseja, honnét a kilátás Flórenczre, a Signoria tornyára, a Giotto Campanilejére, s a Brunelleschi kupolájára, a renaissance építészet ezen legmerészebb remekére, valóban bájoló. Gróf Petrovich nagyon szerette e helyet s hogy az esztendő minden szakában s minden időjárásnál élvezhesse, üvegfalakat rakatott a terrasse körül, azt befedette s gyönyörű teremmé alakította át. Itt állítottam fel gyüjteményeimet s könyvtáramat, nagyobb gyülekezetekre alig lehetett képzelni szebb s alkalmasabb helyet. Ugyanazért Dall Ongaro Ferencz barátunk megkért, engedjük meg, hogy e teremben tarthassa felolvasásait Dante „Divina Comediája“ felett. Dall Ongaro eredetileg velenczei volt és pap, hazafi verseket írt s egy pár drámát, mely a közönség tetszését megnyerte, csatlakozott az 1848-iki mozgalomhoz, menekülnie kellett s minthogy nyiltan a forradalmi párthoz tartozott s annak elveit diesőité költeményeiben, nem maradhatott meg papnak, de azért nem lépett ki egyházából s nem házasodott meg. Dante-felolvasások Boccaccio óta nem ritkák Flórenczben, Abbate Giuliani tartott ilyeket évek óta s angol s amerikai nők rendesen hallgatták ezeket, de kommentárja erősen katholikus volt s a mennyire Danténél lehet, ultramontán, holott Dall Ongaro mindenütt hangsulyozta felolvasásaiban a haladó párt aspiratióit és szellemes megjegyzésekkel élénkítette fel a XIII. század képét, mely Dante költészetének háttere. Egy olasz kisebbség mellett idegenekből állott a többség, azon vendégeink közt, kik a Villa Petrovich üveges terrasseán hetenkint kétszer gyűltek össze Dall Ongaro meghallgatására, szombat este pedig barátinkat hittuk meg ide estélyre. Művészek, tudósok, írók, angol,

franczia s amerikai touristák, kiknek hozzánk ajánló leveleik voltak s a flórenczi társaság legmíveltebb része gyűlt akkor össze nálunk. Garibaldinus bajtársaim s republikánus barátaim némileg vörös színt kölcsönöztek ezen mulatságoknak, melyeknél soha sem hibázott jó zene, szép nők, szellemes társalgás s híres nevek. Feleségem rendkívül jó háziasszony volt; értett ahhoz, úgy összehozni a vendégeket, hogy senki se unatkozzék; maga is kitünően értvén a zenéhez, nem volt zenészi notabilitás, mely Flórenczen keresztül útazva nem kereste volna a meghivást szombati estélyeinkhez, ezeknél került össze s alakult meg végleg Becker híres négyestársulata. Salonom nemzetközi jellege vonzerővel bírt az olaszokra is, oly annyira, hogy midőn Flórencz Olaszország fővárosa lett s a kormány is ide költözött, Minghetti s Visconti Venosta miniszterek tudatták velünk, hogy szivesen vennék, ha őket meghínók. Megjegyeztem, hogy oly társaságot találnak nálunk, melyhez nem igen szoktak, Bakunintól kezdve az orosz forradalmárok fejétől, Dolfiig, ki a flórenczi köztársaságiak legtekintélyesebb vezére volt, állására nézve pék, jelenleg híve a királynak, ha ez Olaszország egységét mozdítja elő. A miniszterek megjöttek s jól mulattak, ámbár a vendégek nem sokat gondoltak velök s csak az angolok s amerikaiak keresték a bemutatást.

Estélyeinknek fénypontja a Dante ünnepélyre esik, midőn a nagy költő születésének hatodik évszázados fordulóját ünnepelték és emlékszobrát a Santa Croce templom előtt leleplezték. Giuliani tartotta a díszbeszédet, s mielőtt hozzákezdett volna, komolyan megjegyezte barátainak: tudja, hogy e miatt Rómában kiátkozzák, mert ez alkalommal a kiközösített királyt is dicsőítenie kell, de azért még sem fél; tudja, ha majd

egyszer a menyország kapuján bekopog, Dante megemlékezik tisztelőjéről s közben jár majd szent Péternél, hogy ne zárja el előle a bejuthatást. A nagy költő tisztelői egész Olaszországból összesereglettek ezen valóságos nemzeti ünnepélyre, melyben minden tartomány részt vett s a körmenet Santa Croeéhoz s onnét a házhoz, hol Dante született, a legdíszesebb látványokhoz tartozott, melyekről emlékezem. Magam is részt vettem benne aranyos magyar bársonyruhában, a híres száműzöttnek, az Anjoui királyi ház hivének s pártfogoltjának emlékünnepén nem hiányozhatott a száműzött magyar, ki Olaszországban talált menedéket. Lehetetlen volt meg nem emlékeznem a költő azon soráról, melyben felsohajt:

„O beata Ungheria, se non si lascia
Piu malmenare.“

A Dante ünnepély több napokig tartott, a vendégek számára volt minden este hol szinházi díszelőadás, hol tánczestély, de épen a szombati estén nem volt gondoskodva a vendégek mulatságáról, a flórenczi aristokratia, mely ismeretes a fukarsággal határos takarékosságáról, távol maradt a várostól, nehogy ebédet vagy estélyt adni kényteleníttessék, mi tehát tudtára adtuk barátinknak, hogy nemcsak őket, de vendégeiket is igen szívesen látjuk. Megnyitottuk minden termeinket, kivilágítottuk a kert felső részét, mely teljes rózsapompában díszlett s barátink hivatlanúl is hozzájárultak, hogy az ünnepélyt minél élvezetesebbé tegyék. Midőn valamelyik ismerősünk a zongorához ülni készült, a két híres Marchisi nővér, kik vendégeink közt voltak, megkért, engedjük hogy ők énekelhessenek. Signora Erminia Fusinato, a szép, szellemes olasz költőnő ez alkalomra írt gyönyörű költeményét Gemma Donatiról,

Dante feleségéről szavalta el, Rossi ekkor feleségemhez lépett s megkérdezte, nem veszik-e rosz néven, ha Dante egyik énekét adja elő s gyönyörűen elmondta a Sordello epizódot a Purgatorióból. Ezen kedves meglepetések után intettem Salviniuak, ki már régebben barátunk volt, mint Rossi, ne engedje, hogy fiatalabb versenytársa elragadja előle a babérokat s ő erre elszavalta az Infernoból Francesca di Riminit. Az egész társaság el volt bájolva, még tokajiborral is képesek voltunk barátainkat megvendégelni; még most is találkozom sokszor olaszokkal, kik el nem tudják felejteni azon élvezetes estély emlékét.

VI.

Lent a Villa Petrovich kertje alatt, az Arno partján a Rubaconte híd mellett áll a nagy Torrigiani palota, egy nevezetes magán képtárral, melyben Tizian Depositiójának (Krisztus sirbatétele) egy igen szép replikáját különösen pedig Filippino Lippi egy nagy Cassonéját nagy élvezettel tanulmányoztam többször. A cassónék nagy faládák, melyekben régi időkben a menyasszonyok kelengyéje, ékszereik s ruháik helyeztettek el, s melyeket kivűlről sokszor nagynevű művészek festettek ki, hogy a szobának diszéül szolgálhassanak. Itt lakott barátunk gróf Carlo Torrigiani, a családfőnek ősesse, az olasz régi aristokratiának valóságos typusa. Mióta az absolutistikus viszonyok a történelmi családoknak nem engedtek befolyást az országos politikába, ez előszeretettel foglalkozott a municipalis élettel, kereste a polgármesteri vagy várostanácsosi állást; (gonfaloniere) részt vett a városi ügyekben, az iskolák felügyeletében, a jótékony társulatokban, szóval mindenben, ami a város gyarapodására és szépítésére szolgál-

hatott. Gróf Torrigiani, híven a régi hagyományokhoz a jelen viszonyok közt is távol maradott a politikai mozgalmaktól, de azért mégis egyike volt a legnépszerűbb s legtiszteltebb férfiaknak Flórenczben; a szegények nála kerestek tanácsot, tudták, hogy a városi ügyeknek szenteli idejét, sőt a misericordiához is tartozik, azon társulathoz, melynek tagjai rangkülönbség nélkül fekete csuklyát vetvén magukra, mely arczukat tökéletesen elfedi, úgy hogy csak a szem látszik ki, a harangszóval adott jelre a társulat épületénél rögtön megjelennek, hogy segítséget hozzanak, a hol szerencsétlenség történt, a betegeket kórházba vigyék s a szegényeket eltemessék s koporsójukat kisérjék. Híres volt a grófnak gyönyörű kertje s üvegháza, melyben tropikus növényeket növesztett, ez volt mulatóhelye, ha a városnak s a szegényeknek ügyei üres időt hagytak neki. Nem sokat járt a világba, de bennünket szivesen látogatott meg.

VII.

Különös, hogy mig az I. Napoleon bukása után s a huszas években a carbonari társulat csaknem kizárólag az aristokratia körében terjedett el, ez az újabb mozgalmakban legfölebb a hitbizományos családok mellékágaihoz tartozó tagjaival vett részt. Piemontban, hol a parlamenti élet kifejlődött, beválasztatta ugyan magát a kamarába, de Mazzinihoz s a mozgalom pártjához nem csatlakozott; ez a népből egészítette ki magát. Flórenczben Dolfit ismerték el ennek legkiválóbb képviselőjeül, a híres péket, kinél minden ember vette kenyerét s ki a népnek elismert vezére s az 1859-iki forradalomnak főtényezője volt.

Midőn Cavour Napoleonnal megegyezett, hogy Olaszország felszabadítására az Alpesektől a tengerig

megkezdik a háborút Ausztria ellen, a nagy olasz államférfi roppantul röstelte, hogy hazája felszabadításában az oroszlánrész az idegeneké marad s szerette volna, ha Olaszország tekintélyesebb erővel vett volna részt a nagy harczban. Ismerve a toskánai nagyherczegi családnak szabadelvűbb irányát, nem tett le egészen azon reményről, hogy azon benső viszonynál fogva, melyben ez alattvalóival állt, sikerülne talán elfelejtetni a nagyherczeggel a rokonsági kapcsokat s őt arra bírni, hogy Toskana is szövetkezzék Sardiniával és a franczia császársággal az osztrák háborúban, ily esetben az egész Pó jobb partja jutna osztályrészéül. Ily értelemben értekezett ő báró Ricasolival, a toskánai gazdag főúrral, ki jószágainak igazgatásával, a mocsárok lecsapolásával s borainak nemesítésével foglalkozott főleg s mint mintagazda nagy tekintélylyel bírt egész Toskánában. Ricasoli el is ment a nagyherczeghez s előadta neki nézeteit s felkérte családjának s országának érdekében, csatlakozzék Cavour politikájához. A nagyherczeg figyelmesen hallgatta ki végig, de azután megmondta neki, hogy méltányolja a báró nézeteit s elismeri sikerét a közgazdászati téren, de mégis azon tanácsot adja neki, maradjon azon téren, melyen eddig oly szerencsésen működött, ne avatkozzék a nagy politikába, nyugodjék meg abban, hogy ezt Baldasseroni vezeti, a külügyminiszter, aki ehhez jobban ért. A büszke báró mélyen meghajtotta magát s a mint a Pitti palotát elhagyta, egyenesen Dolfi boltjába ment, kit eddig nem ismert, de tudta, hogy Mazzinival összeköttetésben áll s hogy a nép hallgat reá; kinyilatkoztatta neki, hogy ezentúl ő is vele tart, csak az egyre kéri, tartsa vissza a mozgalmat mindaddig, mig ő adja meg a jelt a kitörésre; biztosítja, hogy maga is jelen lesz az actió perczében s

híven osztozkodik a veszélyben azokkal, kiknek nincs annyi veszteni valójuk, mint neki. Dolfi ebbe beleegyezett, Ricasoli visszament jószágára, de midőn a franczia sereg átjött a Montcenisen s a franczia hajóhad készülőben volt, hogy egy hadtestet az olasz partokra szállítson, Ricasoli megadta a jelt, hogy Flórenczben üssön ki a forradalom. Azon piaczon, mely azóta a függetlenség piaczának nevét viseli, összesereglett Flórenczcznek minden munkása és polgára már korán reggel s Dolfi vezérlete alatt éltette Viktor Emánuelt, Cavourt s az olasz szabadságot, és átkozta az osztrák szövetséget, mindig várva, hogy a katonaság meg fogja őket támadni. A nagyherczeg azonban várakozó állást foglalt el palotájában, a kiabáló népet nem bántotta senki, a katonaság a herczegi palota közelében volt központosítva az Arno bal partján, s csak a középületeknél látszott a közönségesnél nagyobb őrség. Ez több órákig tartott így, a nép ki kezdett fáradni a kiabálásban s kiszítta már a körülfekvő trafikokból mind a szivart. Ekkor Dolfi indítványba hozta, küldjenek egy bizottságot a nagyherczeghez s követeljék, hogy Viktor Emanuellel és Napoleonnal szövetkezzék. A nép megindúlt a Pitti palota felé, ekkor a nagyherczeg felküldte fiát a Fort Belvedérbe, mely a város felett uralkodik, hogy vessenek egy pár bombát a nép közé. A vezénylő főtiszt azonban megjegyezte, hogy Flórencz nem oly város, melyet bombázni lehetne; itt vannak a múltnak minden műremekjei, ezeket nem lehet veszélyeztetni, küldjenek a nép ellen lovasságot, egy század is szétszalasztja a csőcseléket, de ne bombázzák a művészet dicső emlékeit, ezt nem teheti semmi olasz. Amint a nagyherczeg hallotta, hogy a katonaság okoskodik, vesztettnek tartotta helyzetét, kocsira ült s a vasut felé hajtatott, de

útját szántszándékkal arra vette, a hol a nép legsűrűbben gyülekezett, ne gondolhassák, hogy gyáván szökik meg. Ez mindenütt süvegelte, s amint a nagyherczeg Dolfit észrevette, oda szólt neki: „Viszontlátásra!“ Dolfi mélyen meghajtotta magát s visszakiáltott: „Ne vegye magának ezen alkalmatlanságot Fenséged.“ Ily kedélyesen csinálják Flórenczben a forradalmakat. A nagyherczeg s családja távoztával Ricasoli kiáltatott ki diktátornak s erélyes kézzel bölcsen kormányozta Toskánát, míg Boncampagni őt felváltotta, kit Cavour mint királyi helytartót küldött oda s míg végre az általános szavazás útján megtörtént a bekebelezés Olaszországba. Ekkor Viktor Emanuel maga is lejött Flórenczbe s más napra bevonulása után elküldte szárnysegédét a pékhez, vigye meg neki a Maurizio Lazaro rend vitézkeresztjét. Dolfi épen boltjában volt, elpirult s tiltakozott ezen kitüntetés ellen, a szárnysegéd vigye vissza a keresztet, mit csináljon ő vele, hiszen nem bélyegezheti meg vele zsemlyéit; ő pék marad s nem lesz soha lovag. A szárnysegéd erre megjegyezte, hogy ő csak a felség parancsát teljesítheti, ő nem veszi vissza a keresztet, mondja meg Dolfi mindezt a királynak magának. A pék tehát fiakerbe ült, átment a Pitti palotába, a hol őt tüstént a király elé vezették. Itt is megmondta, hogy a nép kicsufolná őt mint lovagot, ő nem vágyódik kitűntetésekre, mindig a nép embere volt, az akar maradni, nem fogadhatja el a keresztet. Viktor Emanuel erre felelt, hogy csak hazafiságának elismerését akarta a kereszt által kifejezni, örülne, ha bármi módon szivességet tehetne neki, mire Dolfi közbevágott: ezt teheti Felséged!

— Mi módon?

— Csinálja meg Olaszországot! (Faccia l'Italia.)

A király elérzékenyedett, kezet nyujtott a péknek, szivarral kinálta meg, leültette maga mellé s elbeszélgetett vele sokáig kedélyesen.

VIII.

Flórenczuek jelenleg élő legnevezetesebb fia mindenesetre Ubaldino Peruzzi, húsz év óta hol képviselő a parlamentben, hol miniszter, hol Flórencz városának polgármestere s polgártársai többségének hol legnépszerűbb, hol leggyűlöltebb embere. Családja régen szerepelt már szülővárosának történelmében; a három körte, a család beszélő czímere, több helyütt jelenik meg a városban; hiszen a Bardi és Peruzzi czég már a XIV. században oly híres volt, mint jelenleg a Rothschildház, ők kölcsönözték a pénzt a fekete herczegnek, III. Edvard angol király fiának, franczia- és spanyolországi háborúira; nálok zálogosította el a kalandos hős azon páratlan rubintot, mely jelenleg Angolország koronájában ragyog, melyet ő a spanyol királytól, a kegyetlen Pétertől, ajándékba kapott, ki azt egy mór királytól rabolta el. A fekete herczeg azonban apja halála előtt halt meg, adósságai fizetetlenek maradtak, minek következtében a Bardi-Peruzzi czég megbukott s bukása az akkori európai pénzvilágban az első általános válságot idézte elő.

Ubaldino Peruzzi az olasz parlamentben Cavourhoz csatlakozott s mint a toskánai fractiónak vezére a conservativ árnyalatot képviselte a piemonti úgynevezett consorteriával együtt, mely sok ideig az ügyeket vezette, Garibaldit s a déli képviselőket gyűlölte s az olasz forradalmi politikának conservativ színt adni igyekezett. Ezek az urak említették ugyan mindig Rómát, mint Olaszország fővárosát, de sohasem merték hinni, hogy a király odajuthasson, mert az ellentétet a korona

AZ IDEGENEI FLÓRENCZBEN.

I.

Kis félórányi hajtám Flórencztől fekszik San Donato, mely a mi időnkben is Flórencz vidékének valóságos gyöngye vidé. Az öreg Demidoff, a gazdag orosz főúr építette a palott, midőn a francia háborúk után az olasz éghajlat alatt keresté egészségének helyreállítását. Éveken keresztűlő volt a flórenczi szegények jóltevője, iskolákat s árvaházat alapított, kiházasította a szegény leányokat, segítte a szűkölködőket s jövedelmeinek tetemes részét is költötte el; nem is volt népszerűbb idegen Felső-Olaszországban; a nagyherczeg kinevezte San Donato herczegnek, a város emléket állított neki újabb időkben Fia, Anatole annyira megszerette Olaszországot, hogy az második hazája lett s itt töltötte életének legnagyobb részét. Tudta ugyan, mivel tartozik hazájának, Oroszországnak s még kiskorúsága alatt egy nevelőintézetet alapított nemes ifjak számára Pétervárában kivel egy millió [illegible] Egy ideig a diplomatiánál szegült Párisban [illegible] mdósokkal s művészekkel [illegible] Dél-Orosz[illegible] Vosnozenski hadgyakorlatkban, melyek [illegible] személyesen vezényelt s ezen utazását [illegible] kában adta ki. Pestnek [illegible] akademia megválasztotta [illegible] hoz s a pétervári vizsonyál[illegible] külföldön akart élni, de [illegible]

időre visszahívta őt Pervárába s egy új útlevél és engedély, mely lehetsdessé tette, hogy külföldön élhessen, rendesen belekeült 50—60.000 rubelébe.

Anatole herczeg San Donatót valóságos tündérlakká változtatta át. A parnak egy része állatkert volt s gondozása alatt itt kitöttek strucz madarai először Európában kis struczokt, üvegházai számára megvette a meghalt hollandi király világhírű növényeit, melyeket eredetileg Hügel báró ledett össze s gondozott. A régi olasz és hollandi mestrek remekjei díszitették a San Donatói palota terenit, melyek telve voltak a középkori műipar kincsivel, régi kameókkal, limógei és flórenczi zománczokkal, a legszebb ékszerekkel, majolikákkal és páratlan szű fegyverekkel. Egy nagy galeria külön épűlt modern szobrok számára, a kápolnában díszlett Carlo Cavelli mesterműve mint oltárkép, szóval San Donato emlékeztetett az ezeregy éjszaka kápráztató tündérlakjait. A herczegnek Elba szigetén is volt egy gyönyörű kastélya, melyben az I. Napoleon császár emlékeit gyűjtöte, kinek dicsőítése Lajos Fülöp idejében divattá vált a varázserővel hatott az ifjabb kedélyekre. Anatole herczeg ennek befolyása alatt vette el Mathild herczegasszonyt, Jérome volt westphaliai király leányát, nőűl s [illegible]ozta San Donatóba; de a házasság [illegible]ozott a [illegible]ldogak közé, mert a féltékenység s [illegible]aság fi-fellobbant néha a herczegben, ki ne[illegible]oha zenvedélyeit fékezni. Egyszer tettleg[illegible]a el magát, ezt a herczegasszony [illegible]oha. Midőn tehát Miklós czár Fl[illegible]herczegasszony levelet írt [illegible] tudatta a San Donatói [illegible]tni palotáját, a her[illegible]iedelmét s kísérte a

AZ IDEGENEK FLÓRENCZBEN.

I.

Kis félórányi hajtásra Flórencztől fekszik San Donato, mely a mi időnkben is Flórencz vidékének valóságos gyöngye volt. Az öreg Demidoff, a gazdag orosz főúr építette a palotát, midőn a franczia háborúk után az olasz éghajlat alatt kereste egészségének helyreállítását. Éveken keresztül ő volt a flórenczi szegények jóltevője, iskolákat s árvaházat alapított, kiházasította a szegény leányokat, segítette a szűkölködőket s jövedelmeinek tetemes részét itt költötte el; nem is volt népszerűbb idegen Felső-Olaszországban; a nagyherczeg kinevezte San Donato herczegnek, a város emléket állított neki újabb időkben. Fia, Anatole annyira megszerette Olaszországot, hogy ez második hazája lett s itt töltötte életének legnagyobb részét. Tudta ugyan, mivel tartozik hazájának, Oroszországnak s még kiskorúsága alatt egy nevelőintézetet alapított nemes ifjak számára Pétervárában közel egy millió rubelig. Egy ideig a diplomatiánál szolgált Párisban s párisi tudósokkal s művészekkel lement Dél-Oroszországba a híres Vosnozenski hadgyakorlatokhoz, melyeknél Miklós czár személyesen vezényelt s ezen utazását egy fényes munkában adta ki. Pestnek vette akkor útját s a magyar akademia megválasztotta kültagnak. Az orosz éghajlathoz s a pétervári viszonyokhoz nem tudott hozzászokni, külföldön akart élni, de az orosz bureaukrátia időről-

időre visszahívta őt Pétervárába s egy új útlevél és engedély, mely lehetségessé tette, hogy külföldön élhessen, rendesen belekerült 50—60.000 rubelébe.

Anatole herczeg San Donatót valóságos tündérlakká változtatta át. A parknak egy része állatkert volt s gondozása alatt itt költöttek strucz madarai először Európában kis struczokat, üvegházai számára megvette a meghalt hollandi király világhírű növényeit, melyeket eredetileg Hügel báró szedett össze s gondozott. A régi olasz és hollandi mesterek remekjei díszitették a San Donatói palota teremeit, melyek telve voltak a középkori műipar kincseivel, régi kameókkal, limógei és flórenczi zománczokkal, a legszebb ékszerekkel, majolikákkal és páratlan díszű fegyverekkel. Egy nagy galeria külön épült modern szobrok számára, a kápolnában díszlett Carlo Crivelli mesterműve mint oltárkép, szóval San Donato emlékeztetett az ezeregy éjszaka kápráztató tündérlakjaira. A herczegnek Elba szigetén is volt egy gyönyörű kastélya, melyben az I. Napoleon császár emlékeit gyűjtötte, kinek dicsőítése Lajos Fülöp idejében divattá vált s varázserővel hatott az ifjabb kedélyekre. Anatole herczeg ennek befolyása alatt vette el Mathild herczegasszonyt, Jérome volt westphaliai király leányát, nőül s hozta San Donatóba; de a házasság nem tartozott a boldogak közé, mert a féltékenység s orosz durvaság fel-fellobbant néha a herczegben, ki nem tanúlta soha szenvedélyeit fékezni. Egyszer tettlegességekig ragadtatta el magát, ezt a herczegasszony nem felejthette el soha. Midőn tehát Miklós czár Flórenczbe jött, Mathild herczegasszony levelet írt s panaszait adta elő neki; a czár tudatta a San Donatói herczeggel, hogy megakarja látogatni palotáját, a herczeg tehát birtoka határán várta fejedelmét s kísérte a

lépcsőig, hol a herczegasszony fogadta a czárt, ki a házi úrnak megparancsolta, várja be. Amint visszajött tudatta vele, hogy házassága meg van semmisítve, a herczegnő el fog útazni Párisba, magával viszi ékszereit s volt férjétől évenként 300,000 frankot kap. A czár szava nem tűr semmi megjegyzést vagy ellenvetést s Demidoff mélyen meghajtotta magát s teljesítette a czár parancsát.

Midőn mi Flórenczbe jöttünk, San Donato fénykora már halványúlni kezdett, a herczeg Párisban lakott, ritkán jött palotájába, állatkertjét Flórencz városának ajándékozta, hollandi képeit egy franczia színésznőnek, ki azokat Párisban árvereztette el, a palota azonban még mindig gazdag kincsház volt, melyet többször látogattam meg, minthogy Demidoff olasz birtokainak felügyelője, Melchior úr s családja barátaink közé tartozott; legidősb leánya, jelenleg Dr. Levier orvosnak s kitűnő fűvésznek neje, Harriet leányomnak bensső barátnéja volt. Midőn a leuchtenbergi herczegasszony, Mária nagyherczegnő, Miklós czár legidősb leánya, egészségi tekintetekből Toscánában akart telelni, egy idényt San Donatóban töltött, később Quartóban lakott, szintén Demidoffnak egy szomszéd kastélyában, mindig mint a herczeg vendége, kinek minden ily látogatás közel 100,000 frankba került.

A herczeg halála után unokaöcscse, Pál, örökölte San Donatót; pazarlása és szeszélyes magaviselete egy darabig Páris és Pétervár meséje lett, mert egyszer roppant lelkesedéssel vevegetett műkincseket, másszor elárvereztette azokat mind. A pétervári jockey clubban egy éjjel négy milliom rubelt vesztett kártyán, mi a czár figyelmét is magára vonta, ki az érdeklettekkel tudatta, hogy ezen nyereség és veszteség császári aka-

ratából egy negyedére szállíttatik le. A San Donatói palota jelenleg el van hanyágolva.

II.

Angolországban és különösen a Wight szigetén régen megbarátkoztunk Herzen Sándorral, a híres orosz agitátorral; fia Flórenczben lakott, mint a physiologiai intézetnél Schiff tanár segédje, leányai is itt töltötték a telet. E család révén jutottunk sok oroszszal összeköttetésbe; nemcsak a külföldön élő emigráczióval, hanem oly orosz touristákkal is, kik ezeket meglátogatták.

A menekültek közt minden esetre legnevezetesebb volt Bakunin Mihály, a nihilizmusnak atyja. Mint fiatal ember Berlinbe ment, hogy az egyetemen Hegel philosophiáját tanúlja s általánosan feltűnt férfias szépsége által; de ő keveset gondolt a társasággal, mely családi összeköttetései következtében előtte nyitva állt — Muravieff, úgy a lengyelországi kormányzó, mint az Amur tartomány szervezője, anyai ágon közel rokonai voltak — mert ő komolyan vette Hegelt, kinek tanai az orosz főben különös módon alakúltak át; midőn Párisba ment, egész szenvedélylyel vetődött belé a forradalmi mozgalomba. A februári napok után 1848-ban a mozgalom commis voyageurje lett; ott volt Berlinben, midőn Miroszlavszkyt felszabadították; ott a pünkösdi panszláv kongressusnál Prágában, hol a különböző szláv fajok képviselői, hogy egymást megérthessék, németül tanácskoztak; ott a drézdai lázadásnál, melyet a porosz katonaság legyőzött. Bakunin ekkor elfogatott s a szász hatóságoknak mint lázadó adatott át. — Amint maga elbeszélte nekünk, szinte jól esett, hogy a börtönben nyugalmat talált, mert a forradalom hónapok óta folytonos lázban tartotta; de

a szász kormány nem ért ahhoz — így szólt — miként kelljen politikai foglyokkal bánni; a börtön csak olyan volt, mint azt operákban látjuk, a falat könnyen keresztül lehetett volna törni s a bilincsek valósággal színházi bilincsek voltak. A per hámar lefolyt, a szász bírák halálra ítélték, de az osztrák kormány követelése folytán az osztrák hatóságoknak adták ki. Ezek már jobban tudták, mi a politikai bűn, a Spielbergre vitték s valóságos nehéz lánczokba tették; itt tovább tartott a per, ismét halálra ítélték s kiadták az oroszoknak, akik aztán minden pernek komédiája nélkül Kronstadtba a kazamátákba zárták, épen oly hosszú, a falhoz erősített lánczon, hogy az ablakig és ajtóig mehetett. Legalább nem adtak neki semmi komisz börtöntársat, nem volt úgy mint Poerio, az exminiszter Nápolyban, egy neveletlen gyilkossal ugyanazon lánczon; magában zárták el, mi bizonyos ideig mívelt embernek — Bakunin szavai szerint — nem nagy büntetés. Másfél esztendeig élt így, ekkor megnyilt a börtön, egy császári tiszt előtt levették lánczait s útnak indították őrizet alatt közel háromszázad magával Szibériába. Gyalog kellett menniök, a parasztok az útban eső falukban élelmet állítottak ki házaik elé, vallási kötelességnek tartják a foglyokat megvendégelni. Fél esztendei út végre Irkutzkba hozta őket. Itt bejelentették őt a kormányzónál, aki nagy meglepetésére mindjárt azon kérdéssel fogadta, nem akar-e kormány-szolgálatba lépni? Ez nagyon természetes. A kormányzónak s tanácsosainak keleti Szibériában jó fizetése s lakása lévén mindig van elég orosz, ki az ily állást szívesen elfogadja. De az alsóbb hivatalokra alig találkozik ember, ki Oroszországból Irkutzkba menne; ha tehát találkozik a számüzöttek közt mívelt ember, szívesen felhasználják

a hivatalokban, annál is inkább, mert így szemmel tarthatják mindig. Bakunin tehát írnok lett a gubernium nál s közkedvességet érdemlett ki magának úgy, hogy nem gondoltak avval, ha a hivatalos órákon kívül látogatásokat tesz a városban, a hol egy lengyel kereskedő családjával ismerkedett meg. Ez Varsóban részt vett volt egy összeesküvésben s amint észrevette, hogy ennek szálai már a rendőrség kezében vannak, még mielőtt a gyanú reá is kiterjedett volna, maga folyamodott a kormánynál az engedelemért, hogy Irkutzkba vándorolhasson ki: így legalább vagyonát mentette meg az elkobzástól s kényelmesebben útazhatott oda tulajdon költségén; nem is bántották üzletében, mely nemsokára erősen gyarapodott. A házi kisasszony rendkívül szép volt, Bakunin belészeretett s nőül vette. Most az ottani kormány minden további rendőri felügyelet alól feloldotta, mert meg volt győződve, hogy ezentúl nem gondol megszökésről; sőt meg is engedte, hogy az irkutzki kereskedők megbízásából a chinai határra menjen, s ott a kereskedelmi viszonyok lehető kiterjedését tanúlmányozza. A mint visszajött nagyon meg voltak elégedve jelentésével s ugyanazért megengedték neki, hogy megkísértse az összeköttetést az újonnan szerzett Amur tartománynyal egy új úton, az Amur folyón. Bakunin csakugyan szerencsésen eljutott így Nikolajewsk városba, mely az Amur torkolatánál épült. Idegen név alatt töltött itt néhány napot, míg meg nem tudta, hogy a tartomány kormányzójának, Muravieff tábornoknak látogatását várják. A kikötőben egy amerikai hajó horgonyozott, ezt meglátogatta s megtudván, hogy ez másnap indúlni készül, megmondta a kapitánynak, hogy ő Bakunin, a politikai számúzött s megkérte, vigye őt Kaliforniába. Az amerikai erre

szívesen ráállott s hogy minden akadályt elhárítson, ugyanazon éjjel vitorlázott el. Amint Muravieff harmadnapra a városba érkezett, nagy csudálkozására azt találta, hogy itt későbbi híreket hallott Irkutzkról, mint melyeket ő rendes úton kapott, meg is tudta, hogy a szibériai kereskedők egyik ügynöke, szép, rendkívül magas és vállas, értelmes és nagy míveltségű férfi volt itt Irkutzkból, ki azóta eltűnt, valószínűleg az amerikai hajón. Muravieff a leírásból mindjárt ráismert Bakuninra, ki egyébiránt unokaöcscse volt s szökését feljelentette Pétervárába. Bakunin San Franciskóból Panamának New-Yorkba útazott, onnét Londonba, hol egy darabig Herzennél a „Kolokol“ számára dolgozott. A két forradalmár nézetei azonban eltértek egymástól, mert Bakunin már ekkor tört minden történelmi hagyománynyal, azt találta, hogy a múlt a jelennek legnagyobb ellensége, hogy el kell égetni minden könyvet, szétszaggatni minden képet, eltörni minden szobrot, a mely reánk maradt, hogy a társaság egészen új alapon alakúlhasson s minden régi előítéletből kigyógyúljon.

Rokonai kieszközölték, hogy felesége hozzá kijöhessen. De mily feltételek alatt! Podgyászát átkellett adnia a rendőrségnek, mely azt előre Brüsselbe küldte, csak egy kis útitáskát volt szabad magával vinnie; rendőrök kísérték egymást felváltva a kocsiban, hogy az egész úton senki se beszélhessen vele, rendőr ült melléje a coupéba, amint a vasuthálózathoz értek s felvigyázott reá egész a porosz határig. De itt sem volt neki szabad kinyugodni magát, csak a keresztűlútazás engedtetett meg; így jutott májusban bundában Brüsselbe, mert midőn Irkutzkot elhagyta, még kemény tél volt ottan, neki pedig az egész úton átöltözködni nem lehetett. Bakunin egy darabig a Svájczban tartózkodott

nejével, később Flórenczbe tette át lakását, hol ő s gyönyörű szép felesége gyakori vendégünk volt. Hatalmas termete, parancsoló tekintete és jelentékeny arczvonásai az utczán is magokra vonták az emberek figyelmét; társalkodásban ítélete metsző volt, de sokszor helyes, kritikája éles és szellemes; tanait, melyeket mindenki túlzásnak vett, szívesen hallgattuk eredetiségök miatt, de tanítványokat nem szerzett Olaszországban. — Később belekeveredett az internationális socialisták mozgalmába, de a többség itt is elfordúlt tőle; ő csak oroszokra tudott hatni, csak azok hajoltak hozzá s fejlesztették ki az általa hirdetett elveket, mert a túlzás és különczködés nemzeti jellegökhöz tartozik. Az oroszok túlzók ragaszkodásukban a czárizmushoz, túlzók ellenzékeskedésükben ellene, de mindnyájan el vannak telve nemzetök nagyságával s azon meggyőződéssel, hogy ez előbb-utóbb a civilizátió egy új aerájának megalkotójává válik.

III.

Bakunin révén több oroszszal ismerkedtünk meg, kiktől néhány érdekes adatot hallottunk Miklós czár életéből, melyeket sehol megírva nem olvastam. Így például, hogy a czár nagy hadvezérnek tartotta magát s a Vosnozenski hadgyakorlatoknál maga vette át a vezényletet. A képzelt ellenséget Woronzoff herczeg, Dél-Oroszország kormányzója vezényelte. A czár az egész tervet tulajdon felügyelete alatt s nézetei szerint dolgoztatta ki a táborkarral minden egyes hadtestre nézve s ezen értelemben megküldte a parancsolatokat Woronzoffnak; ez mindjárt észrevette, hogy a főhadiszálláson az egyik csapatjáról megfeledkeztek, úgy hogy az nem volt megverve s elfogva; ő ezt tüstént felhasználta s csakugyan, amint a czár este mint győző a városkába

bevonúlt, a főpiaczon egyszerre bekerítve látta magát egy kis csapattól s Woronzoff herczeg, ki élökön lovagolt, ezen szavakkal fogadta : „Felséged az én foglyom“ bocsánatot kért merészségéért, mely a tábori kar hibájának következése s tulajdon kardját adta át a czárnak. Ez körűlnézett, mosolygott s visszaadta a tábornoknak a kardot, megdícsérte s az udvari ebédhez meghítta. Midőn azonban Woronzoff az ebédtől lakására jött, ott találta már a rendeletet, mely szerint egészségének helyreállítása végett kormányzósága alól felmentetik s két évi szabadságot nyer, hogy haladék nélkűl elindúlván a külföldi fürdőkben gyógyíttassa magát.

Jermolof tábornok egy ideig nagy kedvencze volt Miklós czárnak, mi neki bátorságot adott szabadabban szólni, mint az orosz udvarnál szokás. A czár egy alkalommal különösen megelégedett vele s megmondta neki, hogy herczegnek nevezi ki; Jermolof megkérte, ne tegye, hiszen már ősapja lehetett volna az, ha nyáron érkezett volna Pétervárába nem télen.

— Hogy-hogy? kérdezé a czár.

— Hát Nagy Péter alatt s még később is szokásban volt, hogy ha valamely ázsiai török-tatár rablófőnök a fővárosba jött s bejelentette, hogy törzse aláveti magát a czárnak, választást adtak neki, hogy vagy herczegi czímet, vagy pedig czobolybundát kap. Amazoknak az uraknak ősei — az udvaronczokra mutatott — a herczegséget választották, az én ősöm fázott s a bundát választotta; ha egyébiránt Felséged kegyelmet akar osztani, ne herczegnek tegyen engem, hanem nevezzen ki németnek.

Miklós czár, ki a legnevezetesebb s legnagyobb felelősséggel járó hivatalokra az oroszok mellőzésével németeket szokott kinevezni, találva érezte magát s el-

fordúlt Jermoloftól, ki a czár kegyét csak később tudta ismét megnyerni.

Bakuninnak egyik nőrokonát De Gubernatis olasz tanár vette nőül, kinek szanszkrit tanúlmányait az angolok is figyelemre méltatták. A tanár rendkívűl tevékeny volt s Bakunin elveinek életbe léptetésére kísérletkép nyomdát állított socialista alapon; a munkások e szerint a kihordó gyerekig mind társai voltak a vállalatnak; de az olasz munkás nem érett még meg a socialista felfogásra, mint a vállalat részese nem akart engedelmeskedni többé, mert tudta, hogy elcsapni nem lehet s így a vállalat nem sokára felbomlott. De Gubernatis természetesen nagy demokrata volt s azért nem kevéssé csudálkoztam, midőn tavaly értésemre esett, hogy a családjának egyik kihalt ágában fennállt grófi czímnek felelevenítését a királytól kérelmezte s elnyerte. Nemcsak nálunk, máshol is lesz a nép emberéből udvaroncz.

IV.

A hegyoldalon, melyen a bolognai út lekanyarodik, sok szép villa épűlt, melyekből a kilátás Flórenczre világhírű. A legmagasabban fekvő, La Concezione, barátaink birtoka volt. Sabathier, egy vagyonos délfranczia, a negyvenes években belészeretett a híres Unger énekesnőbe, ki azon időben hangjával s játékával elbájolta a közönséget s őt nőül vette, ámbár jóval fiatalabb volt, mint a kedves énekesnő. Sabathierné magyar eredetű volt, nem tudott ugyan magyarúl, de azért mégis örömmel emlékezett vissza hazájára, melyet fiatal korában hagyott el; ismerte egész Európát, hiszen alig volt főváros, melyben nem aratott volna tapsokat, de Flórenczet tartotta mégis a legkellemesebb lakhelynek; itt telepedett meg férjével, ki irodalommal és művészettel

foglalkozott. Gyermekök nem volt, egy franczia festész leányát fogadták tehát örökbe; télen a városban laktak, közel a Petrovich-villához. Ugyanezen házban lakott Amári is, a híres siciliai orientálista, ki fiatal korában, a negyvenes években, megírta a siciliai vecsernye történetét s az által gyanús lett, úgy, hogy menekűlnie kellett Francziaországba; később Turinba tanárnak neveztetett ki, képviselőnek választották meg, Cavournak híve volt s közoktatási minisztere lett egy időre. Öreg úr volt bizony már, midőn régi barátainak Sabathieréknek kijelentette, hogy Lujza kisasszony kezét kéri, ki fogadott szülőinek nagy meglepetésére kijelentette, hogy soha máshoz férjhez nem megy, mint Amárihoz. Sabathieréknek épen ekkor dolguk volt Lunelben, Dél-Francziaországban, hol nagy szőllőket birtak, leányukat tehát reánk bízták a nyáron át, melyet Lericiben töltöttünk, a spezziai öböl felső részében, a közép tenger híres szépségű partján. Amári is ide jött, menyasszonya közelébe, Melchiorék a szomszédságban laktak, fiam is megjött Pestről, így töltöttünk itt hat élvezetes hetet, barátságos társalgással, olvasással s sétálással az olajfaerdőkben s a tengerparton, s távolabbi kirándulásokkal, hol azon vár romjaihoz, melyben I. Ferencz a páviai csata után rövid ideig fogva volt, míg ismét hajón Spanyolországba vitetett; hol San Terenzóba, a Lord Byron és Shelley kedves nyaraló helyére, honnét ez utóbbi azon végzetes kirándulásra indúlt, melyről többé vissza nem jött; hol messze le a Magra torkolatához, Lunába, a római romokhoz s általellenben be a barátkolostorhoz, melyben Dante egyszer békét keresett. A Malaspinákat is meglátogattuk, Dante híres védnökének egyenes utódait, kik most nem többé fejedelmi várukban, de egy szerény kastélyban laktak e tájon. Min-

denütt körűlvettek bennünket költői emlékezetek s feleségem únszolt, írjon mindegyikünk egy novellát; ő maga Ginevra történetét írta meg, a bájos flórenczi leányét, kit szülői, szerelme ellenére férjhez adnak, de a pestisben meghal, tetemét az ifjú, aki szerette, elorozza a temetőből, nehogy a többi halottakkal együtt a közös sírba tétessék, de a nő feléled s a törvényszék megengedi az új házasságot, miután az első férj a temetéssel véget vetett az előbbinek. Guszti fiam Bardi Dianóra tragikus esetét választotta tárgyúl, azon időből, midőn az athénei herczeg uralkodása alatt a franczíák nyomták el a flórenczieket s ezen czím alatt egy pár élethű vonást hozott be a németek pöffeszkedő magaviseletéről Pesten. Én mesealakban adtam elő Napoleon és Garibaldi életét, mint a királyfiét és a csillagfiét, úgy hiszem, hogy ez legsikerűltebb művem volt, melyet valaha írtam. Megküldtem a Kisfaludy-társaságnak, de a mese Gregussnak sehogysem tetszett, az igaz, hogy nem volt kutyamese. — Emich kiadta ugyan mind a három novellát egy kis kötetben, de a közönség épen nem gondolt munkánkkal, a kiegyezési politika elfogta már a kedélyeket és senki sem olvasta novelláinkat. Eötvös Pepi heti lapjában is írtam politikai czikkeket névtelenűl; úgy tudom azonban, hogy ezen heti lapnak sem volt nagy keletje, mindamellett, hogy szerkesztőjének nagy neve a sikert előre biztosítani látszott; a magyar közönség szeszélyei kiszámíthatlanok, konservativ jellemű, ragaszkodik a megszokotthoz, csak oly lángész, mint Kossuthé képes irányát egy időre megváltoztatni.

Nem messze a Sabathier villájától volt Mario és Grisi villája. A szép énekesnő mindjárt első fellépése után, midőn művészetének híre oly gyorsan elterjedett,

egy olasz grófhoz ment férjhez; de csakhamar észrevette, hogy ez ki akarja zsákmányolni és elpazarolja keresetét, ugyanazért elvált tőle s évi járadékot fizetett neki, hogy ne közelítsen többé hozzá. Később a színpadon Marióval ismerkedett meg, kinek valódi neve gróf Gandia volt, csakhogy ő inkább híres énekes maradt, mint szegény gróf. — Amint Grisi első férje valahára meghalt, Mario vette el mindjárt. Mindaketten nagyon szerették gyermekeiket, még művészi utazásaikban is magokkal vitték őket. Midőn Pétervárában vendégszerepeltek, Grisi a császári parkban sétálgatott kis leányaival egyszer, midőn Miklós czár is ott volt. A császár megszólította s a gyermekekre mutatva kérdezte: „Ugy-e, ezek az Ön grisette-jei?“ mire az énekesnő tüstént felelt: „Bocsánat, Felség, ezek az én marionette-jeim.“

V.

A vasárnapot rendesen Trollope Adolphusnál töltöttem, a kedves angol írónál, ki már évek óta itt lakott, angol lapokkal levelezett s időről időre egy-két kötet olasz történelmet adott ki népszerű képekben. Kevés idegen volt járatosabb az olasz renaissancekori történelemben; munkáit előbb ismertem, mint személyét. Gyönyörű könyvtárral birt s nehány igen érdekes középkori régiséggel, mert azon időben jött Flórenczbe, midőn a templomokat restaurálták és sok érdekes, műbecsesel bíró részleteket dobtak ki s árvereztek el. — Austin Alfred, szintén szellemes egy angol író, töltött ez időben egy évet Flórenczben s ő is rendesen oda jött vasárnap délelőtt Trollopehoz, hol angol irodalom s politika voltak társalgásunk legfőbb tárgyai, fűszerezve szellemes visszaemlékezésekkel, napi hírekkel és csipős

adomákkal, melyek ez uton sokszor az angol lapokba is belekerültek.

Az én levelezésem a „New-York Tribune"-val, mely tíz évig szakadatlanúl tartott, természetesen megszűnt most, midőn a belháború Éjszak-Amerikában kitört s ott európai viszonyokkal csak annyiban gondoltak már, amennyiben ezek az amerikai háborúval kapcsolatban voltak; főleg az angol kormány rokonszenvével, mely a déliek felé fordúlt s Napoleon mexikói kalandjával, melylyel a császár monarchikus institutiókat szándékozott behozni a köztársasági világrészbe. Ezekről természetesen nem írhattam semmit, távol álltam a tényezőktől, az olasz viszonyok pedig nem érdekelték az amerikaikat s így ezen szál is megszakadt, mely még az általános politikához kötött. Flórenczben kipihentem tehát magamat az előbbi évek izgató fáradalmaitól s a renaissance művészetét tanulmányoztam.

Igen szívesen látogattuk meg mindig az éjszakamerikai államok követjét. Mr. Marsh előbb Konstantinápolyban volt követ, később Turinban és Flórenczben, az évek hosszú sora óta Európában lakott s a tudós világban is, mint alapos angol nyelvész, híres volt. Az éjszak-amerikai államok régóta tudósokat és írókat küldenek az európai udvarokhoz követűl, nem mintha a követségi állást sinecurának vagy penziónak tekintenék, hanem főleg azért, mivel tudományosan művelt férfiak sokkal jobban fogják fel, sokkal élesebben látják és sokkal szorgalmasabban tanulmányozzák az államok politikai viszonyait, mint azon főurak, kik az európai traditiók szerint jóformán kizárólag bírják a diplomátikus állásokat. — Bancroft, Washington Irwing, Mottley, Bayard Taylor, Marsh, mind oly nevek, melyeket európai kollegáik alig ismertek, de annál jobban ismerte

őket a tudományos világ. Marshnak mi magyarok különben is különös köszönettel tartoztunk, mert az emigráczió első idejében, midőn Kossuth és társai még Kiutahiában internálva voltak, sok szívességet és szolgálatot tett nekik s a magyarok iránt mindig igen nagy rokonszenvvel viseltetett.

Lawrence ezredes is, az amerikai konzul Flórenczben szintén nagy szívességgel viselkedett irántunk; fia volt a dúsgazdag Abbott Lawrencenek, ki miután bankárüzletétől visszavonúlt, Londonban az éjszakamerikai államokat fényesen képviselte s a massachusettsi egyetemnél, az amerikai Cambridgeben, a természettudományi tanszéket alapította. Fia egy rendkívül derék, szerény, tudományosan művelt férfi, második feleségének gyengélkedő egészsége miatt fogadta el a flórenczi konzuli állomást, mely fizetéssel nem járt, inkább költséget okozott. Első házasságának története jellemzően amerikai. Kentucky államban volt egyszer mint fiatal ember s ott ismerkedett meg Louisvilleben ezen állam híres szépségével, minden bálok királynéjával, Ward Rozával. A fiatal bostoni úrfi, kinek gazdagsága ismeretes volt egész Amerikában, megszerette és megkérte a déli tündért. A leány szívesen ment hozzá; a fényes esküvő után Bostonba költöztek, hol a szép asszony semmiképen sem tudta megszokni a komolyabb társaságot és szigorú, puritán életet. Férje mindig kielégítette neje minden szeszélyét, bármit megkívánt, az meglett; de ő mégis úgy érezte magát, mint az erdei madár a kalitkában. Mikor a tél közeledett, meg is mondta férjének, hogy még egyszer szeretne farsangolni a Délben, még egyszer, utóljára, színházba, bálokra járni, mint Louisvilleben szokás, nemcsak felolvasásokba, mint azt Bostonban teszik, és hogy szabad akar lenni három

hónapon otthon, ahol ifjúságát töltötte; férje maradjon Bostonban. Ez ráállt erre is; az asszony kezdetben sűrűn, később ritkábban levelezett vele, négy hónap múlva azonban levél helyett a kentuckyi hivatalos lap jutott postán hozzá, melyben az ottani törvényhozás kihirdeti a törvényt, hogy Róza Ward előbbi férjétől, Lawrence ezredestől, el lett választva. Ezen államban t. i. az elválás, hogy ez minél inkább megnehezíttessék, törvény alakban történik a képviselőházban és senátusban. De a szép asszony családjának nagy befolyása volt Kentuckyban, elég arra, hogy a javaslatot nehány hét alatt keresztülhajtsa. Másnap levél is érkezett az elvált feleségtől, melyben bocsánatot kér volt férjétől, hogy így, tudta nélkül elvált tőle; nem volt ugyan ellene soha semmi panasza, hálásan elismeri jószívűségét s forró szeretetét, csakhogy ő sem a komoly Bostonban, sem oly jó férjjel nem tud megélni, a kivel még össze sem lehetett veszni, holott ez az élet szükséges fűszere, mely nélkül minden nő agyonúnja magát.

VI.

Franczia ismerősink nagy részben hirlaplevelezők voltak, kiknek száma azon időben szaporodott, midőn Flórencz Olaszország fővárosa és a kormány és törvényhozás székhelye lett. Különböző táborokhoz tartoztak, Amigues később a legdühösebb császárségi izgatók egyike lett, La Fenêtre jelenleg a szépművészeti osztály főnöke a közoktatásügyi miniszteriumban, mindakettőt sokszor láttuk estélyeinknél, hová Domangé soha nem jött, mindamellett hogy szorosabb barátságban élt velünk. Már Londonból ismertük, hol Herzen házában annak fiát nevelte; most Flórenczben magánnevelőintézetet alapított s ennek szentelte minden idejét; Károly fiam is ott

tamúlt. Domangé komoly republikánus volt, tudományos férfi, kivel szivesen társalkodtam. Egyszer elbeszélte, hogy 1848-ban márcziusban ki volt szemelve, hogy egy szabadságfa ültetésénél Paris egyik radikális külvárosában tartsa a díszbeszédet. Meg is tette egész lelkesedéssel s a nép éljenzései közt lehordta ifjonti tűzzel a monarchia, a papság és az aristokratia befolyását s a munkásoknak is szebb jövendőt igért a köztársasági formák alatt. Amint beszédét bevégezte, egy pap kért engedelmet, hogy a földbe ültetett szabadságfát áldhassa meg; hiszen ha szabadságról, ha egyenlőségről és testvériségről van szó, ezeket mindig hirdette a római egyház nagyobb sikerrel, mint a philosophusok s ha socialistáknak érzik magokat, kik volnának nagyobb socialisták mint az első keresztyének, kik megkivánták, hogy mindenki, aki velök érez egyet, adja oda vagyonát a szegényeknek s kövesse őket, bizva a gondviselésben. A fiatal republikánus látta, hogy a pap túltesz rajta, s hogy a nép ehhez fordul. Az naptól fogva nem bízott többé az akkori franczia köztársaság állandóságában.

Meg kell itt még emlékeznem hű barátunkról, Reyről is, ki Flórenczben franczia nyelvtanár volt s ritka ragaszkodással éveken keresztül csatlakozott családunkhoz.

Német ismerőseink közt legérdekesebb volt mindenesetre Schiff Mór tanár, a híres physiolog. Flórencznek nem volt ugyan egyeteme, mert Toscanában Pisa az egyetem székhelye; de a kormány, tekintetbe véve azon roppant tudományos anyagot, mely a flórenczi gyüjteményekben felhalmozódott, egy magasabb tudományos tökélyesítő intézetet állított itt fel, minő másutt sehol sem létezik, számos kitűnő tanárokkal azoknak

számára, kik az egyetemi tanfolyamot már bevégezték. Itt volt Schiff Mórnak is physiologiai laboratoriuma, a fiatal Herzen lett assistensének kinevezve (jelenleg Lausanneban tanár) öcscse, Schiff Hugo a vegyészi tanszéket foglalta el, mind a kettő híres volt tudományossága által, melyet közölt hallgatóival olasz nyelven. Mórnak háza a tudományos világnak egyik központja lett; estélyeinél találkoztak az utazó német tudósok az olasz tudomány képviselőivel. Schiff e mellett tetszelgett magának különczködéseiben is, és sok adomának hőse lett eredetisége által, mert sokszor még a társalgási formákról is megfelejtkezett tudományos vizsgálódásainál. Első felesége, egy gazdag frankfurti bankár leánya, ezt nem tudta soká eltűrni s midőn egyszer, még házasságuk mézes honapjai alatt, egy erdőbe kisétáltak s a tanár itt egy igen érdekes és ritka békát pillantott meg s ennek üldözésében feleségéről annyira megfeledkezett, hogy azt órákig az erdő közepén magányosan ott hagyta, ez annyira megharagudott, hogy tőle elvált, mert nem tűrhetett oly férjet, kit a béka jobban érdekel, mint fiatal felesége. Második felesége igen szellemes nő volt s e részben sokkal praktikusabb, mert azt találta, hogy békák, kutyák és tengeri nyúlak házasságban nem oly veszélyes vetélytársak, hogy féltékenységre adhassanak okot. Schiff leginkább vivisectiókkal foglalkozott s ez végre kellemetlenné tette flórenczi állását, mert az angol társaság, különösen az angol kisasszonyok, kiknek száma Flórenczben mindig nagy, védelmére álltak a kísérletek áldozatává lett kutyáknak s angol és olasz hírlapokban valódi hadjáratot kezdtek a vivisectió ellen; kérvényeket adtak be a parlamenthez s annyira bosszantották a szegény tanárt, hogy az végtére a genfi egyetem meghívását

fogadta el s Flórenczből elköltözött, hol őt a tudományos világ idegen származása daczára a legnagyobb tiszteletben tartotta. Olaszországban gyakran változtak ugyan a közoktatási miniszterek, mindegyike azonban átlátta a magasabb tudományos műveltség szükségességét és szívesen meghítta az olasz egyetemek tanszékeire azon német kitünő tudósokat, kiknek állása hazájokban, politikai vagy vallásos tekintetekből, tarthatatlanná lett. Mindezek igen rövid idő alatt megszokták az olasz életet s megtanúlták a nyelvet, az olasz ifjúságnak pedig soha sem jutott eszébe őket idegenszerű kiejtésök vagy nyelvészeti hibáik miatt kigúnyolni. A tudomány általában nagy tekintetben áll Olaszországban; a nemzet érzi, hogy ez újjászületésének egyik nevezetes feltétele.

A flórenczi német társaságnak egyik központja Assing Ludmilla kisasszony volt, Varnhagen Van Ense német diplomata írónak, Humboldt barátjának unokahuga és örököse; nem volt ugyan szép soha, most nem is fiatal többé, de jobban ismerte a berlini irányadó társaság viszonyait és a chronique scandaleuset, mint bárki más; mert nagybátyja naplót írt annak idejében, melybe minden napi eseményt, minden udvari pletykát, minden scandalumot a főúri körökben feljegyzett, annak megnevezésével, kitől hallotta. Ludmilla kisasszony kiadta ezen naplókat, melyek Berlinben elkoboztattak, a törvényszék őt makacsságból, meg nem jelenése következtében el is ítélte. Mindezáltal oly híressé lett, hogy a vén Pückler-Muskau herczeg is, kinek elmés malitiája annyira ismeretes volt, neki küldte meg emlékeit, hogy azokat halála után családjának s a német aristokratia bosszúságára nyilvánosságra hozza. A kisasszony estélyeinél főleg németek jelentek meg, itt-ott olaszok is,

mert köztársasági elveket hirdetett s Flórenczben gazdagnak hitték. Végre találkozott egy szép fiatal katonatiszt, ki a vénülő német kisasszony kezét megkérte s elnyerte, de durva magaviselete által annyira elkínozta, különösen midőn észrevette, hogy vagyoni állása mégsem oly fényes, mint a minőnek hitte, hogy ez tőle tetemes pénzáldozat árán elvált. Az egész ügy oly kellemetlen benyomást tett azokra, kik azelőtt járatosak voltak a háznál, hogy ezen estélyek nemsokára megszűntek s a szegény asszony bújában meg is őrült s meghalt.

A flórenczi németek közt meg kell említenem még a Schwarzenberg családot. Schwarzenberg, mint a német parlamentnek üldözött tagja került számkivetésbe, gyakorlati, értelmes ember létére Olaszországban egy elhanyagolt bányászati üzletet vett át s ezt sok sikerrel igazgatta. Felesége női lelkesedéssel fogta fel az egységes Olaszország eszméjét, ugyanazért a társaság házában inkább olasz volt, mint német. Legidősb leányuk egy volt osztrák katonatiszthez ment férjhez, ki Garibaldi alatt siciliai első hadjáratában szolgált. Midőn bevezető levéllel a tábornoknál először megjelent s önkénytes szolgálatait felajánlotta, avval végezte beszédét: reméli, nincs a tábornoknak kifogása az ellen, hogy nem olasz, de német. Garibaldi erre felelt:

— Se baj, legalább nem osztrák.

— Már bizony osztrák vagyok.

— No hisz ez sem baj, legalább nem horvát.

Schweiger mosolyogva azt felelte: Nem tehetek róla, de Horvátországban születtem.

Erre Garibaldi is nevetni kezdett s megjegyezte, hogy örül, ha a szabadságszeretetet ott is találja, ahol nem kereste; szívesen befogadja még a horvátot is zászlaja alá, mely a szabadság zászlaja.

MŰGYŰJTEMÉNYEK, MŰÁRÚSOK, MŰVÉSZEK.

I.

Nincs a világon hasonterjedelmű ország, mely annyi nagy férfiúval dicsekedhetnék, mint a kis Toskána; utódaik nem felejtkeztek meg rólok, tudják, hogy azoknak dicsősége őket is nemesíti, ugyanazért emlékeket állítottak nekik minél sűrűbben s az Uffizi-palota portikusának oszlopai közé felállították azoknak szobrait, kikben leginkább büszkélkednek. Vezetőkül oda van állítva a két nagy Medici, kik fejedelmi czím nélkül fejedelmi hatalommal intézték két emberöltőn át a flórenczi köztársaság politikáját és sokszor egész Olaszországét. Itt látjuk az öreg Cosmót, a humanisták barátját és pártfogóját, kit polgártársai a haza atyjának czímével ruháztak fel; s unokáját, Lorenzót, kit már Magnificonak czímeztek, mi azon időben csak a valódi fejedelmeket illette meg. Mellettök áll Orgagna, a híres szobrász, festész és építész; szobrát úgy állították fel, hogy láthassa a Loggiát, melyet itt a szomszédságban ő épített s mely a Signoria-piacznak oly gyönyörű dísze, holott hű másolata Münchenben semmi benyomást sem tesz, mert nincs harmoniában a körűlte fekvő épületekkel. Erre következnek két oldalról a művészek, Nicolo Pisano, ki a szobrászatot a XIII. században s Giotto, ki a festészetet a XIV-ikben felélesztette; Donatello a szobrász s Leon Battista Alberti az építész; a művészet minden ágaiban remeklő Leonardo da Vinci

s Michel Angelo Buonarotti, kit az isteninek neveztek el kortársai; átellenben pedig Benvenuto Cellini, habár hírét nagy részben henczegő önéletleírásának köszöni. Ott áll Arezzói Guido is, ki szent István korában a kótaírást találta fel, s most következnek a nagy költők Dante, Petrarca és Boccaccio, a történetírók Macchiavelli és Guicciardini s mellettök Amerigo Vespucci, — kinek nevét — mely egyébiránt megfelel a magyar Imrének — egy világrész viseli; itt van Galileo Galilei a csillagász, itt szent Antonino, a flórenczi érsek, ki a fegyenczek javításával s jótékony intézetek alapításával méltán megszerezte a szentek dicskoszorúját. Mascagni, Rédi s Micheli, kik a természettudományban tűntették ki magokat és Accorso, a XII. század törvénytudója, hazájokon kívül kevésbé ismeretesek, épen úgy, mint a nagy toskánai hazafiak, Farinata delli Uberti s Piero Capponi vagy a nagy hadvezérek Giovanni de Medici és Francesco Ferrucci, ki 1530-ban a végzetes harczban a császár s pápa egyesült hatalma ellen védte a köztársaságot.

A szobrok ezen nagy csoportozatát magán adakozásból állították fel. Batelli Vince nyomdász kezdeményezte a mozgalmat 1834-ben, a közönség felkarolta az eszmét, mely tüntetésnek használtatott fel s jele volt, hogy az elpuhult olasz nép is tud lelkesedni a szabadság századainak nagy fiaiért. De bármily hosszú is azoknak sora, kik a Vasari által emelt palotának oszlopcsarnoka alatt fel vannak állítva, még mindig fennmarad nem kevésbé hosszú sora a nagy neveknek, melyek emlék nélkül maradtak: a Lippik és Ghirlandajók, Masaccio és Masolino, Fra Angelico és Fra Bartolomeo, Andrea Pisano és Lorenzo Ghiberti, Luca della Robbia és Verocchio s Arnolfo di Cambio és

Brunelleschi s ezeken kívül még számos festész, építész, költő és prózaíró; mert Flórencz századokon keresztül irányadó volt a művészet minden ágában s amint most Páris bírja a divat jogarát, úgy az régi időkben Flórenczé volt; az idegen nagy urak Velenczébe mentek mulatni, de Flórenczben tanúlták az ízlést; itt kezdtek például a XV. század második felében villát használni az ebédnél, mert mindaddig még a legfinyásabb udvaroknál is kézzel ettek, mint még mostan a törökök. Az újkor kényelmének első kifejlése Flórenczből ered, innét terjedett ki a franczia s angolok, legkésőbb pedig a németek közé.

II.

Ha az ember egy ideig Flórenczben lakik, lehetetlen, hogy ne érdeklődnék a művészet iránt, mert a város minden része valódi muzeum és galeria. A piaczokon híres szobrászok művei állanak, nincs oly templom, melyben nem találnánk nagyszerű műkincseket, még az utczaszegleteken is nem egyszer találkozunk hol márványdomborművel, hol színes Luca della Robbia majolikával s ha a paloták műkincsei közül számtalan kép és szobormű a hegyentúli muzeumok és főurak gyűjteményeibe vándorolt is ki, számuk mégis még most is oly nagy, hogy az egy Rómán kívül nincs város, mely e tekintetben Flórenczczel vetekedhetnék. Már a nyilvános gyűjtemények száma és kiterjedése is oly nagy, mint sehol máshol s egyes templomok képei s kincsei elégségesek volnának, hogy belőlök legnagyszerűbb galeria vagy muzeum alakíttassék. Minthogy gyermekségem óta művészettel s műtörténelemmel foglalkoztam, itt éreztem magamat leginkább elemében. Ha a városba kellett mennem, órákig el-elmaradoztam,

mert hol egy templomba tekintettem be, hol egy palota udvarában egy szobor vagy dombormü vonta magára figyelmemet; mindig más müemlékeket fedeztem fel, melyeket elébb nem láttam; a müértőnek Flórencz csakugyan kimeríthetetlen egy kincsbánya.

Ismert dolog, hogy a galeriák és muzeumok Európában csak későn keletkeztek, a legközelebb müult század szüleményei, azelőtt a képek és szobrok a fejedelmek palotáit, nagy urak s mükedvelők házait s nagy részben a templomokat díszesitették, czéljok kizárólag decorativ volt, csak későn gyüjtötték ezeket össze különépületekben, melyek a közönségnek megnyiltak s az Uffizik gyüjteménye jóformán az első nevezetesebb muzeum és képtár volt, mely úgy azért, mint gazdagsága miatt sokáig irányadó maradott hasonló intézetekre nézve. Tudjuk, hogy finnyás mükedvelők sokszor fájlalják a képek és szobrok elmozdíttatását eredeti helyökről, melynek számára készültek, mert azt találják, hogy a muzeumban vagy galeriában, új keretben, más világitásban, különböző tárgyú és színezetü képek szomszédságában, máskép hatnak, mint ott, hová eredetileg elhelyeztették. Nem lehet ezen észrevételek jogosultságát tökéletesen eltagadni; ha azonban a Brunelleschi által épitett Santo Spirito templomba mentem, melynek számos oltárképei még mind a magok helyén maradtak, még sem tudtam sajnálkozásomat elfojtani, hogy ezek nem tétetnek át valamely galeriába s nem helyettesittetnek másolatok által. Azt kellett ugyan is tapasztalnom, miként maga a művész sem gondolt mindig a helyre, hová képe jutott, melynek többnyire igen rosz volt a világitása, s ő mégis legjobban, amint tőle telt, készitette munkáját, ámbár tudta, hogy annak szépséget csak igen kevesen fogják sejteni; de azt is láttam, hogy a

képek templomban alig gondozhatók; ki vannak téve az idő változásainak, a vászon, melyre festvék, a nedvességben romlik, a képek alsó részeire az oltár gyertyáknak hősége károsan hat, a tömjén s eloltott gyertyák füstje korommal fedi felületöket, melyen a fénymáz megsetétül s repedezik, s a kép lassan-lassan, de biztosan enyészetéhez közelít. Igaz hogy a galeriákban ismét az ellenkező veszély fenyegeti a régi műremekeket, s hogy sok kép a restaurálás által rontatott meg, különösen a század kezdetén, midőn leginkább divatban volt a képek kijavítása, sőt a kár, mely a templomokban az elhanyagolás s gondatlanság által történt, gyakran nem volt nagyobb, mint az, mely a galeriákban a restaurátorok által okoztatott. Csak azért, hogy hivatásuknak megfeleljenek s a számszék ne találja, hogy ingyen huzzák fizetésöket, restaurálgattak folyvást, s hol átfestették, hol megnyúzták a képeket, úgy hogy az eredeti művet alig ismerhetjük többé el, a mint ez például a bécsi Belvedereben Coreggio „Jo"-jával, Titian „Callisto"-jával s más remek művekkel történt. A fejedelmi palotákban másféle veszélyeknek tétettek ki a képek, hogy t. i. egy bizonyos helybe beleilljenek vagy hogy egy ellenképnek megfeleljenek, kivetkeztettek eredeti alakjokból; hol levágtak belőlök egy darabot, hol hozzátoldtak egyet s ezt formatizálásnak nevezték, holott egyszerűen a képeknek rontása. Nincs galeria, melyben a múlt század ezen barbárságának jelei nem fordulnának elő, a képek birtokosai azt mondják ugyan, hogy tulajdonukkal tehetnek, a mit akarnak, de elfelejtik, hogy a műkincsek, mint az emberi lángésznek legnemesebb termékei, oly örökséget képeznek, mely nemcsak az egyes tulajdonosnak, hanem, mint a közművelődés egyik alapja, az összes utókórnak erkölcsi birtoka.

Ezen nézet csak újabb időkben jutott érvényre s csak a mi századunkban kezdték a képgyüjteményeket nem többé fényüzési czikkeknek, hanem közmüvelődési eszközöknek tekinteni s arról is gondoskodni, hogy azok a nagy közönség által élvezhetők legyenek. Csak az újabb időkben épültek paloták kizárólag azon czélból, hogy azokban a festészet mükincsei állíttassanak fel, hogy tehát építésöknél a megkívántató világítás s a termek oly alakja vétessék főleg tekintetbe, mely a felállítandó képek nagyságának leginkább megfelel. Az Uffizi-palota építésénél Flórenczben ily tekintetek nem voltak még mérvadók; kormányhivataloknak volt ez szentelve, onnan eredett a neve is; ugyanazért összeköttetésbe akarták hozni a fejedelem palotájával, mely az Arnó balpartján meglehetős távolságra emelkedik: a gyönyörü Pitti-palota, a középkori építészet egyik leghíresebb remeke. A nagyherczegek nemcsak kényelemből, hanem biztosságuk tekintetéből is, nehogy eshető népzendülések által az egyik városrészben meglepethessenek, nagy súlyt fektettek ezen összeköttetésre, mely olyképen jött létre, hogy az útban eső házak falainak egy része keresztül töretett s azokon át oly boltozott folyosó vezettetett, mely a Ponte dei Orifici táján egyenes szögbe törve merész ívvel az utczát átszöki s az Arnó-hidon, az aranyművesek boltjai felett emeletet képezve, az Arnó balpartjára halad s innét az utczai házak belsejében egész a Boboli-kert végéig a Pitti-palota közvetlen szomszédságába vezet. Erre jártak a miniszterek a fejedelemhez, erre a fejedelmek szükség esetében a kormányhivatalok palotájába és a titkos folyosó folytatásában a Palazzo della Signoriába, mely egy erődhöz hasonlóan óriási falaival s tornyával egész Flórencz fölött uralkodik. Az Uffizik legfelsőbb emele-

tében a flórenczi képgyüjtemény azon része állíttatott fel, mely a nagy közönségnek folyton nyitva állt. Ez volt Európának legrégibb nyilvános képtára, melynek látogatására nem kellett külön engedély, mint a fejedelmi paloták termeiben felállított gyüjteményekére. A felállításnál látunk már bizonyos tervet, ámbár ez sines következetességgel keresztül vive; azonban mégis látszik, hogy nem a termek díszitése, hanem a néző közönség oktatása is vétetett tekintetbe. — A folyosóban, mely eredetileg nyilt volt s akkor záratott el üvegfalakkal, midőn a galeria a múlt században berendeztetett, azon római szobrok állíttattak fel, melyek azelőtt Rómában a Medicik villáját díszitették s egyéb fejedelmi épületekben el voltak szórva. A falakon a régi képek chronologiai rendben el vannak helyezve, Cimabue első kísérleteitől egész a müvészet fénykoráig s ismét a sülyedő müvészet mesterkélt példányai egész a múlt századi festményekig; felül pedig párkányzatul felállíttatott egy arczképgyüjtemény, melyet most a látogatók nem igen méltányolnak figyelemre, ámbár az régibb időkben különös becsben tartatott. Paolo Giovio, a tudós comoi érsek, a XVI. században összeszerezte a korában s azt megelőző időkben hírre emelkedett férfiak arczképeit, Cosmus nagyherczeg lemásoltatta ezeket s most itt függnek elsötétedve az idők viszontagságai által, oly rosz világitásban, hogy a látogatók figyelmét rendszerint elkerülik. A magyar arczképek közül itt találjuk a Mátyásét, Ozoray Pipóét s Báthory Istvánét.

Ezen folyosóból nyilnak a galeria termei, különösen a felülről világított nyolczszegü tribuna, melyben a müvészet remekei együttesen állíttattak fel: Mantegna, Francia Perugino, Rafael, Michel Angelo, Tizian, Paulo Veronese, Correggio, Andrea del Sarto, Luini,

Fra Bartolomeo, Albrecht Dürer, Dominichino, Guido, Guercino, Rubens s Van Dyk képei s hogy ez minden tekintetben a művészet legnevezetesebb szentélye legyen, ide állították fel az akkor tájban leghíresebb szobrokat a medici Vénuszt, a Szatyrt, melyet állítólag Michel Angelo restaurált, az Apollinot, a birkozók csoportozatát s a kését élesítő Scythát. A tribuna azóta világhírűvé lett, sehol annyi műkincs egy helyütt nem hozatott össze egy teremben; ezt látogatja minden ember s azon bársonyszékek, melyek itt el vannak helyezve, sohasem üresek. Mindig láthatunk ott hol angol, hol német kifáradt nézőket, kik bámuló unatkozással pihennek, mert nincs oly ember, a legprózaibb angolt sem véve ki, aki Murrayával kezében ellenőrizni szereti minden gyüjteményben, vajon mindazon képek, melyek kalauzában meg vannak említve, ott vannak-e még, ki az ily halomra gyűjtött műkincseket egymás mellett élvezni tudná. Mindegyiknek sztilje, színezete, alaphangulata eltér a másikétól, minden kép árt a szomszédképnek, az ember kifárad s végre azon meggyőződésre jut, hogy czélszerűbb csak néhány kedvencz képekre központosítani a figyelmet s a többieket elhanyagolni. Ennek következtében senki sem említi akár Mantegna Triptychonát, akár Dürer gyönyörű képét a három királylyal, vagy Rubensnek s Van Dyknak festményeit, mert mindezeket agyonüti Rafael, Tizian, Correggio néhány képe, mely rajzban és színpompában mind a többi felett uralkodik. Az emberi agy nem képes egyszerre oly sok nevezetes benyomásokat elfogadni, az észnek concentratióra van szüksége, hogy élvezhesse azokat s azért a flórenczi tribuna oly izgató természettel bír, minőre rendesen lehangoltság s unatkozás következik be.

De azért mégis minden utazó Olaszországban beszélni szokott a tribunáról, mint valami unikumról a maga nemében s a francziák csakugyan követték az olasz példát képtáruk elrendezésében s a Salon Carréban szintén összecsoportosították a Louvre remekeit s azokat nagy részben élvezhetetlenekké tették; pedig mint született jó szakácsok igen jól tudhatják, mily sok függ attól a jó ebédnél is, minő rendben tálalják föl az ételeket egymás után s hogy vannak olyanok is, melyek magokban kitűnők, de egymás mellett semmiképen sem férhetnek össze.

A tribuna szomszéd termeiben állíttattak fel a flórenczi iskola nevezetes képei, a XV. század mestereinek remekei, nem épen chronologikus rendben, nem is művészi szempontok szerint csoportosítva, hanem csak a symmetriára való tekintettel felakasztva. Erre következik a német iskola. Ezen elnevezés alatt érti az olasz a régi burgundi képeket, Albrecht Dürert, Kranachot s manierista utódait, Rubenst és Rembrandtot tanítványaikkal együtt össze-vissza, úgy, hogy itt is mind a tanulás, mind az élvezet ki van zárva. A franczia iskola inkább egyöntetű, a velenczei is jobban van felállítva, mert kevesebb a kép s több közülök a kitűnő. Azután következik a művészek sajátkezű arczképeinek gyűjteménye, mely oly hírre vergődött, hogy minden festész különös megtiszteltetésnek tekinti, ha arczképe ide fogadtatik be s Rafael, Tizian, Leonardo da Vinci társaságába léphet. A többi termeket szobrok, domborművek s feliratok foglalják el; de itt is több helyütt képek fedik a falakat; azon teremben például, hol a Niobe csoportozat fel van állítva, Rubensnek egy nagyszerű képe foglalja el az egész egyik oldalfalat, csakhogy ez itten egészen el van veszve, senki sem figyel rá.

Az Uffizi galeriában annyi a kitűnő kép s felállításuk annak idejében minden esetre oly haladást képezett a fejedelmi palotákban elhelyezett galeriák decorativ elrendezéséhez képest, hogy azt a múlt század közepe óta, mikor az olaszországi útazásokat lekezdték írni, mintaszerűnek tartották és senkinek sem jutott eszébe ez ellen panaszt emelni. Hozzászoktunk azóta a képtár-igazgatóságot valóságos sinecurának tekinteni, mely legjobb esetben valamely agg művészre jutalom s elismerésképp bízatik, mert az első felállítás után senki sem bántotta többé a képek sorrendjét és az igazgatónak legfeljebb a másolókkal volt alkalmatlansága, kiknek többségére még most is ráillik Horac ismert kifakadása: „O imitatorum servum pecus!“; csak újabb időben fordúlt a figyelem ismét a műtörténelemre s csak lassan terjedett el azon meggyőződés, hogy a műgyűjtemények rendeltetése magasabb, mint, hogy egy bámész látogató közönségnek szórakozásúl szolgáljon, sőt hogy ezek az ízlésnek nemesítésére a legnagyobb hatással lehetnek. Csak újabb időkben tört magának utat azon nézet, hogy a galeriák felállításánál nem a symmetria, nem is a keretek egyformasága lehet irányadó, nem is kizárólag a chronologia, hanem az egyes iskolákban az irányadó mesterek műveinek olyan felállítása, hogy nevezetességük s befolyásuk szemmel látható is legyen.

III.

Azon időben, midőn Flórenczbe jöttem, az újabb kor nézetei itt is kezdtek érvényre jutni; találkoztak már egyesek, akik arról is mertek álmodni, hogy a Flórenczben levő összes nyilvános képtárak, jelesen a képzőművészeti akadémia, az Uffizi- és a Pitti-palota képei egyesíttessenek s egy külön, e czélra építendő

képtárban állíttassanak fel, mint a világ legnagyobb, legszebb és legtanúlságosabb galeriája; hogy továbbá a régi márványszobrok szintén egy külön muzeumba állíttassanak fel, czélszerűbben mint jelenleg, szóval, hogy az egész gyüjtemény újra szerveztessék. Az első lépés csakugyan megtörtént akkor, mert a város restaurálttatta a Bargellót, Flórenczuek eredeti legelső városházát, melyet a nagyherczegek börtönné alakítottak át s tekintet nélkül a XIV. század falfestményeire, a nagy magas termekbe cellákat építettek két sorban egymás felett, melyekbe különösen a politikai bűnösök zárattak el. Itt ült 1848 után kedves barátom Cesare Bettini is egyéb társaival, kik azon időben a szabadságmozgalomban vettek részt. A kormány ezen palotát, mely építészi tekintetben is igen nevezetes műemlék, igen ügyesen restaurálttatta az eredeti terv értelmében, a piszkos börtöncellákat lerombolta s a termeket régi fényökbe visszaállította. Itt találták ez alkalommal Dante legrégibb arczképét is, egy falfestményen Giotto iskolájából. Amint a palota elkészült s egyes megmaradott díszitési töredékek útmutatása szerint egészen a régi stylben kifestetett, itt csoportosíttattak össze a flórenczi nyilvános gyüjteményekben létező minden középkori műemlékek, a szobrok a Signoriából, a domborművek az Uffizikből s mindaz, ami a lomtárakban hevert vagy legújabb időben ajándék s vétel útján összegyűlt. Így képeztek itten egy oly középkori renaissance muzeumot, minőnek párja az egész világon nincs, főleg miután divatba jött, hogy magánosok és családok is ide kölcsönözzék s itt állítsák ki műgyüjteményeiket. Így keletkezett azon középkori muzeum, melyben a renaissance nagy mestereinek plastikai művei ügyesen fel vannak állítva s a keresztyén szobrászati

felfogás kifejlődését állítják szemeink elé. Itt győződhetünk meg arról, hogy a készpénzül elfogadott német felfogás tökéletesen hamis, miszerint az újabb kor, ellentétben az ó korhoz, s a keresztyén világnézlet általában, a plastikára képtelen, s hogy a Pisánók, Ghibertik, Donatellók, Minók, Luca della Robbiák, Pollajuólók, Verocchiók és számos társaik a keresztyén szobrászatot szintén oly magas fokra emelték, mint ők magok és kortársaik a keresztyén építészetet és festészetet.

A középkori emlékek eltávolításával az Uffizikből, meg lett bontva a régi felállítás s az igazgatóság most oly újítással lépett fel, mely az egész európai műbarátok általános helyeslésével találkozott. Megnyitotta t. i. a roppant hosszúságú összekötő folyosót az Uffizi- és Pitti-paloták közt s ebbe állíttatta fel első részében a görög díszedényeket, az etrusk ceramikát és azon márvány s alabastrom sírládákat, melyekbe az etruskok halottaik hamvait tették le; továbbá üveg alatt egyszerű keretekben kiállították a rézmetszés s karczolás történelmét illustráló metszeteket és karczolatokat, különösen Marc Anton, Dürer s Rembrandt műveit oly teljesen, amint ez az itteni gyűjteményekből kitelt. Ez merész egy lépés volt, mert a gyűjtemények őrei eddig sehol sem állították ki a rézmetszeteket, hanem kartonokban őrizték, melyekhez a nagy közönség soha hozzá nem férhetett, s melyeket csak különös pártfogás nyitott meg művészeknek vagy gyűjtőknek. Az ürügy, mely alatt ezen műkincsek a közönség elől mindenütt elvonatnak, az volt, hogy a világosság árthatna nekik, megsárgítván a papirost s meghalványítván a vonalokat, ami csak ott történik, hol a nap sugarai egyenesen a metszetekre esnek. Az igazgatóság még ennél

is tovább ment s a galeria kézrajzait szintén kiállította e folyosóban, úgy, hogy a nagy közönség ezeket is élvezheti. Ezek azelőtt még jobban őriztettek mint a metszetek, olyannyira, hogy midőn 1833-ban először Flórenczbe jutottam, csak a követség útján lehetett kieszközölni az engedelmet, hogy a képtárőr Rafael és Michel Angelo kézrajzait nekem megmutassa, melyek igen ügyes szekrényekben kettős zár alatt őriztettek. Alig öt-hat ember látta azelőtt évenkint e műkincseket, melyek most a photographia által sokszorosíttatva közkézen forogván a műtörténelemnek nélkülözhetetlen adataivá váltak s lehetségessé tették, hogy mindenki, aki a renaissance művelődésével foglalkozik, közvetetlen ítéletet képezhessen magának a nagy művészek kifejléséről s egyes képeik létesülésének különböző stádiumairól. Csak ezen kézrajzokból láthatjuk, mily komolyan fogta fel művészi feladatait akár egy Leonardo da Vinci, egy Rafael, egy Michel Angelo, miként változtatta meg s javította fokonkint művészi eszméit, mielőtt azokat a képben kivitte és mily szorgalommal tanúlmányozta kompositióinak minden alakját, úgy, hogy az is, mit mi oly könnyen a genius rögtöni inspiratiójának tartunk, valósággal a leglelkiismeretesebb, még a csekélységekre is kiterjedő tanúlmányoknak köszöni eredetét. — Látjuk, hogy Rafael vagy Fra Bartolomeo sokszor meztelenül vázolták képeiknek alakjait, sőt még a csontvázat is az alakokba berajzolták, hogy a rajzhibát minden esetre kikerűlhessék. Fiatal művészeknek, kik oly könnyen elbízzák magokat bármely mulékony siker által s a lángész közvetetlenségének tulajdonítják a régi művészek remekeiben azt, ami szorgalmas hosszú tanúlmánynak eredménye, soha eléggé nem ajánlható a kézrajzok tanúlmánya, melyekből láthatják, hogy a

mesterműi nem ugrik ki készen, mint Minerva, a művész fejéből, hanem lassan érlelődik, habár a vajudás kínját senki sem veszi észre a kész művön.

Amiről már húsz év előtt Flórenczben oly sokszor beszéltünk és vitatkoztunk, hogy t. i. a műgyüjtemények tökéletes reorganizátiója szükséges, most végre nagy részben teljesedik, midőn a La Crocetta palota a kormány által megvétetett s most régiség-muzeummá változtatik át, hogy úgy, amint a Bargelloban a renaissance plastika képviseltetik, itt az egyptomi, görög, etruszk és római műemlékek csoportosíttassanak össze s úgy állíttassanak fel, hogy mind a tudományos kutatásnak, mind a közönség élvezetének és műízlése nemesítésének eszközéül és tárgyául szolgálhassanak.

Nemcsak a nagy muzeumok és gyüjtemények foglalkoztattak engem Flórenczben, hanem a templomokban és kolostorokban levő egyes képek és műemlékek is, melyek lassan-lassan ezen időben a nagy közönségnek is megnyiltak. Műtörténelmi könyvekből tudtuk, hogy Fra Angelico, a szent Márk kolostorban, szerzetes testvéreinek celláit mind kifestette; de a domonkosok nehezen engedték meg á közönségnek az egyes cellák megtekintését, csak a refectoriumot nyitották meg, nőknek természetesen ezt sem. Megfordítva a Santa Maria Maddalena dei Pazzi híres falfestményét, mely Perugino remekműve, férfi szem nem láthatta soha, az apáczák természetesen csak nőknek engedhették meg a látogatást. Amint Olaszországban a szerzetek megszűntek, a San Marco-kolostor egyházi muzeummá vált s most mindenkinek nyitva áll azon egy frank lefizetése mellett, mely minden olasz muzeumnál minden látogatóra nézve igen ezélszerűen behozatott; a másik kolostor azonban, mint Flórencz legjobb nőneveldéje, megmaradt

az apáczák felügyelete s clausurája alatt. Sikerült azonban Ricasoli figyelmét Perugino ezen rejtett gyönyörű falfestményére irányozni s így megtaláltatott a mód, hogy a clausura megtartása mellett is azon terem, melyet a fresco díszesít, megnyíljék a közönségnek.

IV.

A flórenczi kézrajzgyüjtemény gazdagsága alkalmat adott nekem a kézrajzok tüzetes tanulmányozására nemcsak azokénak, melyek a nagy összekötő folyosóban fel vannak állítva, hanem azokénak is, melyek még a kartonokban őriztetnek, minthogy tapasztaltam, hogy itt-ott a kiállításnál is hiba fordult elő, némely rajz hibásan neveztetett el, mások pedig egyenesen hamisak voltak. Ez áll főleg azon gyüjteményről, melyet Santarelli drágakövész és szobrász a galeriának hagyományozott. A nagy művészek kézrajzai, t. i. már keletkezésök idejében is nagyra becsültettek, barátaik s tanítványaik által gyüjtettek s gyakran másoltattak, nem egyszer azon czélból is, hogy azok a mester neve alatt szerepeljenek. E részben a renaissance fiainak erkölcsi érzete erősen különbözött a mostanitól; ők abban, hogy valamely műemlék másolata eredetinek adassék ki, s mint olyan szerepeljen ezentúl, semmi csalást sem láttak. Michel Angelo Ámorja antik szobornak adatott el egy római kardinálisnak, igaz, csak azért, hogy ezáltal a művész híre gyarapodjék. De minden ilyen mellékczél nélkül is utánoztattak különösen Rafael művei kortársai által s eredetiekként kerültek a különböző gyüjteményekbe, hol most sokszor tisztességből replikáknak czímeztetnek, sőt némelyeknél kérdéses lett, melyik példány az igazi, mint például II. Julius pápa híres arczképénél, mely az Uffizikban is, a Pitti-palo-

tában is előfordul. A kézrajzoknál az ilyen megkülönböztetés s a valódinak meghatározása csaknem lehetetlen volt mindaddig, míg a fényképészet nem sokszorozta a különböző gyüjteményekben létező példányokat s így a közvetetlen összehasonlítást nem tette lehetségessé. Passavant, a gazdag frankfurti műbarát, életének feladatául tűzte ki Rafael műveinek kutatását és ismertetését; ugyanazért kétszer utazta be Európa mindazon helyeit, hol Rafael rajzai léteznek, megírta ezeknek pontos jegyzékét s meghatározta azokat, melyek a mester kezétől valók, s melyek utánzások vagy tanítványainak művei. De néha még ő is hiszen replicákban, például ugy egy kézrajz mind a két példányát Velenczében és Oxfordban eredetinek írja le. Könyve természetesen még azon időben jött ki, midőn a kézrajzok nem sokszorosíttattak fénykép vagy fénynyomat által s midőn különösen a magánbirtokosok azt hitték, hogy a fényképezés általi sokszorozás megvonja műkincseiknek azon becsét, hogy a rajz máshol és másképen, mint nálok s engedelmökkel szemlélhető ne legyen. A tüzetes összehasonlítás tehát akkor még lehetetlen volt, sőt még a közgyüjtemények is vonakodtak a kézrajzokat lefényképeztetni, mig végre Albert herczeg, az angol királyné férje, e tekintetben utat tört. Műbarát lévén, s a nagy művészek különös bámulója, Rafael, Michel Angelo és Leonardo da Vinci minden fennmaradott műveinek teljes sorát, sőt minden ezekről vett másolatokat, rézmetszeteket stb. összeakarta gyüjteni eredetiben vagy fényképekben; de csakhamar átlátta, hogy ez emberéletet meghaladó egy feladat, ugyanazért Rafaelre központosította műtörténelmi vizsgálódásait s gyüjteményeit. Felszólítására a királyok s közintézetek a birtokukban levő Rafael-féle kézrajzokat lefényképeztették,

lassan-lassan a magánszemélyek is követték a példát, ámbár voltak olyanok is, kik csak nehezen engedtek s így gyűlt össze azon roppant gyüjtemény, melynek jegyzékét Ruland a herczeg halála után elkészítette, s melyben Rafaelnek minden művei egyenkint felsoroltatnak, minden rézmetszetekkel, melyek utánok készültek s mindazon kézrajztanúlmányokkal, melyek az egyes compositió számára készültek, megjegyezvén mindazon másolatokat is, melyek bármikor eredetieknek tekintettek. Ezóta a kézrajzgyüjtemények nem többé oly hétfejű sárkány által őrzött kincsek, melyeket csak a szerencse fiai élvezhettek s tanúlmányozhattak; a fényképi másolatok Albert herczeg gyüjteménye által divatba jöttek s most a műtörténelem tanúlmányozásának nélkülözhetetlen eszközeivé lettek. A flórenczi galéria igazgatósága e részben a legnagyobb leberalitással járt el s a fényképészeknek könnyen megengedte, hogy a kézrajzokat lemásolhassák, Philpot, angol fényképész választott is közülök ezren felül s árúlta boltjában a másolatokat, de választásában kezdetben inkább vevőinek, a touristáknak, izlését vette tekintetbe, mint a műtörténelem követelményeit; később megbarátkoztam vele, s buzdításomra csakugyan mindent lefényképezett, ami érdekes volt.

Kézrajztanulmányaimat megjutalmazta egy igen érdekes felfedezés; a folyosóban ki volt állítva Michel Angelonak egy igen híres krétarajza, mely az Anima damnata elnevezés alatt ismeretes. Ez egy öreg női fő, melyben a lelki kínok legmagasabb foka rettenetes kifejezést talál. Ez mindig felkeltette a nézők osztatlan bámulatát, magam is különösen szerettem ezen darabot, melyben Michel Angelo merész rajzát minden vonásban felismerni hittem. Képzelhetni meglepetésemet,

midőn a gyüjtemény elrakott kartonjai közt egy beszakadt papirlapon ugyanezen főt találtam meg, de még sokkal korrektebb rajzzal s nemesebb kifejezéssel. Senki sem kételkedhetett többé, hogy ez a valóságos eredeti, de minthogy rongált állapotban volt, nem állították ki most sem. Philpot kérésemre mindjárt lefényképezte s azóta bejutott kézrajzgyüjteményekbe.

V.

A műárusokhoz és gyüjtőkhöz is sokszor ellátogattam; Guastallánál, Trollope barátjánál, főleg azon öntött nagy érmeket találtam, melyek a XV. században Pictor Pisanus, Sperandeus, s kórtársaik s utódaik által készültek; öntvék s többnyire cizellirozvák, ugyanazért ritkábbak mint a vert emlékpénzek, melyeket mindaddig lehet veretni, míg az aczélbélyeg meg nem reped. Néhány ily öntött emlékpénz Mátyás király idejében készült, kitünő szép arczképével; ezek a ritkábbak közé tartoznak, egyet közülök Guastallánál is találtam. Még ritkábbak azon viaszminták, melyek szerint az ily érmek készültek; egy rendkivüli szép példányt láttam itt, Savonarola arczképét, kétségen kívül az ismeretes érem eredeti mintáját. Guastallánál egy pár Niello lenyomatot is találtam kénkőben, ami a legnagyobb ritkaságok közé tartozik; a niellisták, t. i. mielőtt ezüstmetszetjökbe a fekete niellozománcot beleforrasztanák, olvasztott kénkőbe szokták lenyomni művöket, hogy azt jobban megbirálhassák mint az eredetiben, hol az ezüst visszfénye a szemet zavarja. Vasari szerint Maso Finiguerránál egy ilyen kénmásolat megkormosodott, s midőn Maso erre történetesen nedves papirdarabot tett s azt rászorította, ezen találta művének lenyomatát s evvel a sokszorosítás lehetőségét. Ez lett volna a rézmetszés fel-

találása, a mi azonban müvészi mesének bizonyúlt. Az ily kénlenyomatokat, sőt az egykorú niello papirlenyomatokat is csaknem oly drágán fizetik most, mint magokat az eziist eredetieket.

Guastallánál sokkal finomabb müértő volt Foresi, eredetileg ügyvéd, ki azonban praxisával felhagyott s müárús lett; de a helyett, hogy olasz módra iparkodott volna mindenkivel jó lábon állani, összeveszett mind a müárúsokkal s müdillettánsokkal, mert éreztette velök ismereteinek felsőbbségét. Az Uffizikban ismerkedtem meg vele, hol meghitt, látogassam meg. Midőn lakásán az első szobában sok középszerű s új mütárgyat láttam, mindjárt ezen szavakkal: „ez nem önnek, ez csak amerikaiaknak való", a másik szobába vezetett, hol csakugyan jó képek s kitűnő terracották tűntek szemembe. Az egyik kép története elég érdekes, egy úgynevezett Santa conversazione, a Madonna s néhány szent; Ghirlandajóénak tartotta, s mint ilyet adta el Angolországba; később megtalálta múlt századi rézmetszetét, melyen a felírás ezt Verocchio művének mondja a domokos apáczák templomában, s Vasari csakugyan elbeszéli, hogy Verocchio festette a főoltárképet ezen zárda számára. Foresi tehát utánajárt eladott képének s birtokosától visszavásárolta, s most természetesen nagyobb áron tartotta, mint Verocchio hiteles képét, kitől ezenkívül csak egy hiteles festmény létezik, mely a flórenczi akadémia egyik büszkesége. Vetélytársai s ellenesei soká meggátolták, hogy a kép megvétessék, végre mégis illő helyre jutott. Volt nála szintén Verocchiótól két terracotta dombormü, mely e művész a szent János eziist oltár oldalán levő dombormüvének mintája volt; ezt aztán senki sem merte kétségbe vonni s Thiers meg is vette magángyüjteménye számára, melyet később a

franczia nemzetnek hagyományozott. De volt itt még egy harmadik, a kettőnél sokkal szebb terracotta dombormű, a depositio, egyik szegletén megcsonkítva; ezt Foresi természetesen Leonardo da Vincinak, Verocchio tanítványának tulajdonította, kitől semmi domborművet sem ismerünk. Akárki volt ezen gyönyörű compositió mestere, annyi bizonyos, hogy alig ismerek terracottát, mely a flórenczi iskola jelességét a XV. század végén jobban jellemezné, mint ez; meg is vettem, ámbár ára elég magas volt. Még nevezetesebbnek tartottam egy csunya női alakot, a földön fekve — az eretnekséget — melyet eredetileg a vallás alakja taposott, keresztet tartván kezében. A vallás alakja azonban elveszett, csak a lába s a kereszt alja maradt meg, az eretnekség sértetlen megvolt még, s minden ízében mutatta Michel Angelo geniális művészetét. Foresi igen nagyra becsülte ezen töredéket, s csak nehezen vált meg tőle, már régen Magyarországban voltam, midőn végre sikerült azt is megszerezni.

VI.

Egy ünnepély alkalmával, mely Parmában tartatott, oda rándultunk ki Guerazzi vezérlete alatt, ki a díszbeszédet mondandó volt. Ő ez időben az olasz parlament legékesebb, ha nem is legbefolyásosabb szónokának tartatott, a modern olasz regényírók közt mindenesetre a legkiválóbb helyet foglalta el, ámbár munkái külföldön kevésbé ismeretesek. Livornoi ügyvéd volt eredetileg, a 48-iki forradalomban kormányelnök, az osztrák sereg által eszközölt restauratió következtében elfogatott, hosszú rabságra elitéltetett, később megkegyelmeztetett és száműzetett, de eltérőleg a többi menekültek eljárásától, nem ment külföldre, hanem ott maradt,

a hol, habár idegen kormány alatt, még is hallhatta az olasz nyelvet. Corsicába töltötte száműzetésének idejét, honnan szép időben láthatta az olasz partokat. Általánosan el volt ismerve, hogy Guerazzi irálya leginkább közelíti meg a régi klassikus olasz irókét s teljesen ment a franczia irály termékeinek fordítása által az olasz nyelvbe belopódzott idegenszerű fordúlatoktól és észjárástól, írásmódja nehézkés ugyan, de magvas és eszmegazdag.

Parmában Coreggio művészete érdekelt leginkább, mely itt legjobban tanulmányozható. Habár freskói romlanak, itteni olajképei megtartották eredetiségöket, holott a drezdai képtárban levő minden műve legnagyobb részt, a híres „Éj“ tökéletesen át van festve, úgy, hogy ez utóbbin egy ecsetvonás sem eredeti többé. Correggio utánzói rontották meg leginkább a művészetet, az ő befolyása vonúl keresztűl a XIV. Lajos alatt s utána készűlt boltozatképeken, hol az építészet tökéletes ignorálásával a festés és rövidítés (scurzo) által, úgynevezett békatávlatban, oly illúzió szándékoltatik, hogy a boltozat keresztűl van törve s az alakok szabadon lebegnek a levegőben. A könyvtárban megnéztem azon aranybetűkkel biborhártyára írt könyvecskét, melyben Caraffa Diomedes, a maddalonai gróf, Beatrix királynénak Magyarországba való elmenetele előtt oktatást és tanácsot ád, mikép viselje magát; hogy előzékeny, de mégis tartózkodó legyen férje, Mátyás király iránt; keresse kedvét anyósának; tanúljon meg magyarul; ne várakoztassa azokat, kik tőle kihallgatást kérnek, s midőn útjában Rómába érkezik s a pápának hódolatát bemutatja, ne felejtkezzék meg családja érdekéről s hozza emlékezetbe a bibornoki kalapot, mely aragoniai Jánosnak igérve van.

Meg kell ez alkalommal jegyeznem, hogy Olaszországban még ünnepélyek alkalmával is kevés nyomát lehet találni a vendégszeretetnek; ez oly erény, mely kevésbbé müvelt országokban, hol a vendéglők kényelmetlenek, vagy épen nem léteznek, szükségből fejlett ki s később csak a vidéken, a földnépnél s az aristokratiánál tartja fel magát. A polgárság s a város nem kedvező a vendégszeretetnek, s azért oly országban, hol a városi elem csaknem kizárólag uralkodik, sőt a nagy úr is polgárrá lesz, mint Olasz- és Franeziaországban, a takarékosság jellemzi inkább a lakókat, mint a vendégszeretet.

Flórenczben lassan-lassan megszünt minden hirlapi összeköttetésem, előbb az amerikai, úgy az angol, végre a franczia is, mert egy időben az Opinion Nationale és a Temps levelezője voltam; most csak kivételesen; már ötödik nyelven, írtam a Dirittoba egy két olasz czikket, sőt egyszer nagy beszédet is tartottam olasz nyelven. A büntető törvénykönyv készülőben volt ekkor egész Olaszország számára s a toskanaiak semmi áron sem akartak abba belenyugodni, hogy a törvényben a halálbüntetés fordúljon elő, miután ez nálok már egy század előtt eltöröltetett, s csak a franeziák idejében, katonai kihágásért, hajtatott egyszer végre. Népgyűlés volt hirdetve e kérdésre nézve a Pagliano színházban s engem is felkértek, szóljak a halálbüntetés ellen, amit, ragaszkodva az 1843-ban általam is kifejtett okokhoz, melyeket akkor különvéleményben fejeztünk ki, ez alkalommal is szivesen megtettem. Beszédemben a szónoki hatás tekintetéből megemlítettem, hogy magam is halálra voltam már itélve, mi meg is tette a kellő hatást, csakhogy másnap a halálbüntetés védői azt találták, hogy nagyon természetes, ha az,

aki az akasztófa alól csak alig tudott megmenekülni, a halálbüntetést váltig ellenzi.

VII.

Azon időben, melyet Flórenczben töltöttünk Aleardi és Dall Ongaro voltak a legismeretesebb olasz költők, mindakettő Flórenczben tartózkodott, Aleardi mint képviselő, Dall Ongaro mint az irodalom tanára a tökélyesítő intézetnél. Mindakettővel találkoztunk időnkint, Dall Ongaro azonban bennső baráti körünkhöz tartozott. Költeményei sokszor rögtönzésből eredtek s nagyon népszerűek voltak. Emlékezem, hogy egy szép nyári estén, szent János napján, lementünk megnézni a tűzijátékokat s kivilágítást, melylyel Flórencz védszentjét ünnepli. Az ünnep központja természetesen a Battisterio volt mint keresztelő szt. János szentélye. A szentnek ereklyéjét hatszáz év előtt egy Pazzi hozta Palestinából a keresztháborúk idejében s azóta családja azon előjoggal bír, hogy a tűz, melylyel szent János napján este az oltárgyertyák a Battisterióban meggyújtatnak, ünnepélyesen az ő házából hozatik. Ez már régóta oly módon történik, hogy egy röppentyű indíttatik sodronyon a Pazzi-palotából a szentély ablakán keresztül a főoltár gyertyáihoz, ezt nevezik a flórenczieknek la colombina della casa Pazzi (a Pazzi-ház röppentyűje). Miután híre terjedt, hogy a család mostani feje, mint felvilágosodott szabadelvű, meg akarja szüntetni a hagyományos látványt, sok ember sereglett össze a piaczon, köztök én is és Dall Ongaro, s itt vártuk, vajon a röppentyű megteszi-e hagyományos útját s ez csakugyan nem sokára a nép „bravo“ kiáltásai alatt meg is történt. Dall Ongaro abból indúlva ki, hogy Pazzo olaszúl bolondot jelent s a Pazzi családnév körűlbelűl

a magyar „bolondócznak“ felel meg a következő költeményt küldte meg nekem még azon este :

O colombina della casa Pazzi
Metteci un po' di pazzo nelle vene
Falli scattar un po' questi ragazzi
Che sono savj piu che non conviene.
Dell' erba savia se ne coglie a mazzi
La Camera e le stalle ne son piene —
Ma se non fosse il pazzo di Caprera,
Il re borbone resteria dov' era.
Ma se non fosse il pazzo d'Aspromente
Non si direbbe Italia, ma Piemonte
I savj san tirare il conto tondo
Ma sono i pazzi che han salvato il mondo.

Röppentyűje a bolondócz háznak
Önts egy kis bolondot ereinkbe,
Rázd fel egy kicsit ezen fiúkat,
Kik bölcsebbek sokkal, amint kéne.
Szedegetnek bölcs fűvet marokkal,
Megtelt evvel bőven kamra, karszék
Da ha nincs meg Capréra bolondja
Bourbon ül ott most is, ahol régen,
De ha nincs meg Aspromont' bolondja
Nem Olaszhon állna fel csak Piemont.
A bölcs jól tud ügyes számot vetni
A bolond megmenti a világot.

A szinészek közűl ismertük Rossit és Salvinit, a még nagyobb Gustavo Modena tanítványait, aki mint Mazzini barátja s Róma egyik védője 1849-ben a köztársasági köröknél nagy hírben állt. Hazájának újjászületése előtt halt meg, barátai nagyobbszerű emléket akartak neki emelni, de Guerazzi ellenezte s azt találta, hogy a szinészt megilleti ugyan a pillanat tapsa, az ephemér hír s a tekintélyes díjázás, melyekben tel-

jesebb mértékben részesül, ha kitűnő, mint akár a költő, akár az államférfi; de az utókor nem tartozik neki hálával; egy római régi sírkő fejezi ki ezt legjobban, mely említi, hogy az elhalt színész volt, Rómában fellépett és megtetszett. A színésznek ennyi elég.

VIII.

El van ismerve, hogy az olasz festészet időnkben régi aljasodásából még mindig nem támadt fel új életre; hogy az angol, franczia, német és spanyol modern iskola mellett az olasz igen szomorú szerepet játszik. Érezték ezt magok az olaszok is s azért minden festészt lelkesedéssel fogadtak, kiben talentum jelentkezett; így ünnepelték időnkben Ussit, kinek egy pár történelmi compozitiója elég jól sikerült, különben is társaságban különösen kedves volt s buzdítólag hatott a fiatalabb művészekre. Többször találkoztunk vele, de még flórenczi tartózkodásunk alatt Ismael, egyptomi Khedive fényes ajánlatát fogadta el s Kairóba költözött, hol az alkirály foglalkoztatta egy darabig, későbbi képei azonban nem feleltek meg azon várakozásnak, melyet első fellépése keltett; Ussi nem lett az olasz festészet regenerátora.

A szobrászatban Vela s a mailandi iskola kapott fel időnkben s vele azon naturalista és materialista felfogás, mely külsőségekben és a technika mesterfogásaiban keresi a hatást s különösen az amerikaiaknak s a félművelt európaiaknak annyira megtetszik. — A világkiállításoknál azonban ezen szobrok, közkedveltségök mellett is, inkább az ipar, mint a művészet osztályába soroztattak, ami elégséges itélet műbecsök felett. A börzebárók azonban s az amerikai petroleumlovagok rendkívül szeretik s jól fizetik ezen márványo-

kat s ugyanazért a mailandi szobrászat mindinkább fejlik ki mesterséges fogásaival és materialista felfogásával.

A flórenczi szobrászok nem engedtek időmben ezen új iránynak s megmaradtak a régi traditióknál. Az öreg Duprè keveset dolgozott, de elég alaposan; most Fédi lett a közönség kedvenecze s barátai oly ügyesen tudtak a közvéleményre hatni, hogy csoportozata, Polyxéna elragadtatása, csakugyan az Orgagna loggiájában az antik szobrok, Benvenuto Cellini Perseusa és Giovanni Bologna Sabin nőrablása mellé állíttatott fel. Leghíresebb szobrász azonban mégis az amerikai Powers volt, ki a görög rabszolganő szobra által lett híressé s annak azóta már egy egész tuczat replikáját készítette, melyeknél az amerikaiak mindig csak az egy darab márványból faragott lánezot bámúlták, mert a technikai nehézségek legyőzése tartatik nálok művészetnek, ők a mesterség fogalmát a művészetétől nem tudják megkülönböztetni. Powers időmben egy Évát mintázott, körűlbelűl ugyanazon stylben, mint a rabnő s el volt foglalva arczképekkel, melyeket csakugyan photographiai hűséggel készített. Az amerikai arczok sajátságos jellegét senki sem fogta fel hívebben, mint ezen amerikai szobrász, ki azonban egészen olaszszá lett, amennyiben nem vágyódott többé vissza Amerikába, mert az olasz éghajlat s művészeti környezet nem található fel sehol az oczeánon túl.

A társadalom a középkorban szorosabban volt tagozva, mint jelenleg s a czéhek uralkodtak Toscána demokrata városaiban oly hatalommal, hogy mindenkinek, aki politikai jogokkal élni akart, valamelyik czéhhez kellett tartoznia. A művészek az aranyművesekhez soroltattak, de valósággal is a festészek és szobrá-

szok igen sokszor aranyművesboltban kezdték mesterségöket s két téren folytatták művészi foglalkozásukat. Pollajuolo s Verocchio Flórenczben, Francesco Francia Bolognában, mindvégig aranyműves munkákat is készítettek, ámbár mint festők ismeretesebbek. Én ezeknek kevésbé ismert plastikai munkáit szerettem felkeresni s tanúlmányozni s azért gyakran eljártam az Opera del Duomóba, vagyis a székesegyház műhelyébe, hol a templom azon kincsei őriztettek, melyek nincsenek mindennapi használatban. Ezek rendkívül gazdagok, mert a Duomo mindig Flórencz dicsősége volt, jóformán a város életének központja és jelképe, olyannyira, hogy egy régi flórenczi törvény szerint minden végrendelet érvénytelen, ha abban nem foglaltatik hagyomány a Duomo építési alapjának számára. Mindemellett Flórenczneк ezen büszkesége kiépítetlen maradt egész az újabb időkig. Giotto, aki a harangtornyot a székesegyház mellett építette, készítette el a homlokzat egy részét; de ezen munka a XV. században megakadt, a kúpola lett az épület fődísze s büszkesége, a homlokzat felépítése nem folytattatott többé, minthogy az ízlés megváltozása következtében azt Giotto szellemében bevégezni nem akarták s érezték, hogy minden toldás más ízlésben kirívó lenne; sőt a XVI. században még tovább is mentek s a homlokzat azon részét, melyet az előbbi századok már felépíttettek és félmagasságra vittek, tökéletesen szétszedték, de újat nem épitettek s így a Madonna del Fiore, Flórencz legnevezetesebb építészeti emléke, a város büszkesége, befejezetlenül állt ott a lehető legrondább homlokzattal. A nagyherczegek idejében ezen munka egészen vesztegelt, ők egyáltalában nem szerették azon emlékeket, melyek a köztársasági időkre emlékeztettek, sőt még saját házuk templomát,

San Lorenzót, mely a Medicik temetkező helye volt, sem végezték be; a temetkező kápolna díszitésére költöttek ugyan milliomokat, de a San Lorenzo homlokzata még most is egy éktelen téglafal. A Santa Croce templom is, mely Flórenczneк pantheona, mert itt temették el a város nagy fiait s itt állnak emlékeik, szintén ily ronda homlokzattal bizonyította, hogy az újabb korban kiveszett akár a vallásos buzgóság, akár a szépség érzete. A mi időnkben találkozott azonban egy angol, aki egy aláírás élire állt s a még hiányzó összegeket pótolta úgy, hogy a Santa Croce homlokzata is fehér és fekete márványból a XIV. század styljében oly módon, mint a Battisterio felékesíttetett. A Duomo bevégzésére is azon időben hírdettetett a pályázat, midőn Flórenczben éltünk. A feladat nagyszerű volt s a megoldás nem épen könnyű, mert Arnulfo da Colle eredeti terve Giotto módosításaival, melyeket egy freskóból a Capella dei Spagnoliban ismerünk, nem volt többé keresztülvihető, miután a nagyszerű kupola az épület jellegét megváltoztatta. — A tervek közt azonban volt három, mely elég szerencsésen tervezte a megoldást s most csakugyan vége felé közelít már a homlokzat építése is s elkészül a századok hosszú műve úgy, hogy a székesegyház, melynek mostani nagyságban levő építését 1298-ban kezdték, hatszáz esztendővel később valahára elkészül. A Duomo sekrestyéjében és építési műhelyében lévő kincsek közt leginkább érdekesek az ötvös munkák, keresztek, gyertyatartók s a nagyszerű ezüst oltár, mely mindig szt. János napján a templomban állíttatik ki, különben az Opera del Duomóban őriztetik s ezen évenkinti átvitelnél zománczos részeiben már is erősen megsérült. Egy egész századig tartott ezen kivert ezüst domborművekből álló

oltár elkészítése, melynek alakításában mind a híres aranyművesek részt vettek, kik akkor Flórenczben éltek, úgy, hogy itt a XV. század ötvös-mesterségének és plastikájának egész történelmét tanúlmányozhatjuk vala, mint Pistojában a XIV. századét. Az ottani templom oltára már a XIII. században ezüstből volt készítve, egy híres tolvaj ellopta s beolvasztatta azt, amint ezt Dante a Poklában megemlíti; de a pistojaiak mindjárt azon voltak, hogy a veszteséget pótolják s az ó és új testamentom eseményeit ábrázoló ezüst vert dombormüvekkel még egyszer díszesítsék főegyházuk oltárát s bebizonyítsák, hogy midőn egyházuk dicsősége kérdésben forog, telik tőlök a szükséges költség, nemcsak az épületre, hanem a kincsekre is. Az akkori időkben a gazdagok száma nem volt nagyobb mint jelenleg, a középosztály állapota pedig sokkal szegényebb a mostaninál s mégis sokkal többet áldoztak akkor a művészetre, mint jelenleg. Minden város, minden község megkívánta a szép templomot s abban oly képeket és szobormüveket, melyek a szívhez és fantaziához szóljanak. A művészet főleg az egyház szolgálatában állt s a magánszemélyek is első sorban a családi kápolnákat díszesítették, nem házaikat, melyekben legfelebb a cassónék, a kelengyeládák s ékszertartók szolgáltak díszesítésül. A profán festészet s a paloták díszesítése a renaissanceval áll be; a régi klassikus írók műveinek felfedezése és elterjedése népszerűvé tette a mythologiát, olyannyira, hogy Simone, Donatello testvére, még a római szent Péter-templom bronz ajtajának diszítései közé is oda tette a görög mythologia alakjait s a keresztyénség legnevezetesebb templomának ajtaján most is látjuk nemcsak Aeneast, amint atyját Anchisest hátán elviszi, hanem Herculest is és Ganymédet, sőt Lédát, a hattyú ölelésében.

A jezsuita-korban az egyházak legnagyobb része átalakíttatott; a hamis pompa jött divatba, a csúcsíves ablakokat bepítették, az egyszerű vonalokat megtörték mindenütt, még az oszlopoknak is csigahajlítást adtak, mindent kisszerű czikornyákkal halmoztak el; a fát megfestették s megaranyozták, hogy márványt s fémet hazudjék, még a művészet remekeire is ráakasztottak dísztelen ezüst égő szíveket, az oltárokat elcsúfították piszkos papirvirágokkal, minden költészet és ízlés ki lett zárva a templomokból, melyek megszűntek a közönség ízlését nemesíteni. A legújabb időkben ismét jobb irány uralkodik, a templomokat ismét vissza akarják állítani eredeti alakjokba s kidobni mindazt, mi a paróka-korban elrontatott; csakhogy a purismus igen sokszor túllő a czélon s oly emlékeket is eltávolít a templomból, melyeknek hol mű- hol történelmi becsök van, sőt látunk oly restaurátiókat is, ahol a régi templomból nem marad meg egy kő sem a másikon s a régi díszitmények, ha azok némileg megsérültek, újakkal váltatnak föl. Az ily restaurátiók ellen főleg az angolok szólalnak fel s tiltakozásaik nem maradnak eredmény nélkül. Így pl. a Doge-palota Velenczében öt század óta az idők viszontagságai által erősen megviseltetett, különösen az oszlopcsarnok alól, melynek márványát a tengeri levegő savai erősen támadták meg. A város azt találta, hogy a restaurátió kikerülhetetlen, a régi oszlopokat tehát újakkal kezdte kicserélni s azoknak fejeit a régi minta szerint kifaragni. Ez ellen felszólaltak az angol műbarátok hírlapokban és kérvényekben, melyek az olasz parlamenthez adattak be s nem eredménytelenül, mert azóta nem bántják többé a régi oszlopokat. Ismeretes dolog, hogy a műbarát, ki az építészetet tanúlmányozza, leginkább azon városokban találja a legérdekesebb pél-

dányokat, melyek a XVII. s XVIII. században elszegényedtek s régi fényöket elvesztették, mert nem voltak elég gazdagok, hogy a régi templomokat, palotákat és házakat az akkori czopfos ízlésben alakítsák át. Ily városokban találjuk még a középkor s renaissance elhanyagolt, de át nem alakított müveit.

A jezsuita-kort különösen jellemzi a lapis lazuli bőséges használata. Ez volt ezen paterek kedvencz köve s hogy római templomukat evvel díszithessék fel, kiadták a titkos rendeletet minden házfőnökeiknek a világvásár székhelyein, hogy egy bizonyos napon az összes lapis lazuli készletet vegyék meg, mely helyben találtatik, nehogy ennek ára, ha a vásárlás nem egyszerre történnék, a nagy kereslet által felveressék. A megvásárolt készlet felülmúlta a várakozást s így nemcsak a római Gesu telt meg ezen szép kővel, hanem csaknem minden nagy jezsuita-templomban legalább a főoltár lapis lazulival díszittetett. Ez lett a rend gazdagságának emléke; művészeti befolyása Olaszországban káros volt, a bolognai iskola correct, de szellemtelen, választékos, de beteges képei, melyek a felsőbb osztályok akkori egészségtelen, mesterkélt, czikornyás ízlésének feleltek meg, képviselik azon irányt, melyet az egyház a tridenti zsinat után követett s mely csak Spanyolországban és Belgiumban hajtott szép virágokat, Murillo és Rubens képeiben.

Flórencznek szépsége nagy részben annak köszönhető, hogy templomai, középületei s palotái ezen időben már mind készen voltak s hogy e szerint csak ritkában találkozunk itt a paróka-styl kinövéseivel, mely Róma emlékeit, még a szent Péter templomát sem véve ki, egészen elferdítette.

IX.

Flórenczben igen hamar honosodtunk meg; a szép nyelv, a nép jószivű szelidsége, a szabadelvű felfogás a társadalomban kedvessé tette itteni tartozkodásunkat, szinte otthonosoknak éreztük már magunkat; maga a köznép itt műveltebbnek tűnik fel, mint máshol. Az európai nyelvek közt az olasz az, melynek legtöbb és egymástól leginkább eltérő tájszólása van; ezek annyira különböznek egymástól, hogy valósággal külön nyelveknek tekinthetők, úgy hogy az ország különböző tartományainak kevésbé művelt lakosai egymást nehezen értik meg; a piemonti s siciliai szójárás közt pl. nagyobb a különbség mint a hollandus és német, vagy a cseh és lengyel nyelv közt. Ezen tájbeszédek leghangzatosabbika a toscánai, mely a művelt osztályok és az olasz irodalom általánosan elfogadott nyelvvé vált. Ehhez áll legközelebb a velenczei, míg a piemonti, genuai, romagnoli, nápolyi és siciliai számtalan árnyalataikkal, ettől igen erősen eltérnek, sőt saját irodalommal is birnak. Minthogy Toscánában minden ember úgy beszél, mint a művelt osztályok, nemcsak az idegen kapja azon benyomást, mintha művelt emberek közt találná magát, hanem a nép is érzi ezt s igyekezik magaviseletében is a magasabb osztályokhoz hasonlítani, miáltal a különböző társadalmi rétegek közt a különbség látszólag elenyészik; nincs is democratább része Olaszországnak, mint Toscána. — A lotharingi ház hosszú, bölcs kormányzata, a humánus törvények, melyek a halálbüntetést már a múlt században eltörölték, a tudománynak tisztelete még az akkori udvarnál is, s az idegen útazók befolyása különösen kedves jelleget adnak Toscána lakóinak, mely az idegenre a legjobb benyomást

teszi. A városi nép itt is, mint egész Olaszországban takarékos és mértékletes, szelíd és békés, a gyilkosság és emberölés hallatlan, a verekedés rendkívül ritka, még az alsóbb osztályokat is jellemzi egy bizonyos jószívű kedélyesség.

Midőn az aspromontei összeütközésnek híre Florenczbe jött s tudva lett, hogy Garibaldi olasz golyó által sebesült meg és fogságba vitetett, az izgatottság Florenczben is a legmagasabb pontra hágott. A nép csoportosodni kezdett az utczákon s piaczokon, mindenütt hangzott az éljenzés Garibaldira és itt-ott hallatszott „le a királysággal.“ Ez komolyabb színt adott a csoportosulásnak s egy lovassági század kapta a rendeletet, hogy a néptömegeket oszlassa szét s a közlekedést az utczákon szabadítsa fel. Ghira kapitány, magyar fiú, azelőtt Türr segédtisztje, vezényelte a svadront, mely evvel megbízatott s kezdetben lépésben szorította a népet hátrafelé. Ez folyvást kiabált: Croati, Croati! mert ezt tartotta a legnagyobb becstelenségnek, melylyel olasz katonát illetni lehet; de mindenütt tért engedett a dzsidásoknak, kik most ügetni kezdtek; ekkor egy ló a síma kövezeten elsiklott s elesett és a nép tüstént oda szaladott s körűlvette a lerogyott katonát. Ghira, ki ezt nekem maga beszélte el, e pillanatban megdöbbent, mert azt hitte, hogy a nép széttépi a legényt s ekkor komolyan meg kell torolnia a zendüléssé fajúlt csoportosulást, mert a vér vért kíván; de nagy meglepetésére a kiabáló nép gondosan felemelte a dzsidást, ki egy pillanatra elkábúlt és mikor látták, hogy nincs baja, lovára ültették s ismét kiabálni kezdettek: Croati, Croati! A katonák elnevették magokat s a népség szintén nevetett s nevetve folytatta kiabálását, de békésen lassan-lassan hazament.

A politikai fanatizmus nem igen félelmes Toscánában, de a vallásos fanatizmus sem talál itt táplálékot. — Tudva levő dolog, hogy midőn Lipót nagyherczeg Livornoból nagy emporiumot akart alkotni, mely Genuával versenyezhessen, oly szabadalmat adott a kereskedő városnak, hogy ott mindenki vallás-különbség nélkül, még a protestáns és zsidó is, megtelepedhessék s házat birhasson; így virágzott fel kevés év alatt a tengeri város s a türelmesség szelleme uralkodóvá lett a kis országban azon kormány alatt, mely a franczia encyclopädisták idejében mintakormánynak tartatott Európában.

Midőn Renan munkái nagyobb körben olvastatni kezdtek s befolyásuk itt-ott az alsóbb rétegekre is észrevehető volt, a püspökök egy encyclika következtében figyelmeztették a papokat körleveleikben, hogy intsék híveiket, tartózkodjanak ezen veszedelmes könyvek olvasásától. Egy pap a toscánai Apennínekben, ki természetesen Renan könyveit nem ismerte, csak annyit tudott, hogy ez Krisztus istenségét tagadja, nagypénteken prédikácziót tartott az új eretnek ellen, melyben a megváltó érdemeit dicsőítette s mindig ismételte „az istentelen franczia Renan pedig tagadja istenségét.“ A parasztok nagy figyelemmel hallgatták papjukat s a prédikáczió nagy benyomást tett reájok; egy pár nappal később le is mentek Flórenczbe Fenzihez, a gazdag bankárhoz, azon vidék nagybirtokosához, kivel üzleti összeköttetésben álltak s kiben mindig bíztak s megmondták neki, hogy papjok szónoklatából gyanítják, hogy talán baj van a mennyországban, hiszen itt Flórenczben is kiütött egyszer a forradalom s elűzték a nagyherczeget, most más az úr, mint azelőtt volt; hát nekik úgy látszik, hogy tán bizony a mennyországban

is forradalom ütött ki, mert a papnak beszédje nagyon gyanús volt, azért eljöttek, hogy tudják meg, mi történt; nem bántották-e az öreg úr istent, hadd tudják, lehet-e még hozzá úgy imádkozni, mint azelőtt, vagy pedig ott is más most az úr. Fenzi természetesen meg mondta nekik, hogy nincsen semmi baj, ne féltsék az úr istent, bízzanak abban, hogy mindent legjobban elintéz s ők megnyugtatva tértek vissza hegyeikbe.

A POROSZ HÁBORÚ.

I.

Ott, a hol annyi idegen, hol ideiglenesen, hol véglegesen ütötte fel lakát, mint Olaszországban, a viszony a bennszülöttek s a vendégek közt szivélyesebb. Mi is már-már meg kezdtünk barátkozni azon eszmével, hogy száműzetésünk nem szűnik meg soha s hogy idegen földön kell maradnunk. A hazai viszonyokat nem tudtuk megérteni. Láttuk, hogy úgy felülről, mint alúlról kívánják a kiegyezést, csakhogy nem találják meg a formát, mely a kölcsönös bizodalmatlanságot meg tudná nyugtatni. Éreztük, hogy ha a fejedelem kívánja is Magyarország jogainak tekintetbe vételét, még sem talál oly osztrák államférfit, ki el tudná ismerni, hogy Magyarországnak lehetne igénye külön állásra s a függetlenség látszatára. Még a legszabadelvűbb osztrák is mindig centralista marad, magasabb színvonalra nem tud emelkedni, mint József császár eszmekörére; a szabadelvű absolutizmus, feltéve, hogy az német, tökéletesen kielégíti. Én ezt régóta tudtam, mert még a forradalom előtti időkből ismertem Schmerlinget s Dobblhofot s Andriánt és Auersperget, a német liberalizmus és osztrák reform ezen előharczosait s tudtam mennyire ellenszenves nekik Magyarország és minden magyar felfogás; meg voltam tehát győződve, még Deáknak husvéti czikke után is, hogy a kiegyezés lehetetlen, még ha a fejedelem kívánná is. Hogy ez

keresztülvitessék, szükséges Bécsben oly miniszter, aki nem osztrák s kinek szélesebb látköre volna, mint a bécsi államférfiaknak és minthogy semmi kilátás sem volt ily fordulat beállására, végre kibékültem azon eszmével, hogy távol hazám földétől töltöm életemet, mert arra még sem akartam reáállni, hogy bűnbocsánatot kérjek s amnestiával jöjjek haza; ezt férfiatlan, tisztességtelen eljárásnak tartottam s nem is gyanítottam, hogy lesznek idők, midőn tisztességes emberek szememre fogják vetni, miért nem jöttem előbb vissza az országba! Már 1861-ban nem értettem a hazai észjárást, melyszerint az ellenzék, a midőn többségre jut, önkényt, mesterséges kisebbségbe helyezi magát, mintha csak a lármát keresné s irtóznék a felelősségtől, mely győzelmével jár; akkor azonban a külbonyodalomba vetettem reményeimet s nem is kételkedtem, hogy fegyveres kézzel térünk majd vissza. Lassan-lassan ezen remény is eloszlott, nem láttam Európában oly elemet, mely a fennálló viszonyokat megváltoztatná. Leo tanár Halléban megemlítette ugyan annak idejében, hogy halastavakban, ha a pontyok elhíznak s lustaságuk következtében húsok ízetlenné válik, a halászok egy csukát bocsátanak a tóba, mely éhes, falánk természete következtében a kisebb pontyokat megeszi, de a nagyokat is mozgásba hozza s az egészséges élénkséget visszaadja a halastónak. — Ily csukának nézte ő Napoleon császárt az elhízott európai pontyok közt; Leo azóta meghalt, látnunk kellett, hogy a csuka is elhízik és nem igen bántja a pontyokat, de azt nem gyanítottam, hogy Berlinben felnövekedett egy sokkal ragadozóbb hal, mely nemcsak a pontyokat, hanem a csukát magát is elnyelni készül. Ki is gondolhatta volna, hogy a conservativ porosz s annak istenfélő királya, kit mi 1848-ból mint

a reactió hydrájának egyik fejét ismertünk, egyszerre forradalmárá váljék s háborút kezdjen régi szövetségesei, atyafiai és barátai ellen.

Mindezeket nem láttam előre s vágytam kimenekedni eddigi ideiglenes állapotainkból s véglegesen elhelyezkedni. A Villa Petrovich eladó volt, de a kerten kívül hozzátartozott még egy elhagyott templom és hét ház a szomszéd meredek utczában, mely azon időben, midőn az emberek még nem jártak kocsin, csak lóháton nyargaltak, igen becses birtok lehetett, mert a házak szilárdul voltak építve, itt-ott faragott kőből, egyemeletesek, most azonban szegény nép lakta, mert máskép mint gyalog alig voltak hozzáférhetők. Az egész birtok aránylag olcsó áron volt megkapható, mi már hozzászoktunk a kényelmes lakáshoz, a szép terjedelmes kerthez s nem szerettünk volna kiköltözni belőle, ha a villa eladatnék, pedig Flórencz ekkor fővárossá lett, a telkek s házak ára emelkedett s könnyen találkozhatott ember, ki ezen birtokra veti szemét. Még spekulátiónak sem látszott alkalmatlannak azon terv, hogy mi ezt magunk vegyük meg. Zsivora barátunk, ki ügyeinket Magyarországban vezette s kieszközölte, hogy szécsényi birtokunk feleségemnek visszaadassék, minden esztendőben 8000 forintot adott rendelkezésünkre, megírtuk tehát neki egész tervünket s megkérdeztük, mit tart felőle? hiszi-e, hogy visszakerülünk az országba? mi az oka, hogy a kiegyezési kisérleteket nem kezdik meg komolyan? javasolja-e, hogy birtokot vegyünk Flórenczben? Hű barátunk felelt, hogy financialis tekintetben nincs kifogása a terv ellen, kibírjuk; de gondoljuk meg jól, hogy a kiegyezés nem lehetetlen, de elvi alapja nevezetesebb s nehezebben megvethető, mint módozatainak és részleteinek meghatározása, a jogfolytonosság elismerése nél-

kűl nem lehet megkezdeni az értekezéseket; ha mellényünket hibásan kezdjük gombolni, ferdén fog az állani bármily ügyesen folytatjuk a gombolást; de mégis van remény, várjunk. A felelet nem elégített ki, de érett megfontolás után mégis elhatároztuk, hogy várunk még egy ideig, ha az országgyűlés Pesten ismét eredménytelenűl oszlattatnék fel, akkor csakugyan nem maradna egyéb hátra, mint Flórenczben házi úrrá válni.

II.

Negyedik éve volt már, hogy Flórenczben laktunk, semmi részt sem véve a politikában, élvezve a műkincseket, melyek itt felhalmozvák s kiterjesztve társadalmi összeköttetéseinket. Már egészen beleéltük magunkat a flórenczi viszonyokba, midőn az események váratlanúl egészen új fordúlatot vettek s életemnek ismét egy más phásisa állott be. Amit eddig lehetetlennek tartottak, hogy a két conservativ német nagyhatalmasság egymás közt meghasonoljék, az minden látszólagos komolyabb ok nélkűl csakugyan bekövetkezett. Nagy Fridrik ideje visszalátszott kerűlni, a burkus elég erősnek és elég gazdagnak érezte magát, hogy szűk határait továbbra terjeszthesse; csak ezért keresett alkalmat, nem gondolva joggal s igazsággal, hogy vetélytársával az ausztriai császársággal összeveszszen s hatalmát egész éjszaki Németországra kiterjeszthesse. Természetes, hogy az olasz államférfiak nem akarták elszalasztani ezen alkalmat Velencze megszerzésére, s hogy Bismark az olasz szövetséget nem utasította vissza, hiszen épen úgy, amint annak idejében, midőn a porosz kamara megtagadta neki a szükséges költséget a sereg szaporítására, a szemtelenséggel határos nyiltsággal kijelentette, hogy onnan fogja venni a pénzt, a hol azt

találja; most is kész volt elfogadni mindenkit szövetségesnek, aki hatalmát növeli s az ellenséget megbéníthatja. Ez azonban akkor nem volt oly könnyű, mint a minőnek az most látszik; nemcsak mivel a porosz közvélemény ellenezte e háborút, s testvérharcznak nézte a támadást Ausztria, Szászország és Hannovera ellen; hanem maga a király sem tudta ezen háborút megegyeztetni vallásosságával és conservativ hajlamaival s irtózott attól, hogy a forradalmi Olaszországgal frigyre lépjen; ellenszenve volt Viktor Emanuel és államférfiai ellen, ugyanazért nagynehezen állott rá az olasz szövetségre. Mindezt megtudtam még az értekezletek befejezése előtt, ugyanazért nem hittem, hogy a porosz, magyar felkelést is számításba vehessen. Hallottam ugyan, hogy Klapka felakarja használni ezen alkalmat; hogy Komáromy Gyuri és Gróf Csáky Tivadar Berlinben vannak; de tudtam, hogy Magyarországra másnak, mint Kossuthnak befolyása nincs és nem lehet, s hogy ő hasztalanúl igyekszik Bismarckkal összeköttetésbe lépni. Azok, kiket ő Berlinbe küldött, nem fogadtattak el Bismarck által; mert ez igen jól tudta, hogy Klapka és társai legfölebb szabad csapatot szervezhetnek, de felkelést nem idéznek elő; ha pedig Kossuth szövetségét elfogadná, ez az osztrák birodalom teljes felbomlását jelentené, mit a porosz államférfi semmiképen sem kivánt, Magyarország függetlenségét álomnak tartotta s egyéb czélja nem volt, mint, hogy Ausztria befolyását Németországra megsemmisítse s a dynasztiát arra bírja, hogy súlypontját kelet felé keresse.

A kérdésnek volt azonban egy oly része is, mely egyenes befolyással hatott családi életünkre. A szécsényi uradalom vissza volt már adva feleségemnek; félhető volt tehát, hogy, ha Magyarországban a háború

folyamata alatt csakugyan támadna valami felkelés és szigorúbb rendszabályok hozatnának be, a jószág még egyszer elkoboztatnék, ha mi az ellenség földén maradunk, annál is inkább, mivel Gábor fiam Angolországból folyvást ostromolt, engedjük meg, hogy Garibaldi veresingesei közé mehessen s tudtuk, hogy ezt megteszi, akár megengedjük, akár nem. Többször tanakodtunk ezek felett, végre megállapodtunk abban, hogy feleségem a két leánynyal s Károly fiammal Magyarországba menjen s ott a budai fürdőket használja. Így is történt, midőn egymástól búcsút vettünk, azt hittük, hogy az elválás nem fog soká tartani; meg voltunk győződve, hogy a háború rövid lesz, mert hosszú, évekig tartó háborút nem állnak ki a jelenkor financialis viszonyai; de az eredményre nézve minden tekintetben csalatkoztunk. Azt hittük t. i. hogy az osztrák sereg, rossz tábornokai mellett is, minden esetre megveri a poroszt, mely lelkesedés nélkül megyen a testvérháborúba; ellenben, hogy az olasz sereg — s itt különösen Cialdiniban bíztunk — megveri az osztrákot. Igaz, hogy egész életemben sohasem csalatkoztam úgy, mint ez egyszer.

III.

Nagy ür támadott házi életemben, midőn feleségem Magyarországba ment. Azon huszonegy év alatt, melyeket egymással töltöttünk, csak ritkán voltunk távol egymástól; mondhattuk, hogy a sors csapásai még szorosabban fűztek bennünket össze. Ritka egy asszony volt az. Felnevelkedve bécsi fényűzés közt, személyes összeköttetésben kitünő német irókkal, maga is kedvét találva abban, hogy csinos német verseket írjon, magyarnak adta kezét s lejött hozzánk, idegenek közé, kiket kedvessége csakhamar barátokká változtatott át. Érezte,

hogy ezentúl Magyarország a hazája, tanúlt magyarúl, beleélte magát viszonyainkba s lelkesedéssel csüggött a haza ügyének kifejlésén. Alig töltött két esztendőt az országban kényelmes körűlmények közt, midőn a forradalom kiütött. Tudta, hogy multamnál s elveimnél fogva ettől vissza nem vonulhatok; őt is megragadta az általános mámor; de ő is, mint én — már akkor, midőn első jeleit észrevettük, hogy az udvar játékot űz velünk s vissza akarja idővel szerezni elvesztett abszolút hatalmát, sőt midőn a pénzvilág is ellenünk fordult, mert még Széchenyi sem akarta elfogadni a kétszáz milliomot az osztrák államadósságból — nem kételkedtünk többé, hogy az egész mozgalomnak nem lehet szerencsés vége. Béesben tanui voltunk az ottani anarchiának; láttuk, miként Józsika Samu s barátai meghiusították utolsó reményünket, hogy Ferdinand király Innsbruckot elhagyva, Budára tegye át királyi székét; ismertük a cselszövényeket, melyek kezdetben Jellasich, később Windischgrätz személyében keresték az úgynevezett rend visszaállításának vezérét; hiszen apósom házánál sógorom, gróf Bréda által némi érintkezésben maradtunk az osztrák vezérférfiakkal is, kik reánk nézve mindent a legfeketébb színekben láttak; de feleségem egy pillanatig sem tántorodott meg; még akkor sem, midőn Deák is reményt vesztett, midőn az első magyar ministerium lemondott, midőn Széchenyi a döblingi tébolydában lelte menedékhelyét, midőn barátink, Eötvös és Trefort elhagyták az országot. Soha egy pillanatig sem jutott eszébe, hogy én is visszavonuljak a közügyektől s tétlenűl nézzem a dolgok további lefolyását. Októberben visszamentünk Pestre; de nem vonultunk vissza a közügyektől; ő lelkesített sokszor, midőn csaknem minden reményt vesztettem s a mint a legnagyobb veszélyek

közt külföldre mentem, hogy a magyar ügynek barátokat szerezzek, ő is, nemsokára Gyula fiam születése után, ki idegenek közt, üldöztetve a németek által, látta először a napvilágot, követett engem külföldre s panasz nélkül tűrte a száműzés és szegénység minden nehézségeit. Ő adott nekem erőt, hogy Angolországban lázas tevékenységgel folytassam a hirlapokban s az irodalomban a harczot a magyar ügy mellett; ő is segített tollával, hogy kenyerünket kereshessük idegenek közt, kik egyébiránt tudták méltatni a nemes törekvést s benniünket, vagyontalan menekülteket, szivesen befogadtak fényes társaságukba. Midőn Kossuth angolországi diadalmenete után az Éjszakamerikai Államokba ment, mi is kisértük őt s feleségem kedvessége sok nehézséget hárított el, melyek az ottani társadalomban sok helyütt emelkedtek Kossuth ellen; míg a nép Kossuthban a lángész hatalmát bámúlta, feleségem kedvessége hatott azon körökben, melyek a forradalommal nem igen szoktak rokonszenvet érezni. Éveken keresztül tűrte ő mosolygó arczczal az életnek reánk nehezedő gondjait; soha sem említette, nem fájlalta azon fényesebb körűlményeket, melyekről miattam mondott le s hőn ragaszkodott azon hazájához, melyet alig ismert, hiszen csak két évet töltött összesen Magyarországban. Gyermekeit magyaroknak nevelte, mindamellett, hogy kevés reményünk volt visszakerűlni az országba, mert míg Gorove, Andrássy, Eszterházy s oly sok más menekűlt lassan-lassan amnestiáért folyamodott s a hazába visszakerűlt, hazafi-büszkeségünk nem engedte, hogy mi is folyamodjunk bűnbocsánatért. Azalatt pedig mindig ki voltunk téve a menekűltek és emigransok gyanusításainak; ha Kossuth nem segítette őket, ezt mindig nekem tulajdonították, én voltam mindig a bűnbak. Olaszországban jobbra

fordúlt ugyan dolgunk, mióta Zsivora barátunk kieszközölte, hogy Szécsény feleségemnek visszaadassék s mi e szerint otthonról is segítséget kaptunk s kényelmesebben rendezhettük el magunkat. Most ismét el kellett válnunk, úgy hittük, nem hosszú időre, úgy reméltük, hogy a telet ismét együtt töltjük Flórenczben és addig annyira tisztúlnak a viszonyok a hazában, hogy jövőnkre nézve akár itt, akár az országban végleges elhatározásra juthassunk.

IV.

Boxall, az angol nemzeti galeriának igazgatója ez időben Olaszországban utazott s engem is meglátogatott. Az angol képtár későn, már e században keletkezett; nemzeti volt mindig, nem királyi, ugyanazért a királyi palotákban lévő képek sohasem egyesíttettek vele; de Albert herczeg, a királyné férje nagy érdekkel viseltetett a művészet felvirágzása és a nép ízlésének nemesítése iránt, ugyanazért mindig pártolta úgy a muzeum, mint a képtár ügyét s ezeket annyira divatba hozta, hogy most a parlament évenkint oly dotátiót szavaz meg számukra, minő a szárazföldön egészen hallatlan. Így történhetett, hogy a nemzeti képtár Londonban fél század alatt a legnevezetesebbek egyike lett Európában s oly mesterek műveivel dicsekedhetik, minők sem Párisban, sem Pétervárott, sem Bécsben, vagy a német képtárakban nem találhatók. Ha eladóvá válik valahol egy nagyhírű kép, biztosan tudhatjuk, hogy az angol nemzeti képtár a versenynél megjelenik, különösen akkor, ha oly mesternek műveiről van szó, kinek befolyása volt kortársaira s ki a műtörténelemben nevezetes helyet foglal el. Boxall most is ily járatban volt Olaszországban: a san donatói templomban Crivelli

gyönyörű oltárképére alkudozott, ámbár a londoni képtár ezen mailandi régi mestertől már három képet birt, de a san donatói madonna mind felfogása, mind kivitele által mindenesetre Crivelli mesterműve marad, mely, mint ilyen, Agincourt műtörténelmi művében a század kezdetén közzé is tétetett. Az alkudozás soká tartott, de végre mégis eredményre vezetett; a kép, ha jól emlékezem, százezer frankon az angol nemzet birtokába került. Boxall ez időben egy kis kirándulást is tervezett a toscánai és umbriai városokba, hol őt különösen Pier della Francesca és Luca Signorelli képei érdekelték s meghítt, kísérjem el. Barátom Marcato is hozzánk csatlakozott, ki azon időben a legügyesebb másoló volt Flórenczben s így elmentünk hárman, hol vasuton, hol kis kocsin s bejártuk a vidéket, annak templomait s a magánbirtokban lévő gyűjteményeket. Már Arezzóban bámultuk Pier della Francesca freskóit; ezen mesternek egész jelentékenysége azonban leginkább Borgo di San Sepulchro templomaiban tűnt szemünkbe s meggyőződtünk, hogy ámbár művei hazáján kivül alig fordúlnak elő s neve azért kevésbé ismeretes, mégis a legnevezetesebb régi művészek egyike, ki méltán Masaccio mellé soroztathatik, mivel befolyása egyrészről Peruginóra, másrészről Luca Signorellire, kik mind a ketten nála s vele dolgoztak, közvetve Michel Angelóra s Rafaelre is hatott. Città di Castellóban Rafael legrégibb képét néztük meg, mely igen rossz állapotban van ugyan, de azért mégis fájlaltuk, hogy nincs oly helyen, hol inkább hozzáférhető volna. Itt és Cortónában Luca művészetét tanúlmányoztuk, ki egyes képeiben a művészetnek csaknem legmagasabb fokát éri el, míg másokban s különösen a legutólsókban szinezete oly egyhangú, mintha vénségében a színérzék kihalt volna

belőle. Perugiában a régi umbriai képek mellett különösen Perugino kötötte le figyelmünket s az ő iskolája. Úgy látszik, hogy ezen ügyes és szorgalmas nyárspolgári jellem vitte legnagyobb fokra a képek gyári termesztését a XV. század végén; mert számos tanítványai által vitette ki a közönség megrendeléseit tulajdon rajzai szerint, melyekben azon alakokat, melyek egyszer megtetszettek, újra meg újra ismételte. Sok nevezetes festész dolgozott így Peruginónál: Pinturicchio, Lo Spagna, Ingegno, Manni, Rafael, kik később mind, magok is nyitottak boltot, mert a festészet azon időben csakoly czéhbeli üzlet volt, mint bármely más, melynek főczélja a megélhetés és pénzkeresés. Másfél századdal később Rubens ismét így készíttette műveit nagy részben tanítványai s munkatársai által. Csak így magyarázható, hogy az európai képtárak közel négyezer képet birnak tőle, melyeknek némelyike terjedelemben is a legnagyobbak közé számíttatik. Időnkben Thorwaldsen dolgozott így; megelégedett avval, hogy szobrainak mintáját készítette el s a kivitelt tökéletesen, nemcsak nagyjából, hanem a legkisebb részletekig, munkásaira s tanítványaira bízta, mert szobrászi nagy hírének pénzben is kereste s megtalálta leszámítolását.

Két hétig tartott ezen kirándulásunk, mely alatt csak elvétve láttunk hírlapokat. Amint május utolsó napjaiban visszajöttünk, megtudtuk, hogy a háború már csakugyan kikerülhetetlen s kevés napok múlva bizonyosan ki fog törni.

V.

Midőn Viktor Emanuel a novárai vereség után atyja lemondása következtében, kivel Radeczky nem akart a békéről alkudozni, váratlanul trónra lépett s

megkötötte a békét, mindjárt arról gondoskodott, hogy seregét mielőbb reorganizálja s oly lábra helyezze, mely a megtorlást előbb-utóbb lehetségessé tegye. Lamarmora, egy tudományosan képezett tábornok, bízatott meg ezen nagy feladattal s ő azt éveken keresztül következetesen a legnagyobb szigorral vitte keresztül, különösen a franczia szervezetet vevén mintáúl; nem is vonakodott oly elemeket venni táborkarába, melyek kontinentális fogalmak szerint rendes seregbe alig vétethettek volna be. Így például Cialdini, ki 1831-ben a modenai felkelésben vett részt, megmenekült, Portugálban és Spanyolországban közkatonából törzstisztségre vitte, 1848-ban a milánói ideiglenes kormánynál a védelmet vezényelte és Fanti, ki szintén nem ment keresztül rendes előléptetés szerint az egész tiszti lépcsőzeten, mégis mint ezredesek alkalmaztattak a szárdiniai seregben, mely kevés évek alatt már oly jól volt szervezve, hogy a krími háborúban az angolok és franczíák teljes elismerését kiérdemelte. — Az 1859-iki háború óta azonban Olaszország határai oly rohamosan terjedtek, hogy az új annexiók következtében a sereg is egészen megváltozott és számra nézve megnégyszeresedett, úgy, hogy a régi szárdiniai ezredek s tisztjeik annak csak magvát képezhették. Hozzá jöttek most a toscánai ezredek, melyek tűzben soha sem voltak; a nápolyi sereg, melyet Garibaldi önkénytesei megvertek s a győzedelmes veresinges tisztek egy része, kik nem voltak tudományosan kiképzett szakkatonák s kiket Lamarmora nem igen szeretett, mert gondolkozásmódjuk s eszmemenetök eltért a régi szárdiniai sereg szellemétől. Lamarmora ezen újra szervezett olasz seregnél a czopfot képviselte, Cialdini az újabb felfogást; de ő is ellentétbe helyezte magát Garibaldival; a garibaldinus

tisztek tehát nem igen szerették. Ezen időben csakugyan különös volt az olasz tábornokok névsora; Lamarmora s a régi piemontiak mellett ott volt Nunziante, a nápolyi Bourbon-sereg volt vezére s mellette Mezzocapo és Cosenz, kik forradalmi gondolkozásuk miatt épen a nápolyi sereget hagyták el, és Bixio és Sirtori és Türr, kik Garibaldinak köszönték tábornoki rangjokat, melyre csakugyan nem a rendes fokozatos előléptetés útján jutottak. És ez így volt az ezredeseknél, őrnagyoknál és kapitányoknál is; a tisztikar nem forrt még össze elégségesen, a seregnek egyöntetűségét nem lehetett kevés évek alatt elérni. Lamarmora mégis bízott a sikerben, tudta, hogy az osztrákoknak alig van 100,000 emberök, kiket csatarendbe állíthatnak a velenczei tartományban. Ezeknek ellenében ő háromszoros túlerővel léphet fel; biztosnak tartotta tehát a győzelmet, olyannyira, hogy még Cialdinira sem akart számítani, ki a Pó túlsó partján, az Emiliában vezényelte az egyik sereget. — Lamarmora azon tanácsot kapta porosz részről, hogy cernirozza a várnégyszöget és nyomúljon minél gyorsabban előre a bécsi úton felfelé; másrészről Napoleon azt tartotta, hogy nem volna jó politika, nagyon keményen elbánni az osztrákkal. Az olasz fővezér nem sokat adott minderre; évek óta tanúlmányozta volt ezen háborút, terve még azon időből készen volt, midőn a Pó jobb partja az ellenség által biratott s csak a Minció felől támadtathatott meg.

Most is ezt tartotta legczélszerűbbnek, annálinkább, minthogy túlerővel volt képes az osztrák ellen törni.

VI.

Fiam Gábor folyvást ostromolt Londonból, engedjem meg, hogy részt vegyen a hadjáratban mint Gari-

baldinak veresinges önkénytese. Le is jött Olaszországba s én Frigyesire bíztam, ki Garibaldi alatt őrnagy volt, most Flórenczben tartózkodott s önkénytéseket toborzott, kiknek feladata volna a Trentino felé működni. Egy pár nap múlva elindúltak; gyakran kaptam tőlük tudósítást, mely bíztató volt; a föld népe ott is, hol az osztrákok még uralkodtak, rokonszenvezett a veresingesekkel, kik egyenkint szállinkóztak Garibaldi főhadi szállásához; útban fiam is két társával egy kis vendéglőbe szállt; vacsoránál ültek, midőn a vendéglős figyelmeztette, hogy osztrák tisztek jönnek s őket mindjárt a padláson elrejtette, nehogy megtalálják. Az osztrák tisztek kérdezősködtek ugyan, nem láttak-e e vidéken gyanús idegeneket vagy veresingeseket; de az egész helységben nem találkozott senki, aki árulkodott volna. A tisztek megháltak ott s másnap reggel tovább lovagoltak s fiam társaival szerencsésen Garibaldihoz ért.

Flórenczben a legszebb reményekben ringattuk magunkat; a király jó kedvvel ment a sereghez, várva vártuk a legelső hírt a harcztérről. Bettini Cesare, igen kedves barátom, régi köztársasági florentinus, ki a nagyherczeg idejében a Bargello celláiban mint államfogoly el volt zárva, épen most adta leányát férjhez. Felesége angol asszony volt, buzgó protestáns, ki leányait is a maga hitében nevelte; az esküvő tehát, miután a városházán polgárilag megköttetett, a protestáns imaházban szenteltetett fel; ez volt talán az első vegyes házasság Flórenczben, ugyanazért sok ember gyűlekezett a templomba. Amint onnét Bettini lakásán az ebédhez leültünk, az egyik vendég a legnagyobb megütközéssel mondta, hogy a miniszteriumból jő; rossz hír érkezett, az osztrákok győztek, a sereg szét van verve. Nem akartam hinni. Tudtuk ugyan, hogy La-

marmora s a király átvezették a sereget a Mincion a nélkül, hogy ellentállásra találtak volna; de tudtuk azt is, hogy Cialdini még mindig a Pó jobb partján állott s nem akartuk elhinni, hogy Lamarmora elfogadná a csatát, mielőtt Cialdinival érintkezhetik s egyesült erővel támadhat. A dolog pedig mégis úgy volt; az olasz fővezér olyannyira bízott erejében és terveiben, hogy Cialdininak nem akart részt hagyni a dicsőségben s neki ment az osztrák seregnek, mely ugyanazon helyen, hol Radeczky tizenhét évvel előbb győzött, most ismét szemben állt az olasz sereggel s ez rövid harcz után Lamarmora ügyetlen támadásának s vezérletének áldozatává lett.

Ezen hír egészen megzavarta a nászlakomát, annál is inkább, minthogy annak lefolyása alatt részletes adatok is jöttek tudomásunkra, hogy az aostai herczeg megsebesült s az olasz sereg desorganizált állapotban rendetlenül vonúlt vissza. Az olaszok le voltak hangolva s voltak, kik már attól is kezdtek félni, hogy az osztrákok, bízva szerencséjökben s védelmi állásukat elhagyva, támadásra készűlnek. A határvédelem most csak Garibaldinak még szervezetlen csapataira volt bízva; de az olasz egység érzetének általánossága soha sem tűnt fel fényesebben, mint most, ahol a rendes seregbe helyezett bizodalom egyszerre megszűnt; mert sem Modenában, sem Flórenczben, sem Nápolyban nem jelentkezett semmi tűntetés az elűzött fejedelmek érdekében, mindamellett, hogy a kormány és hívei nem tudták eltitkolni, hogy csakugyan szégyenlik a custozzai vereséget. Cialdiniban bíztak most s remélték azt is, hogy a hajóhad helyreállítja valamely fényes hadi tett által a csorbát, mely a nemzet becsületén ejtetett s Persano, a tengernagy, csakugyan neki gyürközött s

kiszállt hajóival az anconai kikötőből és csakhamar kaptunk telegrammot, hogy Lissza szigetét elfoglalta. Persano nem volt ugyan különösen népszerű, de mindenki ismerte azon időből, midőn tengerészeti miniszter volt s a hivatal fáradságait este rendesen a színházban pihente ki, ahol különösen a balletben gyönyörködött s a tánczosnőket személyesen is igen közelről ismerte. Nagy megvetéssel viseltetett az osztrák hajóhad iránt s egy kormánylap szerkesztője, ki meghívására most is a tengernagyhajón vendége volt, már előre elkészítgette a közönséget a biztos győzelmi hírekre. Annálinkább meglepett a hivatalos tudósítás, hogy Tegethoff, az osztrák tengernagy megtámadta fahajóival az olasz hajóhad vashajóit s merészen nekihajtva ezeknek, a „Re d'Italiá"-t elsüllyesztette. Persano közvetetlenül az összeütközés előtt elhagyta hajóját s más hajóra tette át a vezényzászlót; de vendégét, a szerkesztőt, ott hagyta s ez bele is veszett. A csata el volt vesztve s az olaszok még inkább szégyelték ezt, mint a custozzai vereséget. Általános botránkozást keltett Persanonak azon levele, melyet Anconából, hová vert hajóhadával visszavonúlt, egyik atyjafiának írt s a csatavesztésnél fájdalmasan megemlékezik arról, hogy ezüst asztali készűléke s hű kutyája szintén beleveszett a tengerbe. Persano később haditörvényszék elé állíttatott, a gyávaság bűnében elmarasztaltatott s rangjától, kitűntetéseitől gyalázattal megfosztatott, s még sem lőtte magát agyon.

VII.

Az események gyorsan következtek egymásra; az osztrák sereg éjszakon is védelmi állást foglalt el s bevárta a porosz támadást a csch hegységeken innen; hét nap alatt hét csatát vesztett, Velenczét odaajándé-

kozta a franczia császárnak s kivonúlt véglegesen Olaszországból; azon Olaszországból, melynek megtartására századok óta pazarolta erejét. Minthogy Napoleon rögtön elrendelte az általános szavazást a velenczei tartományokban, ezek is kevés napok alatt beleolvadtak az egységes Olaszországba. A nemzet egyik nagy óhaja teljesült, csakhogy oly módon, minő nem gerjeszthetett lelkesedést s lelohasztotta még a henczegni szokott lapok hazafi frázisait is, melyekben még kevés héttel ezelőtt a mostani olaszokat a régi rómaiak méltó utódjaiként ünnepelték.

Feleségem leveleiből ki lehetett olvasni, hogy nálunk is nőttön nő az izgatottság, sőt gyanítanom kellett, mintha azon esetre, ha a háború tovább tart, találkoztak volna oly elemek, melyek a zendűlésre készek. Ezt remélte Klapka is, midőn az átszökött és elfogott magyarokból légiót szervezett a porosz kormány költségén; de Bismarck még sem akart Kossuthtal összeköttetésbe lépni; mindenesetre feltűnő volt, hogy midőn a „dicsőséges“ Csehországot felhívta a felkelésre, sem a magyarokhoz, sem a németekhez nem intézett hasonló felhívásokat, ámbár itt is, ott is, sokkal előbb számíthatott visszhangra, mint a cseheknél, kik a németesedéstől irtóznak csak úgy, ha az Berlinből, mint ha az Bécsből fenyegeti őket. Világos volt, hogy a porosz politika fenn akarja tartani az osztrák birodalmat; tudja, hogy arra még szüksége lehet, ugyanazért nem akart komolyan egy nagyobbszerű magyar mozgalmat előidézni, mely az osztrák birodalom további fennállását lehetetlenné tenné. Az ország közszelleme nagy csudálkozásomra elég józan maradott ez időben; de nem is volt elég ideje, hogy mámoros állapotba jöjjön, mert a vereségeket csakhamar követték a békealkudozások,

melyek a porosz sereget épen azon pillanatban állították meg, midőn ez már magyar földön, Pozsony mellett az utolsó győzelmet aratta. Előre látható volt, hogy ezen hadjárat és béke után az osztrák viszonyok is más alakot öltenek s ha valaha, most van az ideje a békés kiegyezésnek s azon időszak berekesztésének, melyet a forradalom nyitott meg, s melyben a reaktió előbb véresen, később folyton szelídülő modorban a nemzet alkotmányos érzetét elnyomni törekedett. Mind a két rész ki volt fáradva a harcz által, de a kibéküles Magyarországgal a monarchia további fennállhatásának egyik főfeltétele lett.

HAZAJÖTTEM.

I.

A béke meg lévén kötve, Garibaldi önkénytesei is hazajöttek; fiam Gábor elbeszélte kalandjait azon rövid hadjáratban a Giudicariákban, melyeken keresztül a Trentinóba hatoltak; kisebb összeütközésekben az osztrák csapatokat megverték, de előrehaladásukban Velencze átadásának s az ellenségeskedések megszüntetésének hivatalos bejelentése által megakasztattak. Budai leveleimből megtudtam, hogy a bécsi lapok mindennap a Garibaldinusok megveretéséről hoznak tudósításokat, ami feleségemet folyton felizgatta, ámbár mindezeknek hitelt nem adott, de leveleim csak későn jutottak körúton kezeihez. Teréz a fürdő használata végett a Lukácsfürdő mellett lakott, és azon számadások vizsgálatával vesződött, melyeket a pénzügyi osztály Szécsény administratiójáról azon időkre nézve adott be, melyek alatt az uradalom el volt kobozva, s melyeknek eredménye az volt, hogy a kiadások a bevételeket jóformán felemésztették, amivel még sem lehetett megelégedni, s mibe Teréz beleegyezni semmiképen sem akart. Kedélye ez időben nyomott volt, augusztus második felében vettem tőle levelet, melyben említi, hogy Harriet leányomnak erősen fáj a feje. Ezután több napokig elmaradt minden tudósítás, a mi természetesen aggodalmat gerjesztett. Szeptember 2-án a németalföldi követ, ki a háború alatt az osztrák érdekek képviselésével volt megbízva, a következő telegrammot küldte hozzám:

„Az osztrák kormány rendeletéből van szerencsém Önnel az általam e pillanatban kapott táviratot közleni, mely a következő szavakban foglaltatik és Mennsdorf-Pouilly névvel van aláírva.

Szöveg: Leánya, ki typhusbeteg, kívánságát jelentette ki, hogy Önt láthassa. Ő cs. és kir. Felsége méltóztatott ezen kívánság folytán megengedni, hogy Ön e czélból Magyarországba visszajőjjön.“

Megdöbbentem, csak annyit értettem ezen szavakból, hogy leányom halálosan beteg, de miként tudhatta meg ezt a felség, miután Teréz jelenleg semmi összeköttetésben sem áll az udvari körökkel. Gróf Mennsdorf, a külügyminister atyja, régi időkben járatos volt ugyan apósom házánál s esküvőnknél Teréz tanuja volt, de ezen összeköttetés régen megszűnt az öreg gróf halálával és a mi száműzetésünkkel. Később tudtam meg, hogy Eötvös Pepi, ki irántam és családom iránt változatlan barátsággal viseltetett, járt közben ez ügyben, ő fordúlt ily kérelemmel Majláth Györgyhöz, ki akkor kanczellár volt s a felség tüstént megengedte visszajövetelemet. Barátim már régen tervezgettek tudtom nélkül, mily módon lehetne engem visszahozni az országba, a nélkül, hogy amnestiáért folyamodnom kellene; mert tudták, hogy ezt semmi szín alatt sem fogom tenni, s miután már egy idő óta szóban volt, hogy Kubinyi Ágoston, a muzeum igazgatója nyugdíjaztatik, aláírásokat akartak gyűjteni azon kérelemre, hogy a muzeumnak s hazai régiségeknek érdekében én neveztessem ki e hivatalra; mit Toldy és Csengery közöltek Deákkal. Mindez csak tervben maradt.

Amint a táviratot megkaptam, tüsténti a hollandi követséghez mentem s utlevelet adattam magamnak és

Gábor fiamnak, ki már egy pár nap óta lázról panaszkodott, s kire nézve az orvos a levegőváltozást ajánlotta. Egész családomból csak Garibaldi fiam maradt Flórenczben nagyanyjánál; én rögtön útnak indultam, ez azonban most roppant akadályokkal meg volt nehezítve. A Póig hamar eljutottunk ugyan; de itt már levegőbe volt röpítve a híd, s a vasut kisebb hídjai is az egész vonalon meg voltak rongálva, a gőzmozdony csak lépve haladott sokszor, s két napig tartott, míg Udinén túl osztrák földet értünk. Pragerhofban négy órát kellett várnunk a budai csatlakozásra, innét tehát Zsivorának táviratoztam, tudassa velem, miképen van leányom. Fiam is, én is, szótalanúl aggódva vártuk a feleletet, mely végre megjött, hogy leányom igen rosszul van s Teréznek erős változásai vannak. Megrezzentem és sötét sejtelmekkel értem hazánk határát. Tizennyolcz évig vágyódtam mindig reá, s most nem volt semmi örömem benne, hogy hazám levegőjét szívom; nem láttam, nem hallottam semmit, csak az egy kívánságom volt: minél előbb kedvesimmel találkozhatni.

Még inkább megdöbbentem, midőn Martonvásáron Székácsot ismertem meg, ki itt a szomszédcoupéba szállt, Tétényben átjött hozzánk, e szavakkal fogadtam:

— Hogy van Teréz?

Kezet szorított s egy pillanatig hallgatott,

— Szólj, a bizonytalanság megöl, — s ő komolyan, csak annyit mondott:

— Meghalt!

— Hát Harriet?

— Az is meghalt!

Nem tudom, mit mondott még. Tompa bú fogott el, alig tudtam magamról; elkábultam, mintha a menykő ütött volna belém. A budai indóháznál Guszti fiam

fogadott; mondta, hogy a gyerekek Pátyon vannak, Váradyéknál, régi barátinknál, s engem gépszerűleg a „Vadászkürt"-be vitt. Másnap volt a temetés. Sokan szorítottak kezet; meglehet hogy csudálkoztak, hogy oly közönyösnek látszom, a világ meg volt halva az én számomra. Zsivora és fiam és Eötvös Pepi ekkor capacitáltak, hogy Bécsbe kell mennem, megköszönni ő felségének azon gyöngéd figyelmét, melylyel visszajövetelemet megengedte. Ekkor jutott eszembe, hogy az engedély leányom kívánságára csak azon czélra adatott meg, hogy őt még egyszer láthassam; ennek mostan vége volt; csakugyan ki kell tehát kérnem a további rendelkezést, hogy tudjam, mit tevő legyek, maradhatok-e, vagy visszamenjek. — Két napig még itt maradtam, az egyiket Eötvös Pepinél töltöttem svábhegyi villájában, aztán Pátyra mentem, megköszönni az öreg Várady Józsefnek és kedves feleségének szivességét s nálok hagytam Gábor fiamat, ki nem panaszkodott ugyan, hanem mégis látszott, hogy egészsége nincs helyén. Utamban Deákot is meg akartam látogatni, ki sógoránál Oszterhubernél, annak szentlőrinczi pusztáján nyaralt. Kanizsáról tehát kocsit fogadtam s hozzá mentem; ott találtam ülve a ház előtt a kert felé, késével körtét faragcsálva fából. Nem tudta, hogy jövök, örömmel megölelt, megcsókolt, maga mellé ültetett, egy szóval sem említve gyászomat kezdett beszélni politikáról s házi dolgokról s a régi időkről, s kikérdezgetett Kossuthról és Garibaldiról, s finom psychologiával oly érdekesen tudott velem elmulatni, hogy csakugyan felmelegedtem én is, s éjjel először ismét tudtam csendesen aludni.

II.

Másnap Bécsbe érkeztem, a kancellária palotájában jelentkeztem Majláth Györgynél, a kancellárnál, ki az 1839-iki országgyűlésnél egyik követtársam volt s ha azóta ritkábban is találkoztunk, mert különböző párthoz tartoztunk, mindig nagy szivességet tanúsított iránt am. Soká beszélgettünk egymással; Sennyey is oda jött, kivel most találkoztam először; politikáról is volt szó; megjegyeztem nekik, hogy aligha nem oly sereg élén állnak, melynek sok a tábornoka és vezérkari tisztje, de kevés a legénysége. Hosszabb beszélgetésünk után Majláth megígérte, hogy másnap tudtomra adja, mikor fogad a felség. Elmentem az alkancellárhoz is, Károlyi Laczihoz; ez régi időkben igen kedves pajtásom volt, mikor nem is álmodtam, hogy még alkancellár is válhatik belőle. Ez is a régi időkről beszélgetett velem s elmondott egy pár igen érdekes adatot azon időről, midőn Miksa főherczeg a mexikói császári koronát elfogadta s ez alkalommal minden örökösödési jogairól lemondott s bátyjától elvált. Károlyi ezen jelenetnél a magyar kancelláriát képviselte.

Másnap a Burgba mentem audientiára. A váróteremben ott láttam egy szép magas fiatal őrnagyot a Terézia-kereszttel mellén, mint a felség segédtisztjét. Bemutatta magát, hogy öcsém, Fejérváry Géza. Beszélgetés közt kérdeztem, tud-e magyarúl? azt felelte, hogy igen keveset; megmondtam neki, tanúljon szorgalmasan, szüksége lesz még rá a magyar miniszteriumban, melyben ő bizonyosan még szolgálni fog. Hitetlenül mosolygott, pedig jóslatom csakugyan teljesedett. — Végre a nagyurak sora kifogyott, kiket ő felsége előttem fogadott, az ajtó megnyilt s én azon fejedelem előtt álltam, kinek tizennyolcz esztendőn keresztül szakadatlanúl, ha

nem is veszedelmes, de mindenesetre tevékeny ellensége voltam. Haditörvényszéke halálra ítélt engem s nevemet a bitófára szegezte; én konspiráltam ellene, most láttam először s éreznem kellett, hogy lekötelezettje vagyok. Teleki Laczi jutott eszembe, ki öt évvel ezelőtt, habár egészen különböző esetben, ugyanezen helyen állt; meg voltam hatva. Meleg szavakban köszöntem meg azon nagylelkűséget, melylyel a felség leányom kívánságát, hogy engemet még egyszer láthasson, mindjárt, amint az tudomására jutott, gyengéd figyelemmel tekintetbe vette. A kívánság, fájdalom, nem teljesedett be; engemet a lehető legnagyobb szerencsétlenség ért; most úgy érzem magam, mint a fogoly, ki feltételesen, becsületszavára szabad; de a feltétel megszűnt, jelentkezem tehát s várom a rendeletet, mit tevő legyek, maradhatok-e a hazában, vagy menjek vissza száműzésbe?

A felség kifejezte rokonszenves sajnálatát veszteségem felett s kérdezett, kívánok-e Magyarországban maradni?

Feleltem, hogy gyermekeim érdekei megkívánják a vagyon kezelése s bonyolúlt viszonyaink rendezése tekintetéből, hogy maradjak; egyébiránt van fiam, kinek érettsége és értelmessége felülmúlja korát.

— Hány éves?

— Huszonkettedik esztendejében van.

— Ez bizony még kevés.

Erre megengedte, hogy maradhassak s megmondta, hogy reméli, nem avatkozom belé akadályozólag azon kiegyezkedési intézkedésekben, melyek Magyarországra nézve folyamatban vannak.

Megígértem; de minden félreértés mellőzésére megjegyeztem, hogy legkisebb fiam Flórenczben van még, vissza kell mennem érte s az ottani viszonyaim le-

bonyolítására; nem szakíthatok szó és magyarázat nélkül azon barátimmal, kik akkor kezet nyujtottak, midőn elhagyatva éreztem magamat s kik most is ő felségének ellenei — említettem Garibaldi nevét.

— Ismeri őt?

Elmondtam, hogy büszke vagyok barátságára, mert önzetlenebb, nemesebb jellemet alig ismerek s midőn láttam, hogy e szavak nem találkoznak visszatetszésre, többet is beszéltem róla s megemlítettem Mazzinit is, ki ideális felfogásával a legnagyobb befolyással volt az olasz szellemre, habár minden általa szervezett merény dugába dőlt.

A felség figyelmesen meghallgatott s még egy-két kérdést tett az olaszországi viszonyok iránt, mire bőven feleltem; erre könnyen meghajtotta fejét s a kihallgatásnak vége volt. Láthatta, hogy nem vagyok udvaroncznak való.

A Burgból egyenesen a magyar kancelláriába siettem, azon termekbe, melyekben 1848-ban laktam s dolgoztam s felkerestem a kancellárt. Elbeszéltem neki a kihallgatás egész folyamát, de megjegyeztem, hogy nem szeretem a kétes, határozottan körül nem vonalazott helyzeteket, melyek különböző módon magyarázhatók s tévedésekre adhatnak okot. Kommentárt kérek tehát ahhoz, amit ígértem; hitelesen akarom tudni, mit szabad tennem, mit nem, mennyiben avatkozhatom a politikába.

— Bizony abba ne avatkozzál semmiképen.

— Ez aztán nem oly könnyű, mint a minőnek látszik; képviselőnek tehát nem választathatom magamat?

— Természetesen addig nem, míg a kiegyezés meg nem történik.

— Újságokba nem írhatok?

— Már bizony azt se tedd.

— Rossz éleczeket nem csinálhatok?

— Ezt már nem tilthatom meg, ha tenném is, hiába való dolog volna; nem tudnál ellentállni természetednek.

— Nem kritizálhatom az eseményeket és személyeket?

— Nem bizony.

— Még azokat sem szidhatom, kik benneteket s a magyar ügyet itt meg akarnák buktatni?

Erre Majláth mosolygott s azt találta, hogy ezeket csakugyan jó lesz szidni, sőt hogy ez kötelességem; ily értelemben üthetek lármát, még pedig minél nagyobbat.

A Frankfurt szállodában laktam, ott volt Kemény Zsigó is, amint haza jöttem, ott találtam meghívását másnapra reggelire. Átmentem szobájába, sokat beszélgettünk politikáról, elbeszélte nekem, hogy a königgrätzi csata után egy udvari hivatalnok jött Deákhoz a szent-lőrinczi pusztára, hogy ő felsége meghívja, jelenjen meg haladéktalanúl. Deák tüstént kocsira ült, a vasuton várt egy külön vonat, mely csak Bécsben állt meg. Schönbrunnba vitték őt a király elé, ki azon kérdéssel fogadta, vajon Magyarország kész-e tüsténti felkelni és sereget állítani, ha mind azt megadja, mit az országgyűlés kívánt.

Deák erre csak azt felelte: „Felség! kössön békét.“ — A király elfordúlt, egy pár perczig gondolkodott s aztán a szokott fejhajlítással szó nélkűl elbocsátotta Deákot, kire kocsi s vasut várt s oly nesztelenűl, amint jött, vissza is vitte őt a szent-lőrinczi pusztára.

Deák erről soha sem szólt nekem semmit, tehát nem tudom, igaz-e; de a hír elterjedése is mutatja az akkori idők eszmemenetét.

Kemény panaszkodott, hogy kifáradott már a munkából s alig képes a „Pesti Napló“-t szerkeszteni, felhívott, legyek segédszerkesztője. Természetesen elutasítottam az ajánlatot; megmondtam neki, hogy szószegő nem lehetek.

Még tovább is maradtam volna Bécsben, de Zsivorától táviratot kaptam: jöjjek vissza, fiam Gábor beteg, változásai vannak.

Visszasiettem; Pesten tudtam meg, hogy ő is typhusba esett, kimentem hozzá Pátyra, az orvos lemondott minden reményről felgyógyulására, harmadnapra ő is meghalt. Három hét alatt feleségem s két felnőtt gyermekem! — Ilyen az élet; midőn tizennyolcz évi számkivetésem véget ért, irígylettem azon boldogabb múltamat, mely nekem azelőtt oly gyakran tűrhetetlennek látszott!

FÜGGELÉK.

Levelek a Daily Newshoz, 1862. augusztusban és szeptemberben.

I.

Az itt közlött levelek élénken festik az akkori idők mindennapi, változó izgalmát s elég érdekes adalékúl szolgálhatnak az aspromontei epizód történetéhez, kiegészítésűl annak, mit egy előbbi fejezetben újra megírtam, mert akkor sokat kellett elhallgatnom, mit most megmondhatok.

Palermó, augusztus 10-én.

Midőn a királyi proklamátió a minisztertanácsban szombaton (augusztus 2-án) tanácskozás alá kerűlt, a miniszterek erősen hitték, hogy Garibaldi tüsténti meghajlik a király neve előtt, elbocsátja önkényteseit és visszavonúl Caprérába, nem alkalmatlankodván többé Rattazzinak és Napoleon császárnak. A proklamátió helybenhagyása a kamara nagy többsége által tökéletesen megnyugtatta a piemontézeket; nekem azonban volt elég okom hinni, hogy Garibaldi nem sokat gondol azon kamarával, mely Farini igazgatása alatt az általános lelkesedés pillanatában oly nép által választatott, mely most először gyakorolta a választási jogot s nem ismerte a jelöltek politikai állását; szerinte ez nem képviseli az ország közvéleményét. A tábornok nem ment Siciliába puszta szeszélyből; befolyásos férfiak hítták oda, hogy az olasz egység érzűletét erősítse,

mely a pedáns közigazgatás hibáinak következtében hanyatlani kezdett. Úgy látszik, Rattazzi is érezte, hogy Siciliában válság készül s azért Pallavicini Györgyöt, Garibaldi barátját, küldte kormányzónak Palermóba, ki ilyennek hirdette magát első proklamátiójában, jól tudva, hogy a tábornok neve szentnek tartatik a szigeten.

Garibaldi érkezése Siciliában egyszerre elhallgattatta a separatisták agitátióját s véget vetett a Murat-féle összeesküvésnek, melynek feje Marseillebe szökött; szükséges volt azonban a népet erősebb kötelékkel az olasz szárazföldhöz fűzni, mint ez eddig történt. Az általános elégületlenség, a szűk nézetű piemontéz bureaukratiával és centralizáló hajlamaival, mely különösen Siciliát és Nápolyt elkeseríti, meg nem szűnik mindaddig, míg Turin az ország fővárosa marad. Olaszországot nem lehet máshonnan rendesen kormányozni, mint Rómából; ugyanazért a tábornok a maga szakállára kezdte meg az agitatiót a franczia megszállás ellen s ez megijesztette a turini kabinetet s dühbe hozta Pillet Leont, az itteni franczia konzult, ámbár 1830-ban ő volt egyike a júliusi hősöknek. A tüzes szavakra és keserű rekriminatiókra következett a toborzás. Garibaldi barátai a fiatal aristokrátiára hatottak leginkább s a magas hivatalnokok fiaira; két fiatal Niscemi herczeg s a Cesaro herczeg fia Frederigo voltak az elsők, kik felcsaptak s a ficuzzai erdőbe mentek Corleone mellett, hol az expeditió szerveztetett. Mind ez nyilvánosan történt, a hatóságok teljes tudtával; a nép tehát azt hitte, hogy titkos egyetértés létez a tábornok és a király közt. Rattazzinak nem volt elég bátorsága ezen agitátiót tüstént megakasztani; Garibaldi nevétől megijedt, megengedte, hogy a dolgok tovább fejlődjenek;

de mégis katonaságot küldött a szigetre; visszahívta Pallavicinit s a polgári és katonai hatalmat Cugia tábornok kezében pontosította össze. — Midőn a siciliai lelkesülés a legmagasabb fokra hágott s már lombard önkénytesek is Palermóba kezdtek gyülekezni, kihirdettetett a proklamátió, mely Garibaldit a legkényelmetlenebb helyzetbe tette. Vagy vissza kellett volna vonni frázisait, melyekkel Napoleont illette s ünnepélyes jelszavát, „Roma o morte“, nevetségessé tenni, vagy egyenes ellenzésbe állni a királylyal s a törvény határain kivül foglalni állást. Ezen mesterfogás által Rattazzi egyszerre véget akart vetni az agitátiónak s tönkre tenni a tábornok tekintélyét. Rendeletei Cugiához határozottak voltak, hogy, ha Garibaldi nem engedne, a sereg által támadtassék meg. De Cugia átlátta, hogy Garibaldi önkényteseinek megtámadása tüstént zendülést okozna Palermóban s polgárháborút, mely az olasz egység érzületét megsemmisítené. Ugyanazért még csak azon százhúsz önkénytesnek partra szállását sem merte megtiltani, kik Corte, Garibaldi táborkari ezredesének, vezérlete alatt a palermói kikötőben érkeztek meg. Mig a rendőrség a gőzösön volt, hogy őket megfigyelje, egyenkint beleugrottak hol a csónakokba, melyek a gőzös körül evezgettek, hol a tengerbe s így érkeztek parthoz, hol a nép éljenzései közt sorakoztak. Cugia ekkor Garibaldi két barátját, Verdura herczeget s La Loggiát, a tábornokhoz küldte a királyi proklamátióval, ki őket szokott szivességgel fogadta és miután az okmányt elolvasta, nyugodtan felelt:

— Ez egy darab papir, diplomáta nóta, semmi egyéb. Higyék el, uraim, hogy én jobban ismerem a király érzületét mint azok, kiknek tanácsára nevét ily okmány alá irta.

Erre tüstént kiadta a parancsot, hogy a tábor szedessék fel s az önkénytesek indúljanak, az egyik oszlop a sziget éjszaki partján, a jobb szárny a déli völgyekben, ő maga a centrumot vezette a hegyeken át.

Ez volt az állapot, melyet Turinban még nem ismertek, midőn mi indultunk. A gőzös néhány órára megállt Livornóban, épen elég időt hagyva nekünk, hogy a nép szelleméről tudomást szerezzünk magunknak. Nagy tűntetés készült estére, melyben Viktor Emanuelt és Garibaldit együttesen fogják éljenezni s egész lelkesedéssel kiáltani: „le Rattazzival". A nép egészséges tapintata nem tudja felfogni, hogy a király elvált volna Garibalditól, vagy Garibaldi a királytól; azt hiszik, hogy csak Rattazzi az, ki közükbe elválasztólag állt, csak azért, hogy a dolgok Párisban tessenek, és meg vannak győződve, hogy Viktor Emanuel s Garibaldi együttesen munkálkodnak Napoleon ellen.

Hasonló érzülettel találkoztunk Nápolyban; senki sem hitt a polgárháború lehetőségében; azon eszme, hogy olasz szuronyok szegeztessenek Garibaldi ellen, képtelenségnek látszott, és mindenki meg volt győződve, hogy amint Garibaldi átjön a tengerszoroson, ő a nápolyi királyság ura, mert neve sokkal mélyebben van a szívekbe bevésve, mint Viktor Emanuelé.

Itt találkoztunk Nullo ezredessel, kinek partra szállását La Marmora tábornok, a kormányzó, meg akarta akadályozni, de a rendőrség eltévesztette a személyt, Nullo szolgáját tartotta urának, őt küldte felügyelet alatt vissza Genuába, míg Nullo csendesen kiszállott, hogy Calabriába menjen s ott készítsen mindent elő a tábornok érkezésére.

Azon nap, midőn Palermóba érkeztünk, azon hír előzött meg, hogy kormányküldetésben jövünk kibékülési

missióval, ugyanazért kormánycsónak várt reánk tengerészekkel, mely bennünket partra szállított; de egy tuczat lombard úrfi, kik mind a táborba készültek, szintén minden nehézség nélkül szállhattak partra. Amint a hír elterjedett, hogy Mordini, Garibaldinak volt prodictatora megérkezett, a Trinacria szálloda fogadószobája megtelt látogatókkal. Elbeszélték nekünk, hogy vér folyt már San Stephano di Bironában; egy őrjárat találkozott az önkénytesek balszárnyával s két katonaszökevényt akart elfogni, kik vörös inget öltöttek; az önkénytesek ellentálltak, lövés történt, s erre általános támadás, de Garibaldi fiatal barátja, Cairoli Enrichetto a küzdők közé vetette magát fegyvertelenül és sikerült neki mind a két felet kibékiteni, de két önkénytes halva maradt, öt megsebesült, a katonák közül is hatan sebesültek meg. Amint ez tudva lett, a palermói népség fenyegető állásba helyezte magát, de Cugia tábornok nyilatkozatára, hogy ez parancsán kívül történt s hogy ő az esetet sajnálja, az agitátió tüstént megszűnt. Palermo mindaddig csendes, míg Garibaldi folytathatja kalandját, de Cugia jól ismeri a lakosság szellemét s a turini rendeletek daczára nem meri megadni a jelt a polgárháborúra. Önkénytesek minden nap indúlnak Garibaldihoz, vörös ingek, fegyverek, lőpor, czipők és pénz folyvást küldetnek a tábornokhoz, a nélkül, hogy ez akadályoztatnék, sőt tudósításaim szerint a közkatonák nagy többsége, s a tisztek fele, kedvez Garibaldinak, a kormány nem számíthat reájok, ha a tábornokot meg kellene támadni. Magam is találkoztam egy kapitánynyal, aki mondta, hogy inkább eltöri kardját, mint hogy a népet megtámadná. Ablakaink alatt mindennap halljuk a katonazenét, a sétatéren, a Mólón, tizenegy óra tájban a nép követeli a hymnust, a banda előbb

a királyi fanfárát játszsza, mely alatt Viktor Emanuelt éljenezik, erre következik a Garibaldi-hymnus, melyet lelkesült tapssal fogadnak, ezer torok kiált végre: „le Rattazzi"-val s evvel a nép szét megy.

Minden nap érkeznek katonák, de eltiltatnak a néppel való érintkezéstől. Palermónak most tizenegyezernyi helyőrsége van; Girgentiben háromezer katona tanyáz, ugyanannyi Trapaniban, egy ezer Terminiben, Messinában s Cataniában együttesen nyolczezer, de Cugia nem mer bátran előre menni. Tegnap ugyan írt a tábornoknak, hogy a legnagyobb kiméletlel volt iránta mindeddig, hogy legyen ideje meggondolni, mire vezet eljárása, de hogy a kormány semmi esetre és semmi körülmények közt meg nem engedheti, hogy az önkénytesek Cataniába vagy Messinába bevonúljanak. Másrészről kormánygőzöst tesz a tábornok rendelkezésére, hogy arra húsz vagy több barátival szállhasson, s az olasz szárazföld bármely pontjára vitethesse magát, de fegyveres agitatióját nem tűrhetik tovább. Garibaldi mindevvel nem gondol semmit és Catania felé indúl a központi hegységeken keresztűl. Utjában a lakosság, a városi hatóság s a papok vezetése alatt, mindenütt eléje jő, s az önkénytesek számára megszavazza s megadja az élelmezést, míg a királyi sereg s a kormányhivatalnokok kikerűlik őket. Garibaldi beszédei legvilágosabban mutatják terveit. Rocca Palombában például 5-én ezeket mondta:

„Lelkesűléstök vigasztal, hogy amit jól kezdtünk, azt jól fogjuk végezni" (a nép kiált: Roma o morte). „Igenis, Roma vagy halál, megtartjuk szavunkat." Itt néhány nő ismételvén a jelszót, ezekhez fordúl: „Igenis, Rómába megyünk, s nektek, nők, nagy részetek van nemzeti függetlenségünk helyreállításában, nem kell sír-

notok s visszatartanotok fiaitokat és szeretőiteket a felszabadulás nagy munkájától, de mint a spartai nők ti küldjétek őket a táborba, hajtsátok, ha ingadoznak, különben fiaitok rabszolgák lesznek; jobb a halál mint a rabszolgaság. Emlékezzetek vissza 49-re; akkor nem volt elég ember, hogy a Bourbonokat Messinából kihajtsák; ismét kerültek vissza s leigáztak ismét. Ellenben 60-ban üldöztük a vadat egész fekhelyéig mindamellett, hogy az a gaz Napoleon ezt akadályozni akarta, és ha Angolország nincs, a turini kormány csakugyan kiegyezett volna a Bourbonokkal. Nem elég, hogy La Catolicánál megakasztott, azt sem engedte, hogy a Volturnón túl előre haladjak, s most ez az ember akadályozni akar, hogy Rómába menjünk, azon Rómába, mely a nemzet legforróbb kívánsága. De mi megyünk, mi minden elnyomott nemzettel solidaritásban vagyunk, midőn ezen gazember a franciákat is elnyomja. De majd beadunk neki.“

Valle d'Olmóban 8-án más hangon beszélt:

„Én a hála két szavával tartozom nektek, két szóval nevemben és Olaszország nevében a jó fogadtatásért s a hazafi lelkesedésért. Ahol a papok jók, a nép is jó; nektek jó papjaitok vannak, igazi követői Krisztusnak; tiszteljétek őket, szeressétek őket, ők nem csalnak benneteket. Én hálával és szeretettel tartozom azon papnak, aki oly szép szavakat talált a nemzet ügyében; tiszteljétek őt, ő üdvözítőnk igazi követője. Krisztus azért jött, hogy az emberiséget megváltsa; oly szabadságot, testvériséget és egyenlőséget hirdetett, minőt mi még nem érhettünk el az emberek önzése miatt. Legyünk testvérek akár Olaszországban, akár Chinában születtünk; ha aspiratióink ugyanazok, legyünk szivesek az egyik a másikhoz, s felejtsük el a személyes sérté-

seket. Megváltónk hirdette a szabadságot, legyünk azon, hogy azt megszerezzük, midőn pedig megszereztük, akkor tartsuk meg, őrizzük féltékenyen, mert ha elvesztettük, nem könnyen nyerjük vissza.“

A pap, kinek szavait Garibaldi említette, ezen szavakkal zárta be prédikátióját a templomban:

„És te hatalmas istene a seregeknek! nézd, mily alázatosan térdel előtted országunk nagy férfia, ő az olasz szabadság megalapitója! Nagy isten! áldd meg őt, áldd meg seregét, áldd meg kardját, hogy erős legyen és győzhetetlen, minő a Makkabéusé volt. Áldd meg Urunk zászlóját s engedd, hogy a savoyai kereszt, Garibaldi glóriája s ellenségeinek megzavarása legyen, hogy ő evvel bemehessen a világ fővárosának falai közé, az örök városba s a Capitoliumra plántálván zászlóját elkészítse a királyi széket nagylelkű királyunknak, Viktor Emanuelnek, s hogy mi téged dicsérhessünk, midőn kiáltjuk: Éljen Garibaldi, éljen az egységes és oszthatatlan Olaszország, éljen Viktor Emanuel!“

Garibaldi ma Castro Giovanniba érkezik két napi járásra Cataniához. Két napi szünetelést ád seregének, mely körülbelül 8000 emberre megyen; ő vezeti, ott van fia Menotti, ott Corrao, Bentivenga báró, Cairoli és Bruzzesi őrnagyok, táborkari vezére Corte ezredes, segédjei, Civinini a „Diritto“ volt szerkesztője és Guerzoni, Depretis ministernek volt titkára.

II.

Palermo, augusztus 14-én.

Nem tudom, mit gondoljak mindarról, amit látok és hallok; sokszor kérdezni szeretném, komédia-e ez vagy képzelődés. Mig Turinban Acerbi ezredes elfoga-

tik „törvényellenes toborzás miatt bizonyos személyek számára, kik nyilvános rebellióban fellázadtak a király ellen“, itt az önkénytesek minden nehézség nélkül szállnak ki mindennap s elmennek Garibaldi táborába. Ez éjjel is, tudtommal, közel kétszáz fiatal ember ment Castrogiovanniba egy nagy nyilvános ebéd után, melyet a munkásegylet adott nekik. A katonák mindenütt elvonulnak a tábornok útjából, a carabinierik pedig tisztelegnek a hol találkoznak. Itt egy concert hirdettetik Garibaldi önkényteseinek segítségére, három ezer talléros jegy már el van adva, a kormányzó, Cugia vett maga ötvenet, s a piemonti ezredes szivesen kölcsönözte az ezred zenekarát e czélra. Ez annál különösebb, minthogy Garibaldi legnagyobb nehézsége a pénz szüke, miután önkénytesei már a 10,000-et meghaladják. Girgenti küldött ugyan neki 3000 unciát, azaz körülbelül 40,000 frankot, mit a város közgyűlése szavazott meg s a hirlapok itt Palermóban mindennap hirdetnek aláírásokat e czélra. Az aláírók közt a palermói érseket találjuk, a káptalan kanonokjait, Sant Elia herczeget s a kormány támogatóit; de mindez nem elég egy seregnek felfegyverzésére és élelmezésére, Garibaldi tehát jónyokat ád ki, valóságos papirpénzt, melyet az emberek el is fogadnak. Cefaluban ugyan az alispán (sotto prefetto) kinyomatta levelét, melyet a Castelbuonoi polgármesterhez intézett, hogy a kormány nem fogja elismerni ezen jónyokat, de Collotti, a polgármester, a városi tanács nevében felel, hogy a város szabadon rendelkezik jövedelmével s a kormány fenyegetése daczára ezentúl is ellátja a tábornokot mindennel, mire szüksége van, s nem fogja kapuit elzárni azok előtt, kik életöket koczkáztatják, hogy véget vessenek Olaszország szégyenének; azok előtt, kik megesküdtek, hogy vagy meg-

koronázzák a királyt a Capitoliumon, vagy meghalnak éljenkiáltással Viktor Emanuelre és Garibaldira.

Marsálában a városi tanács — olvasván Rattazzi nyilatkozatát a parlamentben, hogy elmozdítja a polgármestert, ki a jegyzőkönyvet aláírta s kinyomatta, mely Garibaldi Napoleon elleni beszédének egész tartalmát magában foglalta — elhatározta, hogy a városi tanács ünnepélyesen tiltakozik ily alkotmányellenes fenyegetés ellen s kijelenti, hogy nincs tanácsos, ki elfogadná a polgármesteri hivatalt ily körülmények közt, s mindnyájan ellenezni fognak bármily rendszabályt, mely a vérrel keresztelt városi szabadságokat korlátozná.

Cataniában nagy tűntetés volt a kormányzó palotája alatt, a nép kiabált: Roma o morte! Tholosano a kormányzó, a legmagasabb ember egész Olaszországban, felszólította őket: várjanak addig, míg a király maga elhatározza, hogy Rómába menjenek, mert csak a király és sereg adhatja meg Rómát.

— „Nem úgy!“ volt a felelet, „mi Garibaldival és a királylyal s az önkénytesekkel megyünk; mindnyájunkra van szükség, hogy Rómába érjünk; Róma vagy halál!“

A kormányzó megijedt, hogy mit tesz majd ezen népség, ha Garibaldi maga meg találna jönni s tanácsolta a polgármesternek, a ki a kormány híve, küldjön bizottságot a táborba, mely a tábornokot megkeresse: kimélje meg a várost látogatásától, ha a király proclamatiójának nem engedelmeskedik. Garibaldi udvariasan fogadta őket, de megmondta nekik, hogy ha kedve van bárhová menni Olaszországban, nem szokta megvárni, hogy a városi tanács meghívja. A küldöttség füttyökkel fogadtatott visszaérkezésekor s most nagy a városban az ingerültség. Messina ellenben egyhangúan nyi-

latkozik Garibaldi mellett. Halljuk, hogy Nápolyban is nagy tüntetés volt azon jelszó alatt: „Róma vagy halál, le Rattazzival!“ A toledói utcza tele volt, míg a nemzetőrség s egy század gyalogság jött s a népet felszólította: oszoljon szét. Ez csakugyan tüstént szétoszlott a mellék utczákba, de a katonák megett ismét összegyűlt úgy, hogy azok háromszor fel s alá masiroztak az utczán; mert amint az egyik vége megürült, a másik végén ismét összegyűlt a nép s kiabálta jelszavát.

Mi lesz mind ennek vége? A lelkesedés fellobban a tengertől az Alpesekig, csak Rattazzi lemondása s egy új kormány megalkotása oly államférfi alatt, ki kevésbbé hajlik meg a franczia politika előtt, mentheti meg a közrendet. Belháború alig lehetséges, mert a katonák is meg vannak győződve, hogy Garibaldi a király érdekében s valószinűleg titkos egyetértésben vele folytatja kalandját. Hiába történik a hivatkozás a királyi proclamatióra, a felelet mindig az, hogy tények világosabban szólnak, mint a szavak, a közhatóságok pedig nem akadályozzák Garibaldi mozdulatait s az önkénytes sereg szaporodását; csak egy kérdés marad fenn: miként mehet át Garibaldi a tengerszoroson? ha ezt kérdezik tőle, mosolyog s azt mondja: ha nem volna nagyobb gondom ennél, akkor biztosnak tartanám már a sikert.

III.

Catania, augusztus 16.

Cataniát felizgatva találtuk; uj tüntetés készült a tábornok mellett — így nevezik Garibaldit az egész szigeten — de a kormányzó nem engedte, hogy a zenekar a nagy piaczon játszszék, ámbár ünnepnap volt, mert ez alkalmat adott volna a gyülekezésre s így a nép kivánsága elmaradt. A társaság alsóbb rétegei bál-

ványozzák itten Garibaldit, de a nemzetőri tisztek, a gazdagabb kereskedők és ügyvédek ingadoznak még, az aristokratia pedig kevés kivétellel a kormányzóval tart, kinek szenvedélyes beszédei őt a népnél nagyon gyülöletessé teszik. Mindig csak arról szól, hogy Garibaldit haditörvényszék által mint rebellist lelövetik, amint a sereg kezébe kerül s reméli, hogy ez minden pillanatban megtörténhetik. A harmadik és negyedik ezred a hegyek felé küldetett, hogy a szorosokat zárják el, melyeken át a tábornok jő; félő, hogy az összeütközés már ez éjjel történik meg, mert azon tudósításra, hogy Menotti az előcsapattal Adernó felé vette útját, a negyedik ezred megkapta a parancsot, hogy ezen pozitiót foglalja el minden áron; oda is érkezett annak idejében, de többet nem hallottunk Garibaldi előcsapatjáról. A negyedik ezred ezredese magyar ember, Eberhard, rangját a tábornoknak köszöni, ki ellen mostan parancsot kapott. Armorio Mella, a tábornok, maga elé rendelte mind a parancsa alatt álló tiszteket, s egy pár szóval megmagyarázta nekik a nehéz állást, melybe helyeztettek, hogy azon férfi ellen harczoljanak, ki oly sokat tett a királyért és hazáért; szent kötelességök azonban a parancsnak engedelmeskedni s, habár fájó szívvel, megmenteni a törvényes rendet s a törvény tiszteletét. Erratulle hadnagy jelentette, hogy miután 1860-ban Garibaldi alatt szolgált s tőle nyerte tiszti rangját, nem válhatik hálátlanná s jóltevője ellen nem emelheti kardját s azért kéri elbocsátását, mely neki tüstént meg is adatott azon parancscsal, hogy a szigetet két nap alatt hagyja el. Más tiszt is ingadozott, de végre mindnyájan táborba szálltak. Ugyanezen ingadozás még nagyobb mértékben uralkodik a legénységnél. Szótlanul, lelkesedés nélkül hagyták el a várost, éjjeli idő-

ben, hogy testvéri vért ontsanak. Úgy halljuk, hogy Cugia, ki Palermóból rendezi a sereg mozgásait, erős hadoszlopot küldött Garibaldi hátába, hogy két tűz közé hozza s kényszerítse önkényteseit szétoszlatni és Sicíliát elhagyni.

Mindazok, kikkel itt beszélgettünk, egyhangúlag mondják, hogy, ha Garibaldi Cataniát bármi alkalommal csak egy napra is meglátogatta volna, ez is úgy lelkesűlne mint Palermo, s az ingadozók mind követőivé válnának; de pillantása, beszéde soha sem igézte meg a cataniaiakat, nem ismerik őt személyesen, ugyanazért a lelkesedés nem oly nagy mint Palermóban. Egyébiránt körűlbelűl kétszáz fiatal ember mégis megtette készűletét s indúl a tábornokhoz. Önkéntes barátink, kik a gőzössel érkeztek, már megelőzték őket a nélkűl, hogy a hatóság ezt megakadályozta volna. Igaz, hogy gyalog útakon kellett a hegyekbe menniök, hogy a rendes sereget kikerűljék, de egy pár órai mars után nyiltan bevallhatták, hogy a tábornok főhadiszállására mennek.

A polgárháború félelme nehézkedik reánk. Kevés óra múlva magunk is táborba megyünk, Garibaldit San Filippóban vagy Regalbuttóban találjuk, az adernoi magaslat alján, hová a legutolsó tudósítás szerint Menotti épen azon pillanatban érkezett tegnap este, midőn a királyi katonák a magaslatot elfoglalták. Így a két sereg szemben áll egymással. Ki mondhatja, mi történhetik; hatni fog-e Garibaldi nagy neve a katonaságra s áthozza-e őket testvéreikhez, kik Viktor Emanuelt éltetik, valahányszor jelszavok: „Roma o morte“ felhangzik? megkezdődik-e a testvérharcz, mely Olaszországot ketté hasítja? talál-e a tábornok valami utat s módot, hogy a rendes sereget kijátszsza, s a parthoz érjen? Reméljük,

hogy Olaszország nem fog Garibaldival úgy bánni, mint Athén Miltiadessel s Róma Manliussal, s hogy újjászületése nem lesz megfertőztetve azon fiainak vérével, kiknél nemesebbeket soha nem szült.

IV.

Catania, augusztus 19-én.

Mint szemtanúja Garibaldi egyik legcsudálatosabb tettének, megkísértem Önnek egyszerűen elbeszélni a legközelebb lefolyt három nap eseményeit. Tizenhatodikán hagytuk el Cataniát két órakor délután, be nem várva egyik társunkat, az öreg forradalmár tábornokot, Fabrizzit, az olasz parlament tagját, ki Messinában maradt el s az esti hajóval akart jönni. Láttuk, hogy azon szomszédságnál fogva, melyben az önkénytesek a rendes sereggel álltak, az összeütközés legvalóbbszínű, mely nézetünk szerint a polgárháború fáklyáját gyújtaná meg a szép országban. Ugyanazért Garibaldihoz siettünk azon gyenge reménynyel, hogy jelenlétünk ily végzetes körülmények közt talán használhatna. Nagy égi háború ért utól Paterno közelében, mely az Aetnát a legszebb világítással, széles villámokkal mutatta be nekünk s egyúttal a rekkenő meleg némi hűsítésére szolgált; de kocsisunk mégis félni kezdett, mert egy hegyi patakon át kellett még mennünk, mely időközben átgázolhatatlanná válhatik. Nem sokára a negyedik ezred fél zászlóaljával találkoztunk, ugyanavval, melylyel Messinából a gőzhajón Cataniába utaztunk. A katonák siettek az adernói pozitió erősítésére, hol az önkénytesek meg voltak állítandók, míg három más hadoszlop Palermó, Messina és Girgenti felől megérkezik s Garibaldit minden oldalról bekerítve, arra kényszeríti, hogy felhagyjon kalandjával. Sötét volt

már, midőn Adernóba értünk, hol Arborio Mella tábornok ütötte fel főhadiszállását; etetni kellett lovainkat, itt időztünk tehát egy óra hosszat. Ismervén Éberhardot, a negyedik ezred ezredesét, örültem, hogy találkoztam vele épen, amint az előörsök megvizsgálásáról visszajött. Mondta, hogy roppant kellemetlen helyzetben találja magát, parancsa lévén volt vezérének előhaladását minden áron megakadályozni.

— Már kétszer — így szólt — feláldoztam elveimnek biztos állásomat. Lemondtam tiszti rangomról a török seregben, hogy az 1859-iki olasz háborúban részt vehessek s a következő évben felhagytam állásommal az olasz seregben, hogy Garibaldit követhessem. Ezt harmadszor nem tehetem többé; van családom, melyről gondoskodnom kell; az olasz kormány idegen létemre is jól bánt velem mindig; nem is látom át, hogy a jelen esetben a szabadság elve volna kérdésben. Garibaldi követeli a jogot, hogy háborút üzenhessen; ez pedig a király joga; követeli, hogy a nemzet érzületét képviseli; pedig ennek nincs más törvényes képviselője, mint a parlament; sőt nem is engedelmeskedik a király proklamatiójának; parancsom van őt megtámadni, ha erőszakolja az utat s isten úgy segéljen, megteszem. Nem segíthetek rajta, nem adhatok fel szeszélyeinek egy tisztességes állást.

Megmondtam az ezredesnek, hogy a tábornokhoz megyünk s reméljük, hogy az összeütközés ki fog kerűltetni. Ő ez utóbbit nem hihette, ismeri Garibaldit, hogy nem enged soha s nem adja meg magát.

— De azért mégis — így folytatta — mondják meg neki, hogy Rocatelli tábornok ereje már Piazzán van jobbról, hogy Boyl tábornok ma Leonfortéba jött hátában, mi elől elálljuk útját, ki nem bonyolodhatik

a hálóból, mely körűlveszi; tegye azt most jóakaratából, amit huszonnégy óra múlva kényszerítve lesz megtenni. Isten áldja meg Önöket!

Megkérdeztem, bízik-e úgy tisztjeiben és legénységében, mint saját magában? mire megjegyezte, hogy az ezred szelleme a legjobb; parancsszóra akár tulajdon atyáik ellen szegezik szuronyaikat. Ez azonban nem volt egészen igaz, visszajövet hallottuk, hogy Mella tábornok csak néhány órával azelőtt, hogy Adernóba érkeztünk, a tiszteket összehívta s megmondta nekik, hogy az ellenség előtt állnak, a támadás kikerűlhetetlen, a pillanat közeledik, midőn az ezred új dicsőséget fűzhet hagyományaihoz.

— Megsemmisítjük az ellenséget — így szólt — s megbüntetjük azon gonosztevőket, kik felzendűlnek a király és törvény ellen.

A tisztek, mélyen meghatva, nem találták a tábornok szavait azon rettenetes szükségnek megfelelőknek, hogy a polgárháborút megnyitják, midőn Garibaldit támadják meg, Olaszország legnagyobb hősét, Sicilia felszabadítóját. Néhány tiszt siciliai volt vagy nápolyi, némelyik szolgált Garibaldi alatt, nem volt talán egy sem közülök, ki nem bámúlta volna Róma védőjét, Varese hősét, a férfit, aki két királyságot adott Viktor Emanuelnek. Mella látván ezen felindulást, újra megszólalt: Látja, hogy némely tisztek haboznak; félórai időt ad nekik, határozzák el magokat; aki ezentúl ingadozik, haditörvényszék elé állíttatik. Néhány tiszt tüstént beadta lemondását s visszaküldetett Cataniába.

Az etetésnek vége volt, folytattuk útunkat és csakhamar egy őrre akadtunk, kitől kérdeztük, átjárható-e a patak. Az altiszt azt mondta, hogy épen most gázolta át, midőn az őrszemeket vizsgálta, a víz csak

térdig érő. Amint túlvoltunk a patakon, csodálkoztunk, hogy az előörsök nem állíttottak meg; nem is gyanítottuk, hogy ezek egytől egyig fegyverestől megszöktek s Garibaldihoz mentek át. — Két óra volt éjfél után, midőn Regalbutóba érkeztünk és egyenesen a főhadiszállásra mentünk. Garibaldi hallotta a kocsizörgést s egyenkint felhívatott magához; míg Mordíni vele volt, mi a nagy teremben vártunk, hol körülbelül húsz tiszt a földön feküdt, mélyen alva. Egy-kettő felébredt, akarták tudni, mit mondanak az olasz szárazföldön s vajon Garibaldi ezen expeditiója megegyez-e a nemzet aspiratióival. Ők a királyi proklamátió napjától a hegyek közt haladtak előre s nem láttak olasz lapot; a siciliai nép sem adott nekik felvilágosítást; de úgy találták, hogy a keleti oldalon, Caltanisettától lefelé, a városok kevésbé lelkesültek; a nép tolongott ugyan, hogy Garibaldit láthassa, de inkább kíváncsiságból, mint rokonszenvből. A városi hatóságok ellenséges indulatot mutattak, nehezítették az élelmezést; ez volt utasításuk a kormánytól, vagy kényszerítsék Garibaldit, hogy erővel vegye el azt, amire szüksége van s így elkeserítse a lakókat: vagy pedig elidegenítse az önkénteseket a nélkülözések és rossz ellátás által; Regalbuto minden várakozás ellen apathikus volt. Garibaldit éljenezték ugyan, de a középosztály visszavonúlt a polgármester és a tanács csak nagy nehezen adta meg a kenyeret és húst.

A tábornok jobb kedvű volt mint a táborkari barátink s midőn mi a polgárháború veszedelmét ismételve említettük, megmondta, hogy azt ki akarja kerülni; „de ha kardjainkhoz nyúlnak, nem adjuk meg azokat; tudom, hogy a nemzet velem van, ha ebben csalatkoznám, Amerikába megyünk.“ Mindenféle közönyös dol-

gokról szólt, hogy mennyire örült jövetelünknek, aztán elbocsátott, hogy megfürödjék. Négy órakor reggel kijött szobájából a terraszra, hol a tisztek sürögtek-forogtak; amint bennünket észrevett, meghítt, kövessük a mai napon gyalog, mert kiadta a rendeletet, hogy a kocsik maradjanak vissza s csak néhány órával később induljanak utánunk. Öt órakor indúltunk, elől Garibaldi maga fehér öszvéren, követve táborkara által gebéken s öszvéreken, melyeket itt a városban fogadtak fel. Ezután következett vagy harmincz vadász, fiatal ember, ruganyos lépésekkel, de ezek is csak közönséges puskával voltak felfegyverkezve, némelyiknek közülök nem is volt vörös inge, vagy jó czipője. Mi ezek közé vegyültünk a táborkar azon tagjaival, kik minden erőlködésök daczára Regalbutóban nem tudtak lóra vagy öszvérre szert tenni. Meredek ösvényen, szőllők s olajfák közt, kaktusz és ind füge sövényeken át, melyek itt famagasságra nőnek s töviseik miatt elég alkalmatlanok, haladtunk gyorsan előre. A reggel gyönyörű szép volt, semmi gőz sem fedte el a kilátást a különböző hegylánczokra, melyek itt-ott egymás felett emelkedtek; néha egy völgynyiláson keresztül feltűnt Catania alföldje s az egész vidék felett magasan tornyosodott az Aetna kúpja, azon fehér hósugárokkal, melyek a krátert mint egy nyaklánczveszik körül. Kellemes szellő hűsítette a levegőt, egy felhő sem látszott a sötét kék egen. Gyors léptekkel haladtunk elő, beszélgetve barátainkkal, kiket hónapok óta nem láttunk; de ámbár körültünk minden vidám volt, kedélyünk nyomott maradt; a polgárháború veszedelme foglalta el minden gondolatainkat.

— Inkább főbe lövöm magam — mondá egy tiszt — mint, hogy testvérvért ontsak; de Olaszországnak

mégis Rómába kell eljutnia, még ha mindnyájan is odavesziink a rendes sereg golyói által. Kell, hogy a nemzet kényszerítse a diplomatiát s hogy azon turini Rattazzi, ki nem tudja felszabadítani magát Napoleon nyomása alól, menjen pokolba.

Egy kietlen hegyhasadék mellett, hol egy szál fű sem nőtt a sziklák közt, egy pár perczig nyugodtunk s visszanéztünk, hol Menotti, Garibaldi fia, lovát lassan előreléptette s vezette az előhadat. Amint elhaladtak előttünk, körülbelül nyolczszázra becsültük őket, a tisztek mind válogatott férfiak az 1859-iki és 1860-iki háborúból. Bidischini vezényelte a lombardokat, genuézeket s toskánokat; gyönyörű férfiak voltak, de rongyosak, rossz czipőben s rosszúl fegyverkezve. Körülbelül száz szökevény a rendes seregtől, tartása által is bebizonyította előbbi hivatását. A siciliai Picciottik könnyen meg voltak ismerhetők alacsonyabb termetök és sötétebb színök által; köztök volt a palermói aristokrátia virága, együttesen a nép fiaival; nemes arczvonások itt, otromba kifejezés ott, de köztök ment körülbelül tiz tizenöt ficzkó jól fegyverkezve, arczaik megbélyegezve a bűntől: banditák, kik a tábornokot követték azon reményben, hogy majd fosztogathatnak. Mennyire különbözött ezen rongyos, rosszúl fegyverzett csapat a siciliai s nápolyi expeditió fényes önkényteseitől! Úgy látszott nekem, hogy Garibaldi leszállt magas állásáról, midőn ily emberek vezérletét vette át. Úgy hallottam, hogy a főerő, körülbelül 2800 ember, Corrào tábornok vezénylete alatt még rosszabb állapotban van: jó tisztek, egy-két kiváló század, a többi semmi egyéb, mint rosszúl felfegyverzett csőcselék; de olyan a Garibaldi nevének tekintélye, hogy ezen sereg is példásan viseli magát, nem rabol s tiszteli a polgárok személyét s vagyonát.

Ha összeütközésre kerül a dolog, a fele nem állja a tüzet, másik fele kész dicsőséggel meghalni, de győzni nem képes. Komoly gondolatokkal telve csatlakoztunk ismét a táborkarhoz, midőn a sereg félóráig egy forrás mellett nyugodott. Tizenkét olasz mérföldnyi, erőltetett mars után négy óra alatt Centorbiba értünk, a régi Centurbiumba, a siciliai felföld végfokán. A városka körülbelül 8000 lakót számít s a hegyes fennsík szélén festőileg veszi ki magát. A tábornok megjelenése meglepte a lakosságot, nem is gyanították közeledtét; de vasárnap lévén, otthon voltak és egy pillanat alatt összesereglettek körüle, éljenzésekkel s szivélyes üdvözletekkel, a harangok szóltak, a nemzetőrségi zenekar keresztül hatolt a népségen s rákezdett a Garibaldi-hymnuszra; ő egyenesen a templomba ment s onnét rövid idő alatt öszvérén azon magaslatra nyargalt, mely az egész vidék felett uralkodik. Itt értük utól, midőn a cataniai síkságot látcsövével vizsgálta. Adernónak álltunk átellenében s láttuk alattunk az országutat Cataniába, amint az a síkon a tenger felé kanyarodik.

— Tervét készíti, tábornok? — így szólítá meg Mordini, midőn Garibaldi távcsövét zsebébe visszatette; de ez elmerülve gondolatiba csak egy szót mondott: „Aquila!“, sas, s kezét gyorsan lefelé mozdította, míg szeme felvillant s arcza azon kedves kifejezést visszanyerte, mely közönségesen jellemzi. Láttuk, hogy terve kész, leszáll, mint a sas s keresztülvág a királyi tábornokok minden tervén. Visszaérkezvén a városba, megkezdődött ismét a főhadiszállás sürgése-forgása: küldöttségek érkeznek Garibaldihoz, tekintélyes személyek, kik be akarják magokat mutattatni, a polgármester, kalapjával fején, hogy kimutassa állását, de emellett alázatosan mentegeti magát az ellátás elégtelensége miatt.

— A táborkari tisztek káromkodnak, kik nem tudnak találni lakást, Corte ezredes, a táborkar főnöke rendet csinál ezen zavarban; Civinini, a tábornok magántitkára, írja a rendeleteket, a fiatal Maurigi őrgróf másolja azokat, Kovács, a magyar kapitány, átveszi a konyhát s szalad pékhez és mészároshoz, báró Varesani, egy siciliai főúr, középkori arczvonásokkal s gyönyörű hosszú ősz szakállal, nyujtózkodik a díványon, báró Nicotera, Pisacane bátor társa s ennek következtében hosszú évekig a favignánai börtön államfoglya, jár-kél, hogy a lakóktól megtudjon mindent a sereg mozdulatairól s a kormány rendeleteiről; mi azalatt szobánkba vonulunk, hol a házi úr kávéval, borral, kenyérrel lát el. — Lassanlassan megjöttek Nullo, Bruzzesi és Missori, Garibaldi elválhatatlan barátai, az öreg Mignona Nápolyból, Guerzoni és mások. Mind nagyon komolyak voltak; világos ugyan, hogy Garibaldi ez egyszer a centorbi-i mars által meghiúsította a királyi sereg tervét, mely Aderno mellett várt bennünket, de bizonyos volt, hogy azt máshol mégis megtaláljuk, mert a passusok az alföldfelé el voltak zárva s hátúl és oldalt két hadoszlop készül a tábornokot körűlvenni. Tudtuk azonkívűl, hogy az egész vidéken a kormányzó parancsából minden malom megszűnt őrölni, hogy a városok legjobb akarat mellett se legyenek képesek az önkényteseknek kenyeret kiszolgáltatni.

Garibaldi maga jókedvű volt, ebédnél ő tartotta fenn a társalgást a legkellemesebb módon, sőt még derűltebb volt, mint közönségesen. Ebéd után bezárta magát Corte ezredessel s öt óra tájban a parancsot adta ki, hogy a sereg készen legyen 7 órakor indúlni. Még Corrào is, kinek hadosztályát épen most távolról közeledni láttuk, követni fog bennünket tüstént, ámbár

a legnagyobb hőségben, erőltetett marssal, Leonfortéból Centorbiba jött. Mi is fogattunk s a tábornokhoz mentünk búcsúzni, ő az ablaknál ült, a távcsövet a királyi sereg sátraira Adernóban irányozva. Megragadtuk az alkalmat, hogy az összeütközés végzetes következéseiről szóljunk, ő csak azt mondta: reméli, nem lesz vérontás. Jelentvén neki, hogy Cataniába szándékozunk vissza, azt találta, hogy valamiben segíthetnők.

— Paternóba kell indúlnom, a királyi tábor hátában. Remélem, hogy oda érek, amint virrad; Önök két-három órával előbb lesznek ott; tudósítsák tehát a jó hazafiakat, hogy élelemre lesz szükségünk. Gyönyörű pozitió van ott a városon túl a magaslaton, ezt fogom megszállni; mert a nagyobb városokat kell felkeresnem, hol embereim könnyebben találhatnak valami ennivalót, — enniök mégis kell; báró Varesani ismer-e valami jó hazafit Paternóban?

— Igen is — felelt a vastag főúr — a nemzetőrség parancsnokát, Don Cancio Tripit, húsz éven keresztül mindig üldözték a bourbon hatóságok; derék ember.

A tábornok hozzám fordúlt:

— Tudósítsák tehát arról, hogy közeledem; én a királyi tábornokokat könnyen kifárasztom, míg azt hiszik, hogy ők fárasztanak ki; balra nyitva áll még az útunk; nem búcsúzom még, nem sokára látjuk egymást.

Lesiettünk a hegyről Adernóba, hol a tábor éjjeli megtámadtatásra készült. Amint a patakot meghaladtuk, kocsinkat megállították s kikutatták, egy kapitány revolverrel kezében és három tiszt vezetett bennünket az előörsökön át; kérdezték: igaz-e, hogy Garibaldi maga s nemcsak Menotti Centorbiba érkezett? Társaim meg-

mutatták a képviselői jelvényt, engem is annak tartottak s többé nem alkalmatlankodtak; folytathattuk utunkat. Éjfél után két óra tájban érkeztünk Paternoba, a hol nagy meglepetésünkre az 53. ezred fél zászlóalját találtuk s megtudtuk, hogy a bersaglierik is váratnak reggel, utjokban Adernoba. Világos volt, hogy a cataniai helyőrség elhagyta a várost s a táborba jött. Mi nem igen bíztunk ugyan Don Cancio Tripiben, mert a kormány nem igen hagyta volna meg a nemzetőrség parancsnokságában, ha garibaldinus volna; megbizásunk azonban szoros lévén, felkerestük házánál. Úgy láttuk, hogy meg van lepetve; nem is kételkedhettünk, hogy kormányember; a mint viradott körülnéztünk Centorbi felé, de sehol sem látszott vörös vonal a magaslaton; nem akartunk tovább várni s Cataniába siettünk, azt gondoltuk, hogy megbizásunk Garibaldi ismert fortélyainak egyike, melyekkel valódi terveit elpalástolja.

Cataniában a várost megváltozva találtuk, egészen más szint öltött mióta elhagytuk; barátink jó kedvben voltak, nagy tüntetés készült, az emberek az utczán sugdosták egymásnak, hogy Garibaldi biztosan jő; hiszen a kormányzó szökni készül, kocsija felpakkolva várja az udvarban. Öt órakor délután több ezer ember gyülekezett az utczán, mindegyiknek kalapjához nagy fehér jegy volt tűzve e szavakkal: éljen Viktor Emanuel, éljen Garibaldi, le Rattazzival, Róma vagy halál! Amint ezek különböző oldalról a főpiaczon összegyűltek, kocsi vágtatott keresztül s megállt az állványnál, hol a zenekar szokott játszani; Garibaldi ismert hadikáplánja, Fra Pantaleo ugrott ki a kocsiból, felállott az állványra. Épen most lopódzkodott volt be a városba, roppant éljenzéssel fogadták s ő a maga módja szerint nagy beszédet kezdett tartani; thémájának választván azon szava-

kat, melyek a jegyekre nyomtatva voltak, miket mindenki kalapján hordott. Nagy csodálkozásunkra a kormányzó nem akadályozta meg a tüntetést, nem szólítottak fel bennünket, hogy oszoljunk szét, a nemzetőrség nem hivatott fegyver alá, amint az e napokban sokkal kisebb tüntetéseknél is mindig megtörtént. Nem lévén semmi ellentállás, a nép végig hallgatta Fra Pantaleo beszédét, aztán beleúnt a sok éljenzésbe és szétment, az utczák nagyon ünnepies színben voltak, a boltok mind bezárva s mindenütt sétáló csoportok. Hét óra tájban hallottuk, hogy egy utas megjött Paternóból s beszéli, hogy ott látta volna Garibaldit. Nagy izgalom következett erre, a nép kiabált: éljen Garibaldi! Kilencz órakor két fiatal ember keresett bennünket, üzenettel Garibalditól, hogy kijátszta a királyi sereget, mely jóval megette marad, s ő útban van Catania felé. Ugyanazon pillanatban hivatalos levél jött Messinából, hová azt egy külön kormánygőzös hozta, melyben barátink, a szabadelvű párt főemberei, Verdura herczeg, Turrizi báró, La Loggia és Ugdulena képviselők írják Mordininak, hogy Cugia megkérte őket, tudassák Garibaldival, hogy a kormány semmi áron sem engedheti, hogy Cataniába vagy Messinába mehessen, hogy a seregnek parancsa van, ezt bármi módon megakadályozni.

Amint tudva lett, hogy Garibaldi közeledik, Catania csaknem megőrült; a harangok zúgtak, minden erkély, minden ablak megtelt lámpákkal és gyertyákkal, a fáklyák ára felszökött, mert mindenki azon volt, hogy magát egygyel ellássa, a bérkocsik el voltak foglalva azok által, kik a tábornok elé siettek, bevonulása nem volt többé megakadályozható. Csak egy század katona maradt a laktanyában, a többi helyőrség Garibaldi ellen küldetett ki s most, íme, ez megelőzte őket.

Éjfélkor elfogadtuk egy cataniai barátunk felajánlott fogatát s a tábornok elé mentünk. Láttuk, hogy a misterbiancoi dombon száz meg száz fáklyát lobogtatnak, kiabálnak, tánczolnak; tudtuk, hogy látják már a tábornokot. Kevés perez múlva megjött Garibaldi, mélyen meghatva kezet szorítottunk. Mondtam neki, „az első lépés Catania, a második Róma lesz, a harmadik Velencze“.

Ismét kezet szorított ezen szavakkal: „nehéz egy munka volt ez, egy hajszálnyival kerültük csak ki a polgárháborút; de most minden nyerve van, az összeütközés lehetetlen, Cataniába vonulok, de kemény egy munka volt“.

Kocsinkba ültünk ismét s az egyik táborkari tiszt közénk jött, s elbeszélte a nevezetes nap eseményeit azon pillanattól fogva, hogy elmentünk. Az út, melyet Garibaldi választott, nem volt kocsikázható, a munitiót öszvérekre kellett rakni s az indulás elkésett 11 óráig. Reggel felé érkeztek a hasadékba, a hegység lábánál, hol egy mély patakon keresztül kellett gázolniok s ez mellig ért. Az önkénytesek tehát levetkeztek s ruháikat s fegyvereiket fejük felett tartván, csupaszon gázoltak át, a munitió az öszvérek hátán is megázott s jóformán használhatatlan volt. Tiz óra tájban, megkerülve a királyiakat, Paterno alá érkeztek, hol az őr mindjárt alarmot adott. Garibaldi egyik lombard barátját, ki velünk jött volt s még nem öltötte fel a veres inget, a vezénylő őrnagyhoz küldötte s találkozást kért. Az őrnagy megjött; mondta, hogy parancsa van a tábornokot be nem bocsátani a városba; csudálkozott, hogy itten látja; de minden körülmények közt teljesíteni fogja a parancsot. A tábornok felelt, hogy nem akarja erőszakolni bevonulását a városba, csak ellátást kér, serege

éhes és fáradt a hosszú mars után, de kint fog maradni a városon kívül. Az őrnagy látta, hogy túlnyomó erővel áll szemben, csak háromszáz embere volt, a többi mind Adernóban volt már, hol 3,500 katona pontosíttatott össze; engednie kellett tehát. Midőn az élelmet keresték össze, melyről Don Ciancio Tripi gondoskodni elmulasztott, a lakosság, körülbelül 12,000 ember felmelegedett, meghúzták a harangokat, körmenet készült zászlókkal, küldöttségek jöttek Garibaldihoz s meghívták a városba; a nők elhozták gyermekeiket, hogy áldja meg őket, sokan letérdepeltek előtte és sírtak, a katonák is ingadozni kezdtek, de szuronyszegezve minden vörös ingest visszatartottak a várostól. E pillanatban Corráo osztálya megérkezett és szaporította az őrnagy nehézségét, mert a paternoi fiatalság, baltákkal s nagy késekkel felfegyvèrkezve, utat vágott a kaktusz sövényeken keresztül, melyek a kerteket egymástól elválasztották s ezen új uton Garibaldi emberei a királyi csapatot megkerülték s csendesen a város felső részén behatoltak. Amint egy mellék utczán keresztül a főutat elérték, a roppant éljenzés jelentette a királyiaknak, hogy minden további ellentállás lehetetlen; a piacz annyira megtelt, hogy a katonák nem voltak képesek utat törni magoknak; a város tele volt vörös ingesekkel. Az őrnagy küldte futárjait, egyet a másik után, Adernóba, kilencz olasz mérföldre, de mielőtt a bersaglierik megjelenhettek volna, Garibaldi serege megétkezett s előre sietett. Corráo hadosztálya huszonnyolcz óra alatt negyvennégy olasz mérföldnyi utat tett meg; de mindenki boldognak érezte magát, mert a nagy czél, Catania, el volt érve, vérontás nélkül.

Két órakor éjjel érkeztünk a kapuhoz. Nem írom le a kivilágítást, a zászlókat, a fáklyamenetet, a

bengáli tüzeket a piaczon s a nép őrjöngését. Garibaldi a kaszinóba hajtatott s az erkélyről beszédet tartott s köszönte Catania népének a szíves fogadtatást, mely megpecsételi Olaszország szabadságát; most biztosan elérjük Romát; a nép kiált: „Roma o morte.“

— Igen is elérjük Rómát s megtörjük a papok világi hatalmát; Róma vissza fogja fogadni Krisztus tiszta evangéliomát.

Ezen beszéd fokozta a lelkesedést; férfiak és nők, még papok és barátok is kiabáltak: „Viva Garibaldi! Roma o morte!“

Négy órakor feküdtünk le, de hét óra tájban barátunk Fabrizzi vert fel; ő elmaradott volt tőlünk, elvétette Garibaldit és igyekezett őt követni; de a királyi sereg előtte marsirozott s elfogta az útat; csak Misterbiancóban sikerült neki mellékúton megkerűlni ezt; a királyiak nem lehetnek távolabb egy óra járásnál. Mi ezt mindjárt bejelentettük a tábornoknak, a vészharang megkondúlt, egy negyed óra alatt torlaszok emelkedtek az utczán, az önkénytesek s nemzetőrök fegyver alá siettek, védelemre készek. Körűlbelűl egy óra múlva hallottuk, hogy a királyiak, kik a külvárosig jöttek már, visszavonúltak ismét s a misterbianeói magaslaton táboroznak. Útban elfogták mindazon önkényteseket, kik Garibalditól az erőltetett marsnál elmaradoztak s lefegyverezték őket mint hadi foglyokat, másrészről a városi laktanyában volt még egy század katonaság, melynek kapitánya megkérte Garibaldit, engedje meg, hogy elhagyhassák a várost s csatlakozhassanak a királyi sereghez a misterbianeói táborban.

Az olasz parlament azon tagjai, kik Cataniában voltak, számra kilenczen, Mordini vezérlete alatt a királyi táborba mentek Mella tábornokhoz, hogy meg-

kérdezzék, vajon szándéka-e Cataniát megtámadni s ha ezt tenni akarná, figyelmeztették egy ily ballépés országos következéseire. Este visszajöttek; Mella megígérte, hogy nem támadja meg a várost; kijelentette, hogy nem ellensége Garibaldinak, sőt azt is állította, hogy nem is tudta még ennek bevonulását Cataniába, midőn a sereget a város közvetlen közelébe vezette. A foglyokat tüstént szabadon bocsátotta, kik azon rettenetes marson Regalbutóból Centorbin át Cataniába elmaradoztak és megkérte Garibaldit, engedje meg, hogy a sereg Cataniából kaphassa élelmezését, amire ez tüstént reáállt. Így e pillanatra minden veszedelem megszűnt.

V.

Augusztus 20-án.

Garibaldi semmi időt sem veszt, hogy seregét szervezze, a tisztek most azon fáradoznak, hogy a selejtes elemeket mind eltávolítsák, a többieket pedig felruházzák és felfegyverezzék. A várban talált két ezer puska valóságos szerencse. A csizmadiák három ezer pár czipőnek előállítására vállalkoztak nyolcz nap alatt, a nők pedig minden házban varrják a veres ingeket. A legnagyobb rend és nyugalom uralkodik Cataniában, a kormányzó a „Re galantuomo“ gőzösre költözött ugyan, de ez a kikötőben maradt; a városi hatóság folytatja működését, úgy mint mindig, a boltok nyitva állanak, a törvényszék tartja rendes üléseit s a város kinézése semmiben sem változott meg. Mindezt csak azért említem, hogy szükség esetében, ha a kormánytáviratok, úgy mint azt 1860-ban Nápolyban tették, a rend felbontását hirdetnék, ezt egész biztossággal lehessen tüstént meghazudtolni. Látom a lapokból, mi botrányosan ferdítették el Garibaldi szavait Rocca Palom-

bában. Megemlítettem ezt a tábornoknak; csak azt felelte: nem gondol az ilyenekkel, aki ismeri, tudja, hogy nem képes ily bolondokat mondani.

Augusztus 21-én.

Elfogtuk a táviratot, melyben Rattazzi egész Siciliát ostromállapot alá helyezi. Talán megemlékezett Cavour szavairól, hogy ostromállapottal bárki is képes kormányozni; de Cavour olasz államférfi volt, holott Rattazzi csak piemonti politikus s Napoleon eszköze. E szerint a forradalom kapui megnyilnak Olaszországban s Viktor Emanuel veszélyezteti a re galantuomo szép melléknevét. Vagy talán bombáztathatja Messinát, Cataniát, Palermót csak úgy, mint bomba király? Garibaldi zászlaja még mindig azon felíratot viseli „Viktor Emanuel és Olaszország"; ne kényszerítsék őt, hogy más jelszót tegyen reá, mert ha a forradalom komolyan megkezdődik, meg nem áll Siciliában vagy az Alpeseknél, hanem bejárja az egész szárazföldet.

A sajtó szabadsága, az egyesületi jog, a nyilvános gyűlekezetek el vannak tehát tiltva! — Világos, hogy Rattazzi Párisban végezte tanulmányait s oly szabadságot akar Olaszországba behozni, minő a császári Franeziaországban létezik s Depretis, csak imént a balnak egyik vezére, nem szégyenli megtartani miniszteri székét! Igaz, hogy a kiáltványt, mely a szigetet ostromállapot alá helyezi, csak Cugia írta alá; de mi ismerjük határozatlanságát; soha sem vállalta volna el az ily komoly lépés felelősségét, ha Turinból nem kap szoros utasítást és parancsot. — Ez alatt Catania tökéletesen csendes, a különböző pártok mind serénykednek Garibaldi terveinek előmozdításában. Marchese Cassalotto, a nemzetőrség vezére, s Gravina és Candullo, a konzer-

vativ párt vezetői Cataniában, látogatást tettek a tábornoknál s világosan bevallották, hogy ámbár nem helyeselhetik a kezdeményezett mozgalmat, mégis mindent megtesznek, ami tőlök telik, hogy a nagy terv sikerüljön, mert a nép akaratát nem lehet többé kétségbe vonni. A városi hatóság a kormányzó parancsára, ki még mindig gőzösön a kikötőben székel, megtagadta az élelmezést az önkényteseknek; de Garibaldi magához hivatta a polgármestert s igyekezett őt a város érdekében rábirni arra, amit különben oly könnyen ki is erőszakolhat. Midőn a polgármester s tanácsnokok még mindig ingadoztak, egyszerre felállt, sötét árny lebegett arczvonásain s rájok kiáltott :

— Ha Tamerlán előtt állnátok, mernétek-e megtagadni az engedelmességet? Hát én most Tamerlán leszek, ha nem tisztelitek a nép szavát, mely engem támogat, nem pedig benneteket!

A város atyái reszkettek s leverten mentek vissza a városházba, készek teljesíteni mindent, amit a tábornok kívánhatna. A nép érzelmei este világosan nyilvánultak egy általános önkénytes kivilágításban s azon örjöngő éljenzésben, melylyel Garibaldi mindig találkozik, valahányszor mutatja magát. Tegnap az ebéd után, melyet Biscari herczeg adott, áttette főhadiszállását a benczések nagyszerű kolostorába, mely a tenger mellett, a város legmagasabb pontján fekszik, épen a régi római színház és Odeon felett. Ő́r áll a kupola galeriáján, ki a hajók mozdulatait a kikötőben kémleli; úgy látszik, a tábornok azon van, hogy minél előbb Calabriába tegye át hadműveleteit. Időközben a királyi sereg Catania körül minden nap gyarapodik, de a szökés is divattá lett nála. Tegnap láttam egy őrmestert huszonnyolcz emberrel, kik fegyverrel vállo-

kon érkeztek, kicserélni jó fizetésöket és ellátásukat Garibaldi táborának fáradalmaival és veszedelmeivel. Aci Realéből jöttek, honnét el kellett távolítani a helyőrséget, nehogy tömegesen átmenjen az önkényteseekhez. Misterbiancóból is érkeznek; hol egyenkint, hol többed magokkal, hatvanan jöttek már mióta itt vagyunk; ez mutatja, mily szellem uralkodik a seregben. Beszélvén erről a tábornokkal, említette, hogy semmiképen sem szereti ezt, nem akarja a sereget desorganizálni; de olyan a kormány élhetetlensége, hogy nem képes ezen nagyszerű fegyvert felhasználni s azért nem tudja, nem kellene-e azt egészében kiragadni kezéből. Azon ügyetlenségre czélzott, mely megengedte neki, hogy a királyi tábornokok különböző hadoszlopai közt keresztül csúszhasson önkényteseivel, holott szoros parancsuk volt minden áron megakadályozni bevonulását Cataniába; ő maga nagy jelentékenységet tulajdonít marsának Regalbutóból Cataniába s ezt élete legszerencsésebb napjának tekinti.

A toborzás minden nap halad; két új zászlóalj szerveztetik Catania ifjúságából, az egyik Laporta ezredes vezénylete alatt, ki székéről a parlamentben lemondott, hogy veres inget ölthessen. Az olasz szárazföldről ma csak kevés önkénytes kerűlt hozzánk, a hatóságok figyelmeznek reájok s nem könnyű a rendőrséget Genuában s Nápolyban kijátszani. Palermóból azon meglepő hírt vettük, hogy hétfőn, ugyanazon éjjel, midőn Garibaldi Cataniába vonúlt be, a nép a fővárosban nagy tűntetést csinált s hirdette, hogy Garibaldi Cataniában van. A kormányzó, Cugia, leküldte segédjeit a városba, hogy a néppel tudassa, miként ez egészen lehetetlen; de ugyanakkor vette a táviratot, mely bebizonyította a hírt, melyet a palermóiak sejtés-

ből kiáltottak ki. Tegnap még komolyabb tűntetés volt Messinában; a nép összegyűlt s kiabált: „Jöjjön Garibaldi vagy valamelyik főtisztje, mi felcsapunk hozzá, mi követjük.“ Oly nagy volt a lelkesedés, hogy a kormányzó megijedt s holmiját a kormánygőzösre küldte, mely rendelkezésére áll s készül a várost elhagyni.

Míg Siciliának három legfőbb városa ily módon Garibaldi vállalatát helyben hagyta, a kormány felejtve, hogy Viktor Emanuel csak a nép akaratából király, felhatalmazva érzi magát az ostromállapotot kihirdetni! A kiáltvány azonban csak papiroson marad; a siciliaiak, kik nem ijedtek meg a Bourbonoktól, nem fognak sokat gondolni Rattazzi fenyegetéseivel. Úgy hallom, Garibaldi ellenkiáltványt ír Cugia rendelete ellen. Miután a posta csak holnap indúl, valószinűleg megküldhetem Önnek, hacsak Depretis meg nem akadályozza levelezésemet.

Augusztus 22-én.

A dezertió a királyi seregtől táborunkba minden nap növekszik annyira, hogy a királyi tábornokok visszavonták táborukat a város szomszédságából, nehogy általános dezorganizátió álljon be. Messinában lefegyverkeztették a nemzetőrséget, mert, az ezredest kivéve, minden tisztje garibaldinus volt. Egy angol fregatta érkezett tegnap a cataniai kikötőbe s horgonyt vetett a „genuai herczeg“ olasz hadihajó s a város közt, a vén asszonyok nagy vígasztalására, kik tegnap már a város bombázásáról beszéltek. Mondják, hogy az angol és franczia konzulok írásban is tiltakoztak a hadihajó kapitányánál egy esetleges megtámadás ellen. Természetes, hogy erkölcsileg lehetetlen bármi várost Siciliában bombáztatni, mert Viktor Emanuel itt csak a nép jószántából király; eddig, ámbár a piemonti bureau-

kratiát általában útálják, elismerik a királyt, kit Garibaldi neve, mely mélyen gyökerezik a siciliaiak szívében, még akkor is fed, midőn kormánya a tábornokot pártütőnek jelenti ki.

A toborzás folytattatik, a szervezés előre megy. A századok és zászlóaljak rendesebb alakot nyernek, ami pár nap előtt csak felfegyverkezett csőcselék volt, az most tisztességesen kezd kinézni. A tiszteket csak arról lehet megismerni, hogy kardot viselnek; a közlegények közt van néhány magyar, kiknek 49-ben tiszti rangjok volt; egészben kevés az idegen a táborban, körűlbelűl húsz magyar, öt-hat lengyel, egy montenegrinus, egy angol, német és franczia nincsen. Hírlaptudósítót sem láttam még; egy franczia levelező útban volt ugyan Garibaldihoz, de Palermóban elijesztették, hogy kémnek fogják tartani. A „Diritto"-nak van az önkénytesek közt néhány régi levelezője, csakhogy nincs idejök a levelezésre; de az Agenzia Stefani táviratai általános visszatetszést idéznek elő szemtelen hamisságaikkal.

VI.

Ugyanazon londoni lapban, melyben az előbbi levelem megjelent, közöltetett az olasz kormány hivatalos lapjából, hogy Garibaldi augusztus 24-én este két postagőzöst foglalt el a cataniai kikötőben s önkényteseinek egy részével azokra szállott, erejének nagyobb részét azonban hátrahagyta. Két olasz fregatt, a „Vittorio Emanuele" és „Duca di Genova" azon este Cataniában voltak. A kormány nem vett még részletes tudósítást azon körűlményekről, melyek a két fregattot akadályozták, hogy Garibaldi állíttassék meg átszállításánál, holott szabatos rendelet adatott ki e tekintetben. A tengerészeti miniszter megérkezvén Messinában, a követ-

kező napon tüstént elfogatta a két fregatt parancsnokait s Genuába küldte őket haditörvényszék elé. A kormány elhatározta, hogy a legnagyobb szigor alkalmaztassék azok ellen, kik parancsait nem teljesítik. 25-én reggel a sereg elfoglalta Cataniát és közel 800 önkénytest fogott el, akik még nem széledtek volt el. E szerint a király tekintélye helyreállíttatott Cataniában s az egész szigeten. Garibaldi, amint látszik, Melitónál partra szállott Calabriában.

Nápoly, augusztus 28-án.

Nevezetes események leírása helyett ma személyes kalandomat veszi levelezésemben, mely egyébiránt a nápolyi állapotokról legjobban tanuskodik.

Kedden délután érkeztünk ide s a kikötőből szállodánkba hajtva, minden szegleten láttuk a falragaszt, mely a várost és a régi királyság mind a tizenhat tartományát ostromállapotba helyezi. Leveleimet kerestem és egyik barátomnál találtam, ki a városon túl, Posilippo felé, egy tengeri villában lakik. Csak késő éjjel jöttem haza s nem is tudtam, hogy azalatt a rendőrség összeütközött a néppel s vér is folyt. Éjjel megírtam leveleimet s reggel épen a kikötőbe akartam sietni, hogy a gőzhajót el ne mulaszszam, midőn egy pillanatra Mordini szobájába léptem, hogy megkérdezzem, nem jön-e velem? Egy rendőr ült a szobában, kit nem is vettem észre, míg Mordini meg nem mondta, hogy ő fogoly. Elbúcsúztam tőle s ki akartam nyitni az ajtót, midőn egy másik rendőr, aki épen belépett, kijelentette, hogy én is fogoly vagyok; parancsa világos, elfogni a két képviselőt, Mordinit és Fabrizzit s letartóztatni mindenkit, aki őket meglátogatná. Én ezen különös kaland felett nevettem, felírtam nevemet, mint esetleges látogatóét, szivarral megkínáltam a rendőrt,

aki azt szivesen elfogadta és bevártam az események kifejlését. Figyelmeztettem Mordinit, hogy Brioschi, az ő képviselőkollegája, a közoktatási miniszterium államtitkára, ugyanezen szállodában lakik; ő tehát egy pár sort írt ennek s a rendőr megígérte kézbesítésöket. — Nem sokára Fabrizzi is bejött s hat carabinieri megjelent egyszerre, a biztos pedig jelentette, hogy parancsa van mindakét képviselőt a Castel nuovoba vitetni; ez azon államfogház, mely oly festőileg emelkedik a kis szigeten, a nápolyi part közelében. A két parlamenti tag mentelmi jogára hivatkozott; a rendőrbiztos parancsára hivatkozott. Mordini és Fabrizzi ekkor tiltakozást írtak az alkotmány ezen sérelme ellen, elbúcsúztak tőlem s elvitettek. Nekem be kellett várnom a quästor rendeletét. Megmondtam a biztosnak, hogy sajnálom azon helyzete miatt, melyben áll s ő elismerte, hogy csakugyan szégyenli; a Bourbonok alatt maga is be volt zárva. „A svajcziak“, így szólt, „1848-ban kifosztották atyám házát s megölték nővéremet s most nekem oly uraságokat kell elfognom, akik iránt tisztelettel viseltetem.“ Körülbelül fél óra múlva jött egy másik biztos, hogy szabad vagyok, azon feltétel alatt, hogy tüstént elhagyom Nápolyt a gőzhajón, hová egy rendőr fog kísérni. Ez épen találkozott szándékommal s igen szívesen egyeztem bele, hogy a gőzösre kísértessem. Elhelyezkedvén a kabinomban, a biztos kijelentette, hogy parancsa van engem a gőzös elindulásáig megfigyelni; ha azonban becsületszavamat adom, hogy vissza nem szököm a városba, szívesen távozik. Természetesen megígértem ezt neki s ő elment. Nemsokára a hajó ellenőre lépett be, hogy a hajón a legnagyobb zavar uralkodik; zár alá tették, aztán ismét felszabadították; a kapitánytól kikérdeztek minden körülményt,

miként ment át Garibaldi Siciliából Calabriába. Carabinierik is vannak a hajón. Azalatt gyülekeztek az utasok s biztosom is újra megjelent; kételkedett bennem s azért szemmel akart tartani az elindulásig. Két óra tájban csakugyan mozogni kezdett a csavar, a biztos elhagyott, de kevés pillanat múlva újra megállították a gőzöst; a biztos a carabinierekkel ismét a fedélzetre jött, az utasoknak igazolni kellett magokat és partra szállni; a kapitányt őrizet alá tették, engem pedig a quästurára vittek. Ott körülbelül egy óráig kellett várnom, míg a rendőrség titkára, signor Amore megjött s megkezdte a vizsgát: ki vagyok? mi vagyok? mért jöttem Nápolyba s mit láttam itt az utólsó időben? Zsebemben lévén egy levél Mateucci minisztertől, evvel bizonyitottam be loyalitásomat; megmondtam, hogy a „Daily News“ levelezője vagyok s ha egy pár napig várni akar, megolvashatja abban a legnagyobb részletességgel mindazt, amit láttam és hallottam. Ő a legnagyobb udvariassággal bánt velem, többször mentegetőzött, feleleteimet mind felírta s különösen kikérdezett a két kormányfregatt magaviselete felől a cataniai kikötőben. Én részemről megmondtam neki, hogy a kormány különös politikáját nem tudom megmagyarázni magamnak; Siciliát blockirozzák akkor, midőn Garibaldi azt már elhagyta; zár alá teszik a hajót, mely Garibaldit Calabriába vitte, midőn az Nápolyba visszaérkezik és Genuába készül, s engem pedig letartóztatnak itt, ahol veszedelmesnek tartanak, azon pillanatban, midőn Turinba szándékozom, hol bajt nem csinálhatok. Egy irodába vezettek az első emeleten s kijelentették, hogy itt én leszek az úr, addig, míg le vagyok tartóztatva, ami soká nem fog tartani. Kaptam jó ebédet s rossz ágyat, engedelmet leveleket írni s ismerősöket

fogadni ha volnának, s a folyosóban sétálgatni; szóval, tehetek ide bennt amit akarok. Szándékom volt államfogoly-állásomnak minden előjogait kihasználni. A rendőrtől egy pohár vizet kértem. Amint ez elég gorombán felelt, hogy vizet csak később fognak hozni, parancsoló helyzetbe tettem magamat s követeltem, hívják tüstént a quaestort vagy a titkárt. Tüstént jött két biztos, kérdezve mit kívánok?

— Fellebbvalójokat akarom látni.

A titkár eljött, mentegette embereit, aztán közlötte velem a jelentést, melyet első kihallgatásomról írt, s midőn az ellen tiltakoztam, hogy annak részemről nagyon alázatos, sőt néhol antigaribaldinus színt adott, megjegyezte, hogy ezt épen érdekemben tette; de midőn követeltem, hogy ezt változtassa meg, ezt is megigérte.

Reggeli után ma fogolytársaimmal ismerkedtem meg. Itt van egy garibaldinus orvos, a ki már be volt fogadva a rendes seregbe, de elfogatott, minthogy állásáról lemondott, midőn Alessandriába helyeztetett át. Itt volt továbbá egy fiatal ember, Signor Bianchi, jó családból való, ki épen Marseilleből érkezett s gyanus, hogy a franczia legitimistákkal összeköttetésben van, kik a volt nápolyi királylyal s a pápával conspirálnak. Itt van egy dominikánus barát, kinek a népre hatása van, a keddi zavargások alkalmával fogták el. Itt van továbbá azon gyilkosnak atyja, ki egyik barátját megölte s darabokra szelte, hogy bűntényét könnyebben elrejthesse. A quaestura másik szárnyában Lupoi ül, a Garibaldi-társulat elnöke, kit már két hét előtt fogtak el, minthogy azonban ez az ostromállapot kihirdetése előtt történt, ő a törvényszékhez felebbezte ügyét, a hol ártatlannak itélték, ugyanazért még ma el fog hagyni bennünket. Tegnapelőtt Callichio is itt volt megsebesítve a rendőr-

ség által. Midőn testvére, egy capo popolo, azaz a lazzarónik egyik vezére, elfogatott, meg akarta bátyját menteni, a verekedésnél golyót kapott nyakába, egy arra menő sétáló megsebesült, egy gyerkőcz megöletett, de a capo popolo megszökött. A megsebesült ember a quaestura egyik helyiségében, szobám közvetlen szomszédságában tovább mint egy óráig feküdt, anélkül, hogy egy pohár vizet vagy orvosi segélyt kapott volna, de a garibaldinus orvos bekötözte a sebet kendőjével, míg végre a rendőrség figyelme reá is fordult.

Megbarátkoztam az őrökkel, az egyik garibaldinus volt, a másik velenczei menekült. Mindaketten nagyon röstelték a helyzetet, melyben magokat ez uttal találták; „ha bourbonisták vagy osztrákok ellen commandiroznának“ — így szólt az egyik — „szivesen koczkáztatnám életemet; de minden erőm elhágy, midőn azokat kell megtámadnom, kik csak úgy szeretik a szabadságot, mint én magam.“ A másik elbeszélte nekem, hogy alig fogja viszont látni Velenczét, mert ha Garibaldi közeledik, a nápolyi nép biztosan felkél s megöli a rendőröket, kiket a számos befogatások következtében gyűlöl.

Kilencz órakor jöttek a tisztviselők s elhelyezkedtek azon szobákban, melyekben alszunk. Nagy rokonszenvvel voltak irántam s helyzetemet oly kényelmessé akarták tenni, amint csak lehet. Nagy figyelemmel hallgattak, midőn elbeszéltem nekik, mikép játszta ki Garibaldi a királyi tábornokokat s a nélkül, hogy egy csöpp vért ontott volna, Cataniába bejött; miként egy század katonának, kik a laktanyában voltak, megengedte, hogy a királyi táborba mehessenek, mindamellett, hogy Mella tábornok lefegyverkeztette s visszatartotta mindazon önkényteseket, kik a hosszú mars alatt fáradtan

elmaradoztak; miként ő 3500 emberrel kijátszta az olasz hadihajók őrködését és Calabriában szerencsésen kikötött, honnét reméli, hogy Nápolyba érkezhetik első diadalmas bevonulásának évfordulóján.

A hivatalnokok mélyen érdeklődve kérdeztek, igaz-e, hogy külön közigazgatást nevezett ki s dictatori czímet vett fel, amint az a kormány táviratiban hirdettetett s nagyon örültek, midőn hallották, hogy egy szó sem igaz ebben. Mondhatom, hogy Nápolyban mindenki meleg rokonszenvvel viseltetik a déli hős iránt, és hogy ily hangulat mellett Lamarmora terrorismusa még a hivatalnokok közt is alig fog sikerülni. Ostromállapotot könnyen keresztül lehet vinni svajczi vagy horvát zsoldosokkal, vagy franczia praetorianusokkal; de olaszokkal olaszok ellen, ez soha sem lesz komoly.

Dél tájban hozzám jött a titkár a kijavított jegyzőkönyvvel, melyet alá kellett irnom; megmondta nekem, hogy a kormányzó táviratozott Turinba utasításokért személyemre nézve; feleletet nem kapott még, e szerint egy darabig a rendőrség vendége maradok; azt is hallottam, hogy a képviselőket sokkal szorosabban őrzik, senkivel sem közlekedhetnek, Garibaldiról pedig nincs semmi hír. Semmi hír, jó hír; remélem, hogy mielőtt Cialdini összegyűjti seregét, a tábornok jól halad előre.

A póstagőzös Genuából nem érkezett meg; a kormány lefoglalta, hogy katonákat vigyen Calabriába, mert Napoleon követeli, hogy Garibaldit nyomják el minden áron, Rattazzi pedig a császárnak legalázatosabb szolgája. A nap rendes esti mulatsággal végződött, fiatal szomszédom s fogolytársam anyja s öt növére jöttek őt meglátogatni, egy pár baráti is jelentek meg, engem is meghívtak, sőt a két rendőrbiztost is, hogy egy pár pohár marsálát igyanak velünk, s így azt

találtam, hogy a fogolyélet Viktor Emánuel alatt mégis sokkal kedélyesebb, mint Bomba király alatt volt. Az egyik biztos elbeszélte nekünk, mily rosszul bántak vele 1848-ban ugyanezen szobában, „de akkor“ — így szólt — „ellenségek közt találtam magamat, míg önök, remélem, érzik, hogy barátok közt vannak. Mi rokonszenvezünk önökkel s örülni fogunk, ha önöket bármi módon lekötelezhetjük“.

Tegnap éjjel százötven camorristát fogtak el. Ha Lamarmora rendkívüli hatalmát csak arra használná fel, hogy ezen csunya összeesküvést a tisztességes munka ellen megfenyítse, a helyett, hogy országos képviselőket elfogat s az Ön levelezőjét letartóztatja, magam is dicsérném erélyességét. Fájdalom, ő nagyobb tekintetbe veszi Nápoly politikai állapotát, mint socialis bajait.

VII.

Nápoly, augusztus 29-én.

Lamarmora rendszabályai mindennap keményebbek; ijeszteni akarja a lakosságot tömeges elfogatások által. A gyanús személyek elleni törvény, melyet Tiberius császár 1800 év előtt adott ki, mindig hatályban maradt ezen szép országban, akár Sejanusnak nevezzék a kormányzót, akár Del Carrettónak, akár Lamarmorának.

Ma reggel hat órakor egy kitünő társat nyertünk, Carbonelli ezredest, a ki életének felét az olasz zsarnokok börtöneiben vagy számkivetésben töltötte; vagyonát elkobozta a bourbon király, s a mi különös, a mostani kormány még mindig nem adta azt neki vissza; Garibaldit követte Rómába, Varesebe, Marsalába, a Volturnóig, most azonban csendesen itthon maradott, mert Garibaldi jelenlegi terveit nem tartotta időszerűeknek. Nagyon izgatott volt és szenvedélyes; említé, hogy tegnap

intették, szökjék meg, mert Lamarmora már aláírta elfogatása parancsát, de ő bizott ártatlanságában, otthon maradt s hajnalban ágyában fogatott el. Követelte, hívják elő a quaestort, hadd tudja, miért fogták el. Megmondtam neki, bizonyosan azért bűnteti Lamarmora, mivel posztját elhagyta, mely Garibaldi mellett van, nem Nápolyban.

„Igazsága lehet," szólt az ezredes, „úgy látszik, hogy Lamarmora régészszé lett és reám alkalmazza Solonnak régi törvényét, hogy: izgatott időkben minden polgárnak kötelessége valamely párthoz állani s hogy azok megbüntetendők, kik neutralisok. Elmehettem volna a tábornokkal, a ki meghívott, hogy kövessem; fellázithattam volna a tartományt, melyben születtem s hol most is némi befolyással bírok; de jobbnak tartottam csendesen itt maradni Nápolyban s ezért mégis a quaesturába jutok, melyet a bourbonok idejéből oly jól ismerek."

Megjegyeztem, hogy Lamarmora tanulmányai még Solonon is túlmennek, egészen Confucius törvényhozásáig. Ime itt van egy gyilkosnak atyja, ki nem keveredett be fiának bűnébe; valószínűleg azért fogták el, hogy fiát nem nevelte jobban.

Tíz óra volt, a hivatalnokok mind megjelentek, de sem a quaestor, Signor Aveta, sem titkára, Signor Amore nem szerencséltetik jelenlétökkel a quaestura mezzaninait, melyeknek tisztasági viszonyai nagyon hiányosak; a bűz betegítő s a hivatalnokok minden kedvessége sem tudja azt édesíteni. Az ezredes, a ki személyes tapasztalásból ismeri Nápoly állambörtöneit, követelte, helyezzenek bennünket át a Castell nuovoba, a hol a levegő tiszta, a kilátás a tengerre gyönyörű s a foglyok szobái nincsenek elfoglalva hivatalnokok által kilencz órától

reggel négy óráig délután, mint itten, mert az utlevélirodában vagyunk elhelyezve és a rendőrség harmadik osztályának néhány helyiségeiben. Az ezredes türelmetlensége hasztalan volt, a quästor nem jött, hogy megmondja neki, miért fogták el. Megnyugtattam avval, hogy én sem kaptam a magam ügyében semmi felvilágosítást, ez azonban kevés perc múlva mégis tudomásunkra jutott, mert Signor Minervini, országos képviselő s híres ügyvéd, meglátogatott egy ismerősöm kérésére, ki védőmről ideje korán gondoskodni akart. Az ügyvéd látta már a quästort s megtudta, hogy mind a ketten, én is, az ezredes is politikai elővigyázatból tartóztattunk le, nem vádolnak semmivel, nem is gyanusítanak bűnnel vagy kihágással, letartóztatásunk csupán csak praeventiv rendszabály.

Megkérdeztem az ügyvédet, vajon az ily letartóztatás megengedtetik-e a büntető törvénykönyv által? Mosolygott s figyelmeztetett, hogy ostromállapot alatt hiába szólunk törvényes formákról, rendes körülmények közt a rendőrség senkit sem tartóztathat le 24 órán túl, akkor minden elfogott személyt át kell adnia a törvénykezésnek.

Miután nézetem szerint esetemben a törvénytelenség tegnap két órakor délután kezdődött, megkértem, írjon egy tiltakozást számomra a törvény megszegése ellen, de ő tanácsolta, ne tegyem ezt, hiszen letartóztatásom a turini miniszterek elhatározásától függvén, csak kevés napig fog tartani. Megnyugodtam, ámbár nem osztom véleményét, hiszem, hogy Lamarmora azt gyanítja, hogy szóbeli utasításaim vannak Garibalditól Felső-Olaszország részére s osztrák módon addig tartóztat le, mig utasításaim, ha csakugyan léteznének, tökéletesen elavulnak.

A nap folytán többen látogattak meg, kik elbeszélték, hogy a lapok legnagyobb részét elnyomták, a fennmaradottak a rendőrség felügyelete alá helyeztettek, hogy Calvino, az országos képviselő és Sprovieri ezredes elfogattak s még több nevezetes elfogatás várható. Este az angol sajtó egy érdemes képviselője (Whitehurst Felix úr) meglátogatott s ajánlta szolgálatait; ámbár idegen vagyok Nápolyban, mégis mindenki igyekszik lekötelezni; a szabadság testvérisége nem ismer idegent; ha valaki igazságos ügyben szenved, tüstént barátokra tesz szert.

Augusztus 30-án.

A hivatalnokok beszélik, hogy távirat érkezett azon rettenetes hírrel, hogy Garibaldi megsebesülve egy gőzösön fogoly. Ha ez igaz, augusztus 29-e végzetes nappá válhatik a monarchikus elvre nézve Olaszországban.

Augusztus 31-én.

Tegnap egészen el voltam kábítva az aspremontei vereség híre által, nem tudtam hozzá szokni azon eszméhez, hogy Garibaldi olasz kéz által sebesült meg s fogoly azon földön, melyet Viktor Emánuel számára foglalt el. Éreztem, hogy a golyó, mely lábát érte, visszapattan s Viktor Emanuel koronáját találja. Hány barátom lehet a halottak, hány a sebesültek közt? És a foglyok! fogják-e őket bíróság elé helyezni s Olaszország sebeit ujra felhasítani?

Rossz jelnek nézem barátim sorsára nézve azon tudósítást, hogy Lamarmorának és a quaestornak nem volt semmi köze elfogatásomhoz, hanem, hogy Rattazzi egyenes távirati rendelése következtében fogattam el. A miniszter tudta, hogy útban vagyok Turinba s Nápolyban fogat el, hol az alkotmány épen akkor függesz-

tetett fel. Negyedik napja letartóztatásomnak, de hiába várom az elővizsgálatot; itt tartanak mint oly gyanus személyt, ki veszedelmes lehet, ugyanazért felhasználom a levélírási engedelmet, feljegyezvén Önnek lapjában a fogoly-élet viszontagságait Rattazzi kormánya alatt, míg vagy felszabadulok, vagy oly fogházba tétetem át, ahol megvonják tőlem a közlekedés szabadságát. Ez pedig nem lehetetlen, mert tegnap este Carbonelli ezredesnek is jelentették, hogy a la Concordia börtönbe tétetik át. Elbúcsúzott s ment, két órával később ismét visszahozták; roppantul fel volt izgatva. A börtön, hová vitték, fegyház volt, tele elitélt gyilkosokkal, rablókkal s betörőkkel. Az ezredes oly erőszakosan tiltakozott az ellen, hogy ily gazemberek közé tétetik, hogy maga a biztos visszament a quaestura titkárához s előadta, hogy ily kemény eljárás politikai fogolynál rossz vért szülhet. A titkár vállat vonított: „hát hozzák vissza". Így az ezredes visszajött s megigérték, hogy bíróság elé állítják, a hol valószinűleg úgy felmentik, mint múltkor Lupoi urat. Ez tegnap meglátogatott s ajánlta szolgálatait. Megkértem, kölcsönözzön nekem törülközőket; mert itt felteszik, hogy a fogoly nem mosdik s nem adnak törülközőt.

Éjfélkor ismét megszaporodott számunk: egy fiatal volt garibaldinus hadnagy hozatott a quaesturába, azon gyanu alatt, hogy Libertininek, az olasz parlament tagjának segítségül volt, midőn ez a rendőrség elől egy angol hajóra menekült. Amint a fiatal embert megmotozták, Garibaldi cataniai kiáltványát találták nála, a mi Lamarmora kormánya alatt elégséges, hogy az embert letartóztassák. Minden fogház megtelik most camorristákkal; tegnap ismét sok ily jó madarat hoztak ide.

Dumas Sándort megkértem, szerezze meg az enge-

delmet, hogy a muzeumot és Pompejit a rendőrség felügyelete alatt meglátogathassam; ily szabályellenes eljárás megjárja talán mostan, a hol minden szabályellenes.

VIII.

Szeptember 3-án.

Még mindig le vagyok tartóztatva. A kormány nem ád törülközőt, de ellát bolhákkal, kemény tábori ágygyal, s esős napokban nagy büdösséggel s egy piszkos hordárral, aki ebédünket hozza a vállalkozótól. Ez a quästura által jól fizettetik, s csakugyan képes Nápolyban savanyú szőllőre és rothadt gyümölcsre szert tenni. De ezen kisszerű bajok mellett megvan a szabadságunk leveleket írni, barátink látogatását elfogadni, a hivatalnokok minden beleegyveledése nélkül, kiknek előzékenységét egyébiránt is el kell ismernem. Látogatóink természetesen szivesen köteleznek le s így Lupoi szerzett törülközőt, La Cecilia külföldi lapokat, Dumas Sándor könyveket, Sandonató herczeg szőllőt, Dunyov ezredes friss narancsot, Romano képviselő körtét és falernói bort, Wreford úr pedig, a Times levelezője, követem lett a quästuránál és Lamarmoránál azon kérdés iránt, vajon megengedik-e, hogy a muzeumot rendőrségi kiséret mellett meglátogathassam.

Lamarmora figyelme utolsó időben különösen a camorristákra irányult, kiket ő Sardiniába vitet; most azonban más gondja is van. Sok velenczei emigrans jött ide az utolsó hetekben, hogy Garibaldi zászlaja alá seregeljen. Ezeket most mind elfogták és szintén Sardiniába akarják deportálni. Hárman ezek közül itt vannak a quästurában s tiltakoznak a deportátio ellen, nem is álmodták, hogy Viktor Emánuel alkotmányos kormánya alatt a belügyminiszter önkénye szerint Sar-

diniába belebbeztethetnének, vagy Svajczba kiutasíttathatnának. Egy szegény asszony sírva jött hozzám — hivatalnoknak nézett — s kérte tíz éves fiának szabadságát, kit azért fogtak el, hogy garibaldinus nyomtatványokat árulgatott az utczán.

Úgy látszik, hogy Lamarmora különösen ideges szeptember hetedike miatt, mert ez Garibaldi bevonulásának évfordulója, nyolczadikán pedig, a nagy nápolyi ünnepen, az egész lakosság összejő és Posilippoba zarándokol.

Leveleimben többször szidtam a kormányt: ez egyszer oly levelet teszek közre, mely inkább dicséretére válik; minden esetre mutatja nézeteit a legközelebbi események előtt s némi felvilágosítást ád eljárására nézve. Az egyik miniszter (Matteucci) augusztus 14-én ezt írta nekem:

„Tisztelt Úr! Sietek megköszönni levelét, melyet collegáimmal mindjárt közöltem. Ön, nézetem szerint, közelebb áll az eseményekhez, mint hogy azokat tisztán láthatná, sőt mint magyar száműzött s a szerencsétlen palermoi exkormányzó (Pallavicini) barátja, nagyon erősen is ragadtatott el a garibaldinus szellem által. Többet kevesebbet mindnyájunkra is hat ezen szellem, mert érezzük az igazságtalanságot, melylyel a császár az olasz nemzet iránt viseltetik. Meg vagyok győződve, itélvén nemcsak a mindennapi politika, hanem az ész, az igazság, a jog elvei szerint, melyek örökök és változhatatlanok, hogy a császár hibát követ el, midőn a római kérdés megoldását hátráltatja. Róma most semmi egyéb, mint a legrosszabb irányzatu reactiónak központja, s csak franczia katholikus képzelheti, hogy a katholikus egyháznak hasznára válik, ha az a reactiót fenntartja. Kiáltó igaztalanság s valóságos absurdum,

hogy a szabad Olaszország közepén Rómával s a rómaiakkal úgy bánjanak, amint ezt látjuk, s ők kétségbecsésig vitessenek. A császárnak, a ki Rómát katonailag elfoglalja, csak egy teendője van, ha nem akarja azon Olaszországot megrontani, melyet megalkotni segített: minél előbb fejezze be a római kérdést.

Már a mi Garibaldit illeti: mathematikus lévén és természetbuvár, bizonyos hallucinatióktól ment maradok; de értem, hogy Garibaldi képes a déli népségeket magnetizálni, különösen bizonyos kormányzók és tisztviselők alatt, kik kötelességöket nem ismerik. De mit végezhet ő? mily különös tervet vihet ő keresztül? alkothat-e kormányt és sereget? befolyása fog-e tartani, ha az emberek nem látják át azon zavargások czélját, melyeket támaszt.

Garibaldinak soha sem kellett volna arra reáállni, hogy inkább Mazzinival menjen, mint a királylyal; most Mazzini kezében van és sehol máshol. Midőn forradalmár volt, hogy a királyt és Olaszországot szolgálja, akkor nagy dolgokat vitt véghez; most semmit sem tehet, csak Olaszország egységét veszélyezteti s tulajdon népszerűségét megrontja, mely bizonyos időben még nagyon hasznos lehet, a franczia helyőrséget Rómában szaporítja, hazájának több milliónyi kárt okoz a nélkül, hogy az olasz ügy ezáltal nyerne; a belháború magvait elhinti s a világ előtt mint oly hazafi jelenik meg, a ki a törvény s a király szava ellen jár el, s mint egy guerilla hős kikerűlni igyekszik ellenét, aki őt üldözi. Garibaldi rosszúl járt el s hibás, hogy ezen eljárást folytatja; igazi barátainak kötelessége őt annak idejében megmenteni, tulajdon és hazája érdekében. Ha czélja volt bebizonyítani, hogy a római kérdés az olaszokat kétségbe ejti, s hogy nincs komoly

kormány, mely fenntarthatná magát, ha ezen kérdés meg nem oldatik: ezen szolgálatot már is megtette. Most azonban álljon meg; mert ha ugyanezen úton halad, önmagának s Olaszországnak árt. Hogyha megáll, nagy szolgálatot tehet hazájának s megtartja és neveli reputatióját.

Irjon nekem időről időre stb.“

Ezen levélből látható, hogy a kormánynak nem volt kifogása némi agitátió ellen és hogy azért nem akadályozta Garibaldit, midőn kereszthadjáratát papolta; de megijedt, midőn ez Napoleon elleni fordulatot vett s a helyett, hogy komédia maradott volna, komoly vállalattá vált.

Lamarmora tegnap nagylelkű volt; jobb ágyat adott neküink s a velenczeieknek megengedte, válaszszanak helyet, ahol megmaradnak; Nápolyt el kell ugyan hagyniok, de nem vitetnek át Szárdiniába.

A camorristák ma éjjel felzendűltek a quästurában s meg akartak szökni; egynehány már ki is szabadúlt az udvarra s lett nagy verekedés; kettő közűlök megsebesűlt, mindnyáját elfogták.

Nápoly, szeptember 6-án.

— — — — — — — — — — — — — — — — —

Kellemes látogatás lepett meg bennünket ebédnél: két éltes apácza egy abruzzi zárdából hallván, hogy Garibaldi néhány barátai le vannak tartóztatva a quästurában, meglátogatott bennünket s kedveskedett édességekkel, süteményekkel és borral s tudósítást kért a tábornok sebe iránt s hogy vajon Róma meglesz-e Olaszország fővárosa. Lelkesedésök Garibaldi s Mazzini, az olasz egység atyja iránt, amint nevezték, mélyen meghatott. Midőn megmondtam nekik, hogy Garibaldi vére

bizonyosan megnyitja Róma kapuit, megörültek ennek s megígérték, hogy Rómában meglátogatnak majd, hogy őket Garibaldinak bemutassam. Búcsúzásnál megmondtam nekik, hogy protestáns vagyok; ily vallású embert nem láttak soha; de azért mégis szivélyesen kezet szorítottak ezen szavakkal: „Mindegy, mi mégis nővérei maradunk.“

Este Farinának, ki velünk be van zárva, azért, mert Libertinit szökésében segítette, anyja látogatott meg, hogy némely csekély szolgálatokért, melyekkel fiát leköteleztem, köszönetét fejezze ki. Elbeszélte, hogy bátyja a Bourbon-kormány alatt ugyanezen quästurában be volt zárva, s ámbár az elfogatások most is csak úgy az önkénytől függnek, mint akkor, mégis erősen megváltozott a foglyokkal való bánásmód. Most meglátogathatja fiát bármikor reggeltől estig; akkor egy tallért kellett fizetni a rendőrnek, hogy a fogolyhoz egy kenyeret csempészszen be, melybe egyik barátjának levele be volt sütve.

Szeptember 10-én.

Rattazzi tudja, hogy Olaszország jelen állapota nem állja meg a nyilvánosságot. Ő a szabadságot és alkotmányt csak a franczia császári értelemben fogja fel, nem az angolban. A „Pungoló“-ban olvasom, hogy Garibaldi megírta jelentését az aspromontei ütközetről s hogy a genuai „Movimento“ azt kiadta; de a hatóság lefoglalta a hírlapot. E jelentés lefoglalása, mely oly férfi által iratott, kiről mindenki tudja, hogy soha hazug szót nem ejtett ki, jellemzi a jelen kormányt. Nagyon csodálkozom, hogy még mindig szabad nekem az Ön lapjába írni. Eddig a legnagyobb tekintettel bántak velem; tegnap még azt is megengedték, hogy a muzeumba mehessek egy rendőrbiztos kiséretében. Ma megenged-

ték, hogy Pompéjibe mehessek; de azt nem tudom kieszközölni, hogy bíróság elé helyezzenek. — Barátim Turinban kérdezték az egyik minisztert, miért fogtak el engem? mire azt felelte: „Mit mondjak! ez az ostromállapot.“ E szerint az ostromállapot semmi egyéb, mint önkénytől függő elfogatás, a sajtószabadság eltörlése, az alkotmány megsértése, a mentelmi jog felfüggesztése; valóságos másolata a császári kormánynak, amint az Párisban 1852 és 1859 közt fennállt. Tegnap Dassi jött hozzánk s elbeszélte, hogy hajnalban négy órakor rendőrök jöttek lakására három biztos vezetése alatt s kutatták házát és kertjét négy óra hosszat úgy, hogy felesége csaknem elájúlt ijedtségében. Természetesen nem találtak semmi gyanúst, sőt nevetségessé tették magokat, mert a lefoglalt levelek mind franczia'k s angolok lévén, Dassit magát kérték meg, hogy fordítsa le őket és hitelt is adtak fordításainak. — — — —

— — — — — — — — — — — — — — — — —

Nápoly, szeptember 13-án.

Lamarmora lágyúl. Azok közűl, kiket újabb időben hozzánk zártak, tegnap négyet bocsátottak szabadon s így ismét kényelmesebben élünk. Bianchinak, bourbonista fogolytársunknak, megígérték, hogy hétfőn felszabadúl s nekem megengedték, hogy Puzzuoli tájékát a rendőrbiztos felügyelete alatt meglátogassam. — Másrészről Carbonelli ezredes barátomtól elvonták reggelijét; de minthogy szabad bennünket látogatnia, az ezredes nem marad kávéja nélkűl, sőt teljesen lemondva Lamarmora vendégszeretetéről, ebédjét is a hôtel de Romeból hozatja, ami ellen a rendőrségnek nincsen kifogása. Én is fogom követni példáját.

A turini kormány nagy zavarban van Garibaldi miatt. Sebe nagyon komoly; kezdetben elhanyagolták s

most általános a lárma, hogy ez szántszándékkal történt; pedig nem volt benne semmi szándékosság, csak azon piemonti bureaukratikus ügyetlenség, melyet Rattazzi képvisel. A kabinet még mindig politikai pert akar kezdeni Garibaldi ellen a senátus előtt; de Viktor Emanuelnek több az esze, mint miniszereinek; ő ki akarja kerülni a botrányt s nem írja alá a rendeletet.

Ami Rómát illeti, reményeink, hogy ezen tüskés kérdés hamar megoldatik, mindinkább elfoszlanak; de Napoleon átalkodott akarata e tekintetben még sem ér czélt, mert megbuktatja hű szolgáját, Rattazzit s megingatja a monarchikus érzést Olaszországban. A franczia kormányférfiaknak meg kellene emlékezniök arról, hogy Olaszország minden dicsősége a köztársasági időké, Rómában, Flórenczben, Velenczében, Genuában s a lombard városokban; a monarchikus hagyományoknak nincs mély gyökerök az országban, hol még élnek emberek, kik a velenczei, genuai és luccai köztársaságot tulajdon szemeikkel látták.

Szeptember 14-én.

Még mindig nem formuláztak vádat ellenünk, még mindig nem tudjuk, miért tartóztatnak le s a bánásmód irántunk épen oly önkényes, mint elfogatásunk. Velem például sokkal jobban bánnak, mint társaimmal; azért-e, hogy az ön levelezője vagyok, vagy talán mivel barátaim minden lehetségest elkövetnek érdekemben? Nem tudom, de bizonyos, hogy Turinból jött parancs, hogy a legnagyobb előzékenységgel járjanak el irántam. Azért engedték meg, hogy a muzeumot és Pompéjit meglátogathassam. Carbonelli ezredest már szorosabban tartják. Papagallo úr pedig, ki tengerész volt s garibaldinus önkénytes, csak egy frankot kap mindennapi ellátására; ő sem tudja, miért tartóztatták le, hacsak

nem azért, hogy bennünket esténkint végtelen kalandjainak elbeszélésével mulattasson. Farina, Libertini titkára, még mindig itt van, pedig ura, kinek szökését előmozdította, visszajött Nápolyba, a hol többé nem bántják.

Garibaldi gőzösön, szeptember 15-én.

Alig végeztem reggelimet, midőn a rendőrbiztos jött, hogy a quästor, Signor Aveta, szólni akar velem. Követtem a nagy fogadószobába az első emeleten, hol a quästor a következő szavakkal fogadott: „Örülök, hogy jelenthetem Önnek felszabadulását; e pillanatban vettem a rendeletet, hogy szabadon bocsássam; tegyen, amit akar; maradjon Nápolyban, vagy menjen haza. Remélem, hogy azon kellemetlen helyzetben, melyben itt volt, nem talált panaszra okot azon bánásmód ellen, melyben részesült.“ Elismertem, hogy mind a rendőrbiztosok gavallér módon viselték magokat s azon voltak, hogy letartóztatásom lehetőleg kényelmes legyen; de figyelmeztettem a quästort az épület egészségügyi hiányaira; a lakók, tehát a quästor is, előbb-utóbb tapasztalni fogják, hogy bűz és piszok tönkreteszik az egészséget.

Természetesen oly gyorsan hagytam el Nápolyt, amint csak lehetett, nem akarván maradni oly városban, hol az alkotmányos szabadság fel van függesztve. Alig volt időm azoknak szivességét megköszönni, kik meglátogattak és elbúcsúzni a hivatalnokoktól, kikkel megbarátkoztam. Megöleltem Bianchit és Carbonellit, kikkel sok kellemes órát töltöttem s kik még mindig fogva maradtak, míg én szintoly önkényes módon felszabadúltam, mint ahogy elfogattam, anélkül t. i. hogy tudnám miért. Hajóra szálltam, három hét elégséges volt, hogy kitanúljam az ostromállapot természetét, mint

oly politikai rendszabályét, melynek czélja a népet rettenteni; ugyanazért szükséges ilyenkor az igazságtalanság, a jogsértés s a tisztviselők önkénye. Nápolyban semmi különös kegyetlenség nem kisérte ugyan az ostromállapotot, mert a hivatalnokok régi szabadelvűek, sokan közülök a Bourbon üldözések áldozatai s mégis láttuk a sajtót a rendőrség ellenőrzése alatt, a levéltitok nem tiszteltetett a postán, a felső-olaszországi ellenzéki hírlapok kitiltattak, házkutatások történtek azoknál, kik Signor Vivone alkormányzó gyanúját felköltötték, Garibaldi barátai elfogattak vagy kiutasíttattak Nápolyból s az utazás nehezíttetett az útlevélrendszer alkalmatlansága által. Sajnálom, hogy azon állam, melynek még nagy szüksége van Európa rokonszenvére, oly kabinet kormánya alá került, mely azt hiszi, hogy engedelmessége Napoleon iránt erénynek tekintetik s nem tudja, hogy Olaszország valódi politikája nem az, hogy a forradalmat leverje, hanem az, hogy a forradalmat vezesse.

BINDING DEC 2 1970

DB 941 P8A3

Pulszky, Ferencz Aurelius
Számkivetés alatt
Olaszországban

PLEASE DO NOT REMOVE
CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY